

Міністерство освіти і науки України
Чернігівський промислово-економічний коледж
Київського національного університету технологій та дизайну

ЗАТВЕРДЖУЮ

Заступник директора з НР

_____ С.В.Бондаренко

_____ 20__ р.

Методичне забезпечення
лекційного курсу з дисципліни Основи правознавства
для студентів 2 курсу
спеціальностей:

022 «Дизайн»

133 «Галузеве машинобудування»

141 «Електроенергетика, електротехніка та електромеханіка»

151 «Автоматизація та комп'ютерно-інтегровані технології»

161 «Хімічні технології та інженерія»

071 «Облік і оподаткування»

Уклав

Григор'єва О.І.

Розглянуто на засіданні

циклової комісії гуманітарних та соціально-економічних дисциплін

Протокол №__ від _____ 20__ року

Голова циклової комісії

Л. М. Чубич

Лекція 1

Тема Вступ. Загальне вчення про державу. Україна - суверенна держава

Мета: пояснити студентам особливості навчального курсу «Правознавство», формувати зацікавленість у вивченні курсу, ознайомити зі структурою курсу, дати уявлення про теорії походження держави та відмінності державного та недержавного періодів існування людського суспільства.

Методи: словесні, мозковий штурм

План:

1 Порівняльна характеристика понять «країна», «суспільство», «держава».

2 Теорії походження держави і права.

3 Соціальна сутність держави

Матеріально-технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:

підручник, презентації, мультимедійний комплекс

Література:

1 Конституція України.

2 Корові на Л.Д. Основи правознавства. Навчальний посібник, К., 2008 р.

3 Правознавство: Підручник/ За редакцією В.В.Копейчикова, А.М. Колодія К.: "Юрінком Інтер" 2006.

1 Порівняльна характеристика понять «країна», «суспільство», «держава».

Суспільство, країна, держава: спільне та відмінне Суспільство виступає як система різноманітних суспільних зв'язків і суспільних відносин. Суспільство є найскладнішою природно-історичною соціальною системою, що, в свою чергу, складається із соціальних спільнот. Суспільство і людина нерозривно пов'язані між собою. Великий грецький філософ Аристотель, називаючи людину суспільною твариною, тим самим підкреслював, що поза суспільством розвиток та існування людини є неможливими. Суспільство постає одночасно і як середовище, і як складний механізм задоволення життєвих потреб людини. Відповідно до цих потреб у будь-якому суспільстві існують певні структурні елементи – соціальні інститути: 1) інститут сім'ї – забезпечує відтворення людини; 2) інститут економіки (виробництво матеріальних благ) – забезпечує набуття засобів існування; 3) інститут освіти та науки – забезпечує одержання, накопичення і передачу інформації; 4) інститут духовності (релігія, нерелігійні типи світогляду, мистецтво, філософія) – задовольняє духовні потреби людини; 5) інститут управління (влада, держава, право та інші соціальні норми) – забезпечує безпеку суспільства та людини, громадський порядок. У різні періоди історичного розвитку суспільство набувало різноманітних форм, змінювалася його структура. Первісне

суспільство було соціально однорідним, воно не знало соціальної стратифікації. Через це воно могло існувати без держави. Інститут управління був представлений владою, що мала неполітичний характер (влада старійшини, вождя, народних зборів). З переходом до цивілізаційної форми існування суспільство стає соціально-неоднорідним. У ньому складаються відносно самостійні спільноти: касты, стани, класи. Стратифіковане суспільство завжди є внутрішньо суперечливим: інтереси раба прямо протилежні інтересам рабовласника, бідні та багаті переслідують у житті різні цілі тощо. Світовий досвід свідчить, що саморуйнуванню такого суспільства в змозі запобігти тільки державна організація. Держава постає як соціальний інститут, покликаний протистояти антисоціальному, руйнівним силам, керувати виконанням загальнозначущих справ, забезпечувати внутрішню і зовнішню безпеку суспільства. Терміни „країна” та „державна” нерідко використовуються як синоніми. Але з погляду юридичної науки ці поняття не є тотожними. Поняття „країна” за своїм змістом є ширшим, ніж поняття „державна”. Воно має не тільки правове, але й географічне значення. У правознавстві термін „країна” вживається у сенсі території, що має певні кордони, користується державним суверенітетом або перебуває під владою іншої держави. Історично відомі такі види підвладних країн як колонії, підопічні території. В наші часи країнами нерідко називають адміністративні або автономні частини держави. Наприклад, Країна Басків є складовою частиною Королівства Іспанія. У фізичній географії країна – це велика територія, виділена за географічними положенням, рельєфом, природними умовами та ресурсами. Наприклад, такою є гірська система Карпати–Татри, Західносибірська рівнина тощо. Кордони географічних країн та держав можуть не співпадати. Наприклад, територія гірської країни Кавказ входить до складу декількох суміжних держав (Російська Федерація, Азербайджан, Вірменія, Грузія, Туреччина). Термін „державна” застосовується як тотожний поняттю „країна” для позначення сукупності людей, території, на якій вони проживають, і суверенної у межах даної території влади. Цей же термін вживається в суто юридичному сенсі для позначення організації політичної влади, головного інституту політичної системи суспільства, який спрямовує та організує за допомогою норм права спільну діяльність людей, захищає їх права та інтереси.

1.1.2. Влада і соціальні норми у первісному суспільстві Найбільш ранньою формою об’єднання людей було первісне людське стадо, на зміну якому пізніше прийшла родова громада. Зазвичай, родова громада нараховувала декілька десятків людей. Розподіл праці здійснювався за статтю та віком; всі результати трудової діяльності розподілялися нарівно між членами громади. Розростання роду призводило до відокремлення від нього нових родових колективів. Їхнє об’єднання складало плем’я. Відносини між родовими громадами були нерегулярними та, зазвичай, не сягали поза розмежування господарської території та обміну надлишковими продуктами. У родовій громаді виникали різноманітні,

хоча й примітивні, відносини, можливі були конфлікти. Координація відносин та врегулювання конфліктів вимагали керівних засад, влади. Вищою владою в родовій громаді були збори всіх дорослих членів громади. Їх постанови (наприклад, рішення про зміну місця мешкання, про вигнання за межі громади члена роду, що завинив) були обов'язковими для всіх. У родовій громаді міг з'явитися одноосібний лідер (умовно його називають старійшиною). Він не обов'язково був найстаршим за віком. Лідером міг стати головний носій знань, життєвого досвіду, або ж найбільш щасливий здобувач, організатор полювання. Дуже схожим було становище вождя племені з тією лише різницею, що він застосовував свою владу набагато рідше: лише в тих випадках, коли потрібно було розв'язати конфлікт між громадами чи вжити заходів до самозахисту від племені-суперника. Старійшина і вождь не претендували на привілеї, їх влада базувалась виключно на особистому авторитеті та сприймалася як похідна від влади колективу. Владда, таким чином, не була відокремлена від людей, не було пануючих і підвладних осіб. Зрозуміло, не було в первісному суспільстві ані властивого державі апарату влади, ані податків, ані чітко визначеної території, на яку поширюється влада родової громади. Відносини між членами громади регулювалися за допомогою соціальних норм (правил поведінки). Головними джерелами правил поведінки були міфи, традиції, звичаї, ритуали, обряди. Вони регулювали працю, побут, сімейні стосунки, відтворення населення та розв'язання конфліктів. Соціальні норми додержавного суспільства не можуть бути зараховані ані до категорії правових, ані до категорії моральних норм. Це – мононорми. Найбільш поширеним видом мононорм були звичаї. Ознаки мононорм: 1) вони склалися стихійно, існували виключно у свідомості людей і передавалися з покоління в покоління усно; 2) провідним засобом регулювання була заборона; 3) характерною була відсутність суб'єктивних прав, виникнення зачатків позитивних обов'язків. Права та обов'язки члена родової громади склали одне ціле; 4) норми поведінки забезпечувалися всім колективом громади, а не спеціальним апаратом примусу, який був відсутнім у первісному суспільстві.

2 Теорії походження держави і права

Пізнання держави і права варто починати з вивчення питання щодо їх походження. Держава і право – складні явища. Відсутність документальних свідчень щодо процесу їх становлення й особливості людського розуму, який не в змозі, зазвичай, впіймати момент якісного переходу від одного стану до іншого, призвели до виникнення безлічі теорій походження держави та права. Прихильники теологічної теорії стверджують, що держава і право – наслідок божественної волі. Найбільш яскраво теологічна теорія виражена в працях відомого католицького богослова Фоми Аквінського. Його тези взяла на озброєння католицька церква, але в цілому, в європейських та американських державах теологічна концепція сьогодні не має авторитету. Інша ситуація в країнах ісламу, де теологічна теорія походження держави і права вважається

основною, а священна книга – Коран – дотепер розглядається як головне джерело права і державної влади. Патріархальна теорія вбачає причину виникнення держави у розростанні та розвитку родини. Підвалини цієї теорії закладені китайським філософом Конфуцієм та давньогрецьким філософом Арістотелем. Найбільш чітко виклав цю теорію англійський філософ Роберт Фільмер. На світанку нового часу поширення здобула природно–правова теорія. Гуго Гроцій та Бенедикт Спіноза, Томас Гоббс, Джон Локк, Жан Жак Руссо вважали, що крім права, встановленого державою, існують вічні, розумні правила поведінки, що випливають із самої природи людини. Ці правила вони й називали природним правом. Для захисту та дотримання природних прав люди домовились створити державу. В подальшому держава стала вважатися правителями своєю вотчиною, і зміст договору було втрачено. Порушення правителем природних прав підданих є підставою для його повалення. Природно–правова (договірна) теорія з успіхом використовувалася у боротьбі зі старезними феодальними порядками. У наш час вона втратила свій вплив, але окремі положення природно–правової теорії актуальні й сьогодні. Якщо розглядати державу як наслідок суспільного договору, то особа та держава виявляються рівними партнерами. Такий підхід цілком відповідає сучасному уявленню про правову державу. Шарль Луї Монтеск'є вважається засновником теорії географічного детермінізму. Він одним з перших звернув увагу на роль природнокліматичних умов на розвиток суспільства. Визнаючи наявність у людини природних прав, він категорично відкидав теорію суспільного договору, вважаючи, що держава і встановлене державою право виникли в результаті природних причин, а саме розвитку людини та суспільства у певному географічному середовищі. Доволі поширеною є теорія насильства. Її засновники – Шан Ян, Людвіг Гумплович, Євген Дюрінг та Карл Каутський. Походження держави та права ця теорія пов'язує з зовнішнім або внутрішнім (або й з тим і іншим) насильством. Зовнішнє насильство – завоювання одного народу іншим, внутрішнє – економічне насильство однієї частини суспільства над іншою. В теорії насильства є певне раціональне зерно. Так, зовнішнє насильство відіграло чималу роль в утворенні низки держав, серед яких – варварські королівства часів раннього середньовіччя: Золота Орда, Велике князівство Литовське тощо. Органічна теорія, засновником якої був англійський соціолог і філософ Герберт Спенсер, розглядає державу як наслідок еволюції природи. Уряд відіграє в державі ту ж роль, що й мозок у людини, землеробство та ремесло становлять систему органів харчування, транспорт та зв'язок – розподільчу систему держави і т.ін. Сучасна юриспруденція дотепер використовує окремі елементи концепції Спенсера. Зокрема, у багатьох визначеннях держава характеризується як система взаємозалежних спеціалізованих органів. У ХІХ сторіччі зусиллями Карла Маркса та Фрідріха Енгельса була створена класова (економічна) теорія походження держави й права. З їх погляду держава і право виникли одночасно через появу приватної власності і

розшарування суспільства на класи. Класова теорія має певні переваги, зокрема, вона привертає увагу до найважливішого чинника виникнення держави і права – рівня розвитку економіки. Психологічна теорія, яку запропонував російсько-польський юрист Лев Петражицький, пояснює виникнення права властивостями людської психіки. Право, з його погляду, виникло з емоцій та переживань людини, її уявлень про належну та неналежну поведінку. Виникнення держави пов'язане з потребою людини жити в колективі, психологічною залежністю більшості людей від думки й авторитету лідера. Всі зазначені теорії зіграли певну роль у поясненні природи держави і права та причин їх виникнення, але жодна з них не в змозі пояснити, чому до початку великих географічних відкриттів (межа XV–XVI ст.) державні інституції існували лише в окремих регіонах земної кулі (Європа, південна та східна частини Азії, Північна Африка, Центральна та частково – Південна Америка).

Причини виникнення держави і права Лише у XX ст. завдяки даним археології й етнографії була вироблена теорія, яка дала відповідь на це питання – теорія неолітичної революції (кризова теорія). Суть її полягає в наступному. Привласнюючий тип господарства (полювання, рибальство, збирання), властивий первісному суспільству, на певному етапі перестав відповідати потребам людства. Вирішальну роль зіграли в цьому екологічні кризові явища. До X тисячоліття до н.е. останній на Землі льодовиковий період закінчився, клімат потеплішав. Це привело, з одного боку, до зростання населення, з другого, до вимирання та винищення тварин, які були звичним предметом полювання. Сполучення цих факторів загрожувало самому існуванню людини як біологічного виду. Людство відповіло на цю кризу переходом до принципово нового типу господарювання: від привласнюючої економіки воно перейшло до економіки відтворюючої (землеробство, скотарство, ремесло). Зрозуміло, що відтворююча економіка виникала тільки там, де існували відповідні кліматичні умови, де були види флори та фауни, придатні для одомашнювання. Процес переходу від привласнюючої до відтворюючої економіки називають неолітичною революцією. Відтворююча економіка неоліту призвела до розвитку продуктивних сил, ускладнення організації праці, її розподілу, виникнення обміну, а в соціальному відношенні – до соціальної стратифікації, тобто появи різноманітних соціальних прошарків (страт). Соціальна влада родової громади та примітивні мононорми не могли регулювати нові економічні відносини, згладжувати протиріччя між виникаючими стратами, що зароджувалися. Відтворююча економіка вимагала спеціалізації людської діяльності, у тому числі – появи управлінської функції. Мали з'явитися особи, зайняті винятково організацією суспільної праці – професійні управлінці, чиновники. Перші в історії людства держави виникли там, де існували найбільш сприятливі умови для землеробства – у долинах великих історичних рік Сходу (Нілу, Тигру та Євфрату, Гангу, Інду, Янцзи). Для регулювання нових суспільних відносин, що вже не могли забезпечуватися мононормами, створювалось

право. Воно складалося двома шляхами: 1) частина звичаїв санкціонувалася державою і продовжують діяти вже як правові звичаї; 2) держава створює нормативні акти, що містять правила поведінки, обов'язкові для всіх. Держава та право виникли, таким чином, через господарську необхідність, з потреб відтворюючої економіки. Виробництво і розподіл продуктів харчування, одягу, інших предметів побуту, знарядь праці в нових умовах стало неможливим без системи управління та забезпечення громадського порядку.

Форми первісного виникнення держави Як зазначалось, на думку авторів класової (економічної) теорії походження держави причини виникнення держави і права в усіх народів є однаковими, а конкретні форми – різними, оскільки на цей процес впливали різні фактори. Вони розрізняють наступні форми виникнення держави: 1) афінська (класична) форма. Держава в афінському суспільстві виникла внаслідок загострення внутрішніх суперечностей між знатними за походженням та рядовими членами громади, які були пом'якшені шляхом послідовних реформ, без внутрішнього або зовнішнього насильства; 2) римська форма. Держава у Римі виникла внаслідок боротьби між повноправними патриціями та неповноправними плебеями, які не мали доступу до громадської землі та управління громадою. Тобто, вирішальну роль зіграла внутрішня суспільна боротьба; 3) германська форма. Виникнення держави у германських племен було прискорене завоюванням германцями величезних Римських володінь. Германці не могли панувати над римлянами за допомогою родоплемінних структур, тому й вимушені були створити новий управлінський апарат. За основу багато в чому вони взяли саме римські державні інституції.

Похідне виникнення держав Держави виникають і в сучасному світі. Таке виникнення держави відрізняється від первинного тим, що нова держава виникає не на порожньому місці, а на основі окремих елементів колишньої держави і з використанням вже наявних готових моделей державності.

Похідне виникнення держав має наступні варіанти:

1) ліквідація колишньої держави в результаті революції і виникнення нової держави (але на тій же території, населеній тим же народом). Прикладом тому може бути Перша республіка у Франції, проголошена в 1792 р., Російська Радянська Федеральна Соціалістична республіка, що виникла в результаті Жовтневої революції 1917г.;

2) розділення держави. Таким чином виникли Чехія і Словаччина в результаті розділу федеральної Чехословаччини, пострадянські держави в результаті розпаду СРСР;

3) сецесія частини держави і населення. Таким шляхом виникли Еритрея, що вийшла з складу Ефіопії, Бангладеш, що вийшла з Пакистану; 4) об'єднання декількох держав. Прикладом може бути об'єднання ГДР і ФРН в 1990 р.

5) виникнення держави в результаті національно–визвольного руху. Створення нових держав на руїнах колоніальних імперій (перш за все – Британської і Французької) стало найбільш поширеним способом створення держав в ХХ в. Багато держав (Мозамбік, Алжир, Ангола, В'єтнам) виникли в результаті збройної боротьби, інші (Мадагаскар, Танзанія) добилися незалежності від метрополій мирним шляхом. Деякі з народів, що добилися незалежності, мали власну державність в доколоніальний період (Індія, Єгипет), інші – ні. У будь-якому випадку і ті, й інші нові держави спочатку будувалися на державних моделях, що вже є в світі. Більшість нових незалежних держав орієнтувалися на державний лад колишньої метрополії, проте деякі проголошували своїм зразком соціалістичні держави. Надалі вони, як правило, відходили від спочатку вибраних моделей.

3 Соціальна сутність держави

Сутність держави – це те головне, що визначає її зміст, призначення та функції. Поняття «сутність держави» має два значення: По–перше, під ним розуміють призначення і функціонування державної влади, сенс існування і роль держави в житті суспільства. Зазвичай, в сутності держави виокремлюють класовий (становий) та загальнолюдський зміст. Як класова (становая) інституція держава захищає певні вузьокласові інтереси. Наприклад, рабовласницька держава закріплювала юридичну безправність рабів, за допомогою державного апарату тримала рабів у підпорядкуванні рабовласникам. З іншого боку, кожна держава організовує виконує загальні справи, важливі для всіх членів суспільства. Наприклад, державна влада організує оборону від зовнішніх ворогів, забезпечує правопорядок. По мірі розвитку загальносоціальний та загальнолюдський зміст держави витісняє її вузьокласові функції. Гуманістична тенденція розвитку держави особливо чітко простежується у розвинутих країнах Європи та Америки. Друге значення поняття «суть держави» пов'язано з проблемою приналежності державної влади певному соціальному шару, з питанням про те, хто і в чий інтересах здійснює державну владу. У цьому сенсі слова існують такі точки зору: 1) держава є знаряддям панування експлуататорського класу (рабовласників, феодалів, буржуазії). 2) державна влада завжди належить еліті (олігархії); 3) державна влада належить менеджерам–управлінцям, оскільки сама державна влада є різновидом соціального менеджменту; 4) єдиним джерелом державної влади є народ, а державна влада повинна здійснюватися в інтересах і під контролем народу; Суперечки про суть держави належать до «вічних» наукових проблем. Рішення окремих аспектів цієї проблеми породжує нові питання про призначення і роль держави в суспільстві.

Лекція 2

Тема Сутність конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина

Мета: розкрити основні права, свободи та обов'язки людини та громадянина, визначити характеристику прав та свобод, виховувати нетерпимість до дискримінації, поняття обов'язку громадянина, розвивати вміння працювати з джерелами.

План

- 1 Сутність конституційних прав і свобод, їх класифікація.
- 2 Характеристика основних громадянських та політичних прав і свобод.
- 3 Обов'язки людини і громадянина.

Основні права, свободи та обов'язки людини, тобто певні можливості, які необхідні для існування та розвитку людини в конкретних історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем (економічним, духовним, соціальним) розвитку людства і мають бути законними й рівними для всіх людей.

По-перше, йдеться про можливості деяким чином діяти або утримуватися від певних вчинків з тим, щоб забезпечити своє нормальне існування, свій розвиток, задоволення тих потреб, що сформувалися. При цьому основні права — це саме ті можливості, без яких людина не може нормально існувати.

По-друге, зміст і обсяг цих можливостей людини залежать насамперед від можливостей усього суспільства, головним чином від рівня його економічного розвитку. Тому права людини — це явище соціальне, яке породжується суспільством.

По-третє, ці можливості за їх основними показниками мають бути рівними для всіх людей. Лише тоді вони будуть правовими.

Тому, по-четверте, вони не повинні відчужуватися, відбиратися, обмежуватися будь-чим, не можуть бути і предметом "дарування" з боку держави або будь-якої іншої організації чи особи.

1 Сутність конституційних прав і свобод, їх класифікація

Основні права людини — гарантована законом міра свободи (можливості) особи, яка відповідно до досягнутого рівня еволюції людства в змозі забезпечити її існування і розвиток та закріплена у вигляді міжнародного стандарту як загальна і рівна для усіх людей.

Ознаки основних прав людини:

1) можливості (свободи) людини діяти певним чином або утримуватися від певних дій, спрямовані на задоволення потреб, без яких вона не в змозі нормально існувати і розвиватися;

2) можливості, що обумовлені біосоціальною сутністю людини, належать їй від народження і не потребують «дозволу» з боку кого б там не було, у тому числі держави. Вони не можуть бути «відібрані» за

свавіллям влади держави, оскільки не «дані» нею. Це природні невідчужувані права;

3) можливості, які не обмежені територією держави (позатериторіальні) і не залежать від національної належності людини (наднаціональні): вони належать їй вже в силу того, що вона є людиною. Вони походять від природи людини і покликані формувати та підтримувати в людині почуття власної гідності, її індивідуальність;

4) можливості, що є залежними (у плані здійснення) від можливостей суспільства — рівня його економічного, політика-соціального, духовно-культурного розвитку. Зрозуміло, що рівень розвитку суспільства не залишається незмінним, так само, як і потреби самої людини;

5) можливості, що мають правовий характер, оскільки внесені до законодавчих актів, які створені в межах держави і на міжнародному рівні. Визнання, дотримання, охорона і захист державами (у результаті угод) основних прав людини, закріплених на міжнародному рівні, є свідченням про те, що вони стали не лише об'єктом міжнародного регулювання, але й міжнародними стандартами.

Зміст і обсяг основних прав людини визначаються сукупністю таких соціальних чинників:

- інтерес людини, справедливо збалансований з інтересами суспільства;
- мораль суспільства, що переважає у даний період;
- мета прав людини і відповідність цим правам засобів, використовуваних державою (реалізація, забезпечення та обмеження прав).

Права людини і права громадянина є тісно взаємозалежними, однак не тотожними поняттями. Громадянин — людина, яка законом визнається юридичне належною даній державі. Якщо права людини закріплені в міжнародно-правових актах, то права громадянина — у конституції певної держави.

Відмінності між правами людини і громадянина:

Права людини	Права громадянина
Позатериторіальні - існують незалежно від державного визнання, закріплення в законі і поза зв'язком їх носія з конкретною державою	Територіальні — передбачають наявність громадянства, тобто особливий зв'язок людини і держави
Загальносоціальні — належать людині через факт народження як природні, невідчужувані права, тобто не завжди виступають як юридичні категорії (апатриди, біженці не мають статусу громадянства, але мають права людини)	Спеціально-соціальні (юридичні) — закріплюються в законодавстві і перебувають під захистом держави, громадянином якої є дана особа
реалізація здійснюється у сфері будь-якого громадянського суспільства, де б не знаходилася людина	реалізація охоплює сферу відносин індивіда з певною державою

2 Характеристика основних громадянських та політичних прав і свобод

У Конституції України виділяють такі основні групи прав і свобод, а також групу обов'язків.

1. Природні (особисті) права і свободи людини, які надаються їй з народженням, а не державою, яка залежно від ступеня демократичності, може закріпити ці права в Основному законі або ні.

Конституція України у ст. 3 визнає і гарантує, перш за все, саме природні права людини.

Ця група прав відображена у таких статтях конституції: ст. 21, згідно з якою усі люди є вільними і рівними у своїй гідності і правах; ст. 23 — кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості; ст. 29 — кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність; ст. 32 — ніхто не може втручатися в особисте і сімейне життя; ст. 34 — кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх почуттів і переконань; ст. 35 — кожен має право на свободу світогляду і віросповідання.

Особливо важливою серед цих статей є ст. 27, згідно з якою кожна людина має невід'ємне право на життя.

Право на життя — універсальне, загальновизнане природне право людини і громадянина, яке закріплено в міжнародно-правових актах та у конституціях багатьох країн світу.

У Конституції України це право відповідно до ст. 3 Загальної декларації прав людини 1948 р. здобуло своє закріплення у статтях 3 і 27 Основного Закону. Згідно зі ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою цінністю. Тому саме держава відповідає перед людиною за забезпечення цього права, прийнявши на себе обов'язок захищати життя людини (ст. 27).

Відповідно до цієї статті кожна людина має невід'ємне право на життя (ч. 1 ст. 27). Гарантією цього є те, що ніхто не може бути свавільно позбавлений життя (ч. 2 ст. 27).

У свою чергу, крім держави, кожний має право захищати своє життя і здоров'я, а також життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань (ч. 3 ст. 27).

Особисті права людини як універсальні передбачають конституційний захист приватного життя, свободи людини від непомірного втручання держави у всі сфери цього життя.

Громадянські права є своєрідними гарантіями охорони життя людини з боку держави, основним обов'язком якої є саме захист життя людини.

Вони охоплюють широкий комплекс дій усіх державних і суспільних структур зі створення і підтримки нормальних умов життя людини.

Особисті (громадянські) права — це природні, основоположні, невід'ємні права людини, які мають здебільшого характер негативного права. Вони походять від природного права на життя і свободу, яке від

народження має кожна людина, і покликані гарантувати індивідуальну автономію і свободу, захищати особу від сваволі з боку держави та інших людей. Ці права дозволяють людині бути самою собою у відносинах з іншими людьми і державою. До громадянських (особистих) прав зазвичай відносять можливості людини, необхідні для забезпечення її фізичної і морально-психологічної (духовної) індивідуальності. Відповідно до цього громадянські (особисті) права поділяють на фізичні і духовні. Фізичні права на життя, особисту недоторканність, свободу пересувань, вибір місця проживання, безпечне довкілля, житло тощо. Духовні права: на ім'я, честь і гідність, на справедливий, незалежний і публічний суд (у Конституції України 1996 р. — це статті 27, 28, 29 та ін.).

У конституціях багатьох держав особисті (громадянські) права поєднують в одну групу з політичними правами. Підставою для цього служить переважно негативний характер обох, а також спрямованість обох видів цих прав на забезпечення свободи особи в її індивідуальних і суспільних проявах.

До категорії особистих прав і свобод передусім належить *особиста недоторканність* (особиста свобода). Головний зміст — захист від необґрунтованих арештів. Відображена в багатьох конституціях англійська процесуальна процедура «хабеас корпус», встановлена законом ще в XVII ст., передбачав перевірку в суді обґрунтованості арешту особи. В конституційній теорії і практиці Франції та деяких інших країн прийняте ширше поняття безпеки особи, яке містить не тільки гарантії від безпідставних арештів і утримання під вартою, а й сукупність процесуальних гарантій прав особи в судовому процесі. Не викликає сумнівів той факт, що зазначені правові положення відіграють істотну роль у формуванні конституційного статусу особи. Проте їхня дія може бути призупинена. Певну загрозу недоторканності особи становить проголошення надзвичайного стану. У конституціях визначені загальні засади регламентації надзвичайного стану.

До змісту поняття особистих прав і свобод входять також так звані *свободи приватного життя* — недоторканність житла, таємниця кореспонденції, свобода вибору місця проживання, свобода пересування, права і свободи, пов'язані із шлюбним станом та сімейними відносинами тощо. Серед них слід виділити таємницю кореспонденції.

Однією з особливостей сучасної конституційної регламентації таємниці.

Характеризуючи особисті права, необхідно також визначитися щодо *права приватної власності*, яке зарубіжні дослідники слушно відносять до вказаної категорії прав і свобод. Як зазначалося, у старих конституціях право на приватну власність проголошувалось як одне з природних прав людини, що має невідчужуваний характер. У цілому ж це право слід сприймати не тільки як одне з прав особи, а й як своєрідну основу, стрижень сукупності її прав і свобод, що визначає зміст останніх.

Політичні права — можливості (свободи) громадянина активно брати участь в управлінні державою та у громадському житті, впливати на діяльність різних державних органів, а також громадських організацій політичної спрямованості. Це — право обирати і бути обраним до представницьких органів державної влади і місцевого самоврядування, право створювати громадські об'єднання і брати участь у їх діяльності, свобода демонстрацій і зборів, право на інформацію, свобода слова, думок, у тому числі свобода преси, радіо, телебачення та ін. (у Конституції України 1996 р. - статті 38, 39, 40 та ін.).

Політичні права і свободи поєднанні з особистими правами і свободами вони утворюють так званий традиційний каталог прав і свобод. У різних формах та обсязі вони проголошуються практично в усіх конституціях. Для нормального розвитку політичного життя кожної країни найбільше значення мають *свобода слова* (свобода висловлення своїх думок), *свобода друку, свобода зборів, мітингів та процесій, свобода асоціацій* (право на утворення об'єднань), *право петицій* (звернень до державних органів), *виборче право* та деякі інші. Більшість з них може бути поділена на елементи, які також нерідко сприймаються як окремі права і свободи. Наприклад, поняття виборчого права охоплює право обирати, бути обраним, право на участь у виборчій кампанії тощо. Свобода асоціацій передбачає право на утворення політичних партій, профспілок тощо.

У наш час в Україні, крім Конституції України, діє ряд законів, які гарантують реальність прав у сфері економіки (приватизація, власність, підприємництво), у галузі політики (громадянство, свобода преси, об'єднань громадян та ін.), у соціальній сфері (захист прав споживачів, охорона праці та ін.).

3 Обов'язки людини і громадянина

Щодо конституційних обов'язків людини і громадянина, то згідно з постулатами загальної теорії права — *це міра належної поведінки*. Людина повинна підкорятися певним правилам, аби при використанні своїх прав і свобод не спричинити невинуватої шкоди. Конституція України акцентує увагу на правах і свободах, але фіксує й конституційні обов'язки.

Конституційний обов'язок громадянина і людини — це міра обов'язкової поведінки, якої кожний повинен дотримуватись для забезпечення нормального функціонування інших суб'єктів громадянського суспільства.

Що стосується конституційних обов'язків, то вони є відносно самостійним інститутом, що об'єднує певну групу конституційно-правових норм, які позначені певною єдністю і виділені в особливий комплекс у системі конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні. Призначення цих норм визначається тим, що виконання обов'язків є передумовою реалізації прав і свобод людини і громадянина.

Людина повинна виконувати певні обов'язки, щоб при використанні своїх прав і свобод не завдавати шкоди державі, суспільству, іншим людям. Тобто обов'язки людини є логічними і обов'язковими аналогами відповідних прав і свобод.

Цей взаємозв'язок обов'язків з правами і свободами, а також з державою і суспільством дістав своє конституційно-правове закріплення у **ст. 23** Конституції України, в якій зазначається, що *кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.*

Отже, конституційні обов'язки людини і громадянина — це закріплені в конституційно-правових нормах формально виражені правила належної поведінки людини, які застосовуються до будь-яких осіб, які перебувають на території даної держави, або до поведінки громадян даної держави, незалежно від місця їх перебування, з метою запобігти нанесенню непоправної шкоди, державі, суспільству, правам і свободам інших людей.

Як правило, в умовах застосування ліберальної (західної) концепції прав і свобод людини конституційні обов'язки громадян формулюються в обмеженому обсязі, а то і зовсім не згадуються у Конституції. Так, у Конституції України їм *відведено лише 4 статті (статті 65-68) з 48, які включено до розділу II, присвяченому правам і свободам людини і громадянина.* Для порівняння зазначимо, що в Конституції УРСР 1978 р. 11 статей містили обов'язки громадян, що становило 1/3 від загальної кількості статей, присвячених правам та обов'язкам громадян.

Закріплені в Конституції України основні обов'язки можуть одночасно стосуватися як людини, так і громадянина України, а можуть лише громадянина України.

До першої групи належать такі основні обов'язки:

- кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Незнання законів не звільняє людину і громадянина від юридичної відповідальності (ст. 68 Конституції; ст. 2 Закону України "Про правовий статус іноземців" від 4 лютого 1994 р.; ст. 19 Закону України "Про біженців" від 21 червня 2001 р.);

- кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки (ст. 66 Конституції; ст. 15 Закону України "Про правовий статус іноземців" від 4 лютого 1994 р.);

- кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом (ч. 1 ст. 67 Конституції; ст. 21 Закону України "Про правовий статус іноземців").

До другої групи, крім зазначених, належать додаткові обов'язки, які стосуються лише громадян України.

У першу чергу, це обов'язок захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України, шанувати її державні символи (ч. 1 ст. 65 Конституції).

Громадяни України зобов'язані відбувати військову службу відповідно до закону (ч. 2 ст. 65 Конституції). Цей обов'язок не поширюється на іноземців (ст. 24 Закону України "Про правовий статус іноземців").

Відповідно до ч. 2 ст. 65 громадяни України повинні щорічно подавати до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом.

Нарешті, до третьої групи належать додаткові обов'язки, які стосуються як людини, так і громадянина України.

Ця група обов'язків включає обов'язок кожного мати повну загальну середню освіту (ст. 53 Конституції України).

Згідно з ч. 2 ст. 51 Конституції України обов'язком батьків є утримання дітей до їх повноліття, а повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків.

Обов'язком органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових та службових осіб цих органів є розгляд і дача обґрунтованих відповідей у встановлений законом строк на індивідуальні чи колективні письмові звернення людини і громадянина до згаданих органів (ст. 40 Конституції).

Висновки

Отже, громадянські права є своєрідними гарантіями охорони життя людини з боку держави, основним обов'язком якої є саме захист життя людини.

Вони охоплюють широкий комплекс дій усіх державних і суспільних структур зі створення і підтримки нормальних умов життя людини.

Система гарантій прав і свобод особи є досить складною і розгалуженою. За змістом і за видами суспільної діяльності гарантії прав і свобод особи поділяються на загальні та спеціальні. До загальних гарантій належать економічні, політичні, соціальні, ідеологічні та культурні гарантії - засоби забезпечення прав і свобод. До спеціальних належать юридичні або правові гарантії прав і свобод особи.

Система прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, встановлена Конституцією України, визначає основний зміст правового статусу людини і громадянина України. Залежно від характеру діяльності, здійснюваної в основних сферах життя громадянського суспільства, Конституція фіксує основні права, свободи та обов'язки громадянина і людини. Вони належать усім громадянам як суб'єктивні права певного виду.

Лекція 3

Тема: Поняття адміністративного законодавства

Мета: формувати у студентів поняття «правосвідомість», «правопорядок», «законність», «дисципліна»; ознайомити студентів, чим відрізняються та як співвідносяться ці поняття.

Методи: словесні, мозковий штурм, робота в групах

План:

- 1 Адміністративне право, державне управління і виконавча влада
- 2 Відносини, які регулюються адміністративним правом. Кодекс України про адміністративні правопорушення

Матеріально-технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН: підручник, презентації мультимедійний комплекс, Кодекс України про адміністративні правопорушення зі змін. і доп.. на 1.02.2002-К., 2002

Література:

- 1 Конституція України.
- 2 Коровіпа Л.Д. Основи правознавства. Навчальний посібник, К., 2008 р.
- 3 Правознавство: Підручник/За редакцією В.В.Копейчикова, А. М. Колодія - К.: "Юрінком Інтер" 2006 р.
- 4 Кодекс України про адміністративні правопорушення зі змін, і доп. на 1.02.2002 —К., 2002

1 Адміністративне право, державне управління і виконавча влада

Адміністративне право як галузь права - це галузь права (сукупність правових норм), що регулює з метою реалізації завдань і функцій держави суспільні відносини управлінського характеру, які складаються у сфері виконавчої влади, внутрішньо-організаційній діяльності інших державних органів, а також у процесі здійснення громадськими організаціями, їх органами зовнішніх юридично-владних повноважень. Інакше кажучи, адміністративне право - це управлінське право, яке відрізняється від інших галузей права специфікою предмета, методу регулювання та структурними особливостями.

Адміністративне право як наука - це система знань про сукупність правових норм, що регулюють відносини управлінського характеру у названих сферах суспільства. Як наука адміністративне право має загальнонаукові завдання, а саме: виявлення, опис, пояснення процесів, явищ, закономірностей і формулювання на цьому ґрунті передбачень, прогнозів, рекомендацій щодо вдосконалення й розвитку адміністративної практики. Проте ототожнювати цю правову галузь із наукою управління недоречно, оскільки державне управління та управлінська діяльність частково юридизовані, до того ж управління реалізується не тільки в адміністративно-правовій формі.

Адміністративне право як навчальний курс - це навчальна дисципліна, яка вивчається в юридичних ВНЗ та інших навчальних закладах з метою ознайомлення майбутніх юристів, працівників управління із системою знань про суспільні відносини управлінського

характеру, щоб навчити їх застосовувати адміністративно-правові норми у практичній діяльності.

Наприклад, у юристів з адміністративно-правовою спеціалізацією читається як основна дисципліна "Адміністративне право", так і спеціальні курси ("Адміністративна відповідальність", "Державна служба в Україні"), у ВНЗ МВС читається також курс "Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ" тощо.

Адміністративне право як навчальна дисципліна - це систематизовані відповідно до типової програми знання щодо предмета регулювання норм цієї галузі права, їх особливостей, встановленого порядку управління в різних галузях державної виконавчої влади та відповідальності у сфері державного управління.

Ні в якому разі не можна ототожнювати поняття "адміністративне право" з поняттям "адміністративне законодавство", під яким необхідно розуміти систему правових актів, у яких ці норми знаходять свій вираз.

Предмет адміністративного права

Предмет адміністративного права становить широкий комплекс суспільних відносин, що виникають у зв'язку з реалізацією функцій державної виконавчої влади, змістом якої є управління суспільством.

Адміністративному праву притаманні певні межі правового регулювання - це сфера діяльності виконавчих та розпорядчих органів і суспільні відносини управлінського характеру, що складаються у цій сфері. Вони виникають, розвиваються та припиняються між: вищими і нижчими органами виконавчої влади (між Кабінетом Міністрів України і обласною державною адміністрацією); органами виконавчої влади і підпорядкованими їм підприємствами, установами, організаціями (між Міністерством освіти і науки України і ректором вищого навчального закладу); органами виконавчої влади, які не пов'язані безпосередньо підпорядкованістю (між Міністерством охорони здоров'я України і Міністерством освіти і науки України); органами управління й органами громадських організацій (між обласною державною адміністрацією і президією обласної ради профспілок); органами виконавчої влади і громадянами (між районним відділом внутрішніх справ і громадянином, який притягається до адміністративної відповідальності за адміністративний проступок).

Особливістю предмета адміністративного права виступає те, що ним є не саме державне управління, а суспільні відносини, які у зв'язку з управлінням виникають. Саме це дає змогу віднести до предмета адміністративного права й недержавні види управлінського впливу (наприклад, у сфері комерційної, підприємницької діяльності). Основне завдання адміністративного права - це правове регулювання організаційних, управлінських відносин у суспільстві (адміністративна діяльність) та правоохоронна діяльність держави.

Предметом адміністративно-правової науки є дослідження у сфері державного управління, застосування норм адміністративного права,

дія адміністративно-правових актів, правотворчість органів державного управління.

Необхідно також зазначити, що предмет цієї науки постійно перебуває в динаміці, яка пов'язана з реформаційними процесами в державі.

Разом з тим необхідно вказати, що предмет адміністративного права як галузі права відрізняється від предмета адміністративне право як науки, яка являє собою систему наукових уявлень, знань і теоретичних положень про закономірності, що наявні в галузі адміністративного права.

2 Відносини, які регулюються адміністративним правом. Кодекс України про адміністративні правопорушення

Адміністративне право регулює суспільні відносини, які виникають у процесі державного управління та у зв'язку зі здійсненням державними органами діяльності управлінського характеру.

Адміністративне право визначає основні принципи державного управління, виконавчо-розпорядчу діяльність, способи забезпечення законності та дисципліни у державному управлінні, урегульовує порядок управління окремими галузями народного господарства (промисловістю, аграрним сектором, транспортом, зв'язком тощо), культурою, освітою, наукою, адміністративно-політичною діяльністю, соціальним розвитком та ін.

Суб'єктами адміністративно-правових відносин можуть бути органи державної адміністрації, виконавчі органи місцевих рад, державні службовці, установи, організації, підприємства всіх форм власності, громадяни України, іноземці та особи без громадянства.

Основним нормативним актом у галузі адміністративного права, який визначає завдання законодавства щодо адміністративних правопорушень і адміністративну відповідальність, є Кодекс України про адміністративні правопорушення (КУпАП) від 7 грудня 1984 р. (з часу прийняття до КУпАП внесено велику кількість змін і доповнень). У Кодексі правопорушення поділено за об'єктом посягань (сфера охорони праці, здоров'я, безпеки дорожнього руху тощо). У ньому подано систему органів, уповноважених розглядати справи про адміністративні правопорушення, регламентується порядок провадження цих справ, а також виконання адміністративних стягнень.

Адміністративний проступок (правопорушення) — це протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на державний або громадський порядок, на власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законодавством передбачена адміністративна відповідальність.

Адміністративні правопорушення характеризуються такими ознаками:

це акти поведінки у вигляді дії або бездіяльності;

це протиправна поведінка, тобто поведінка, яка порушує норми адміністративного права;

вони завжди завдають певної шкоди особі, суспільству;

це виновні діяння, що здійснюються умисно або з необережності.

У КУпАП передбачено, зокрема, такі види адміністративних правопорушень:

у галузі охорони праці й здоров'я населення;

що посягають на власність;

у галузі охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'яток історії та культури;

у промисловості, будівництві та в галузі використання електричної і теплової енергії;

у сільському господарстві;

порушення ветеринарно-санітарних правил;

на транспорті, у галузі шляхового господарства і зв'язку;

у галузі житлових прав громадян, житлово-комунального господарства та благоустрою;

у галузі торгівлі, фінансів і кустарно-ремісних промислів;

у галузі стандартизації, якості продукції та метрології;

що посягають на громадський порядок і громадську безпеку;

що посягають на встановлений порядок управління та ін.

Посадові особи підлягають відповідальності за адміністративні правопорушення, пов'язані із недотриманням встановлених правил у сфері охорони порядку управління, державного і громадського порядку, здоров'я населення та інших правил, забезпечення виконання яких входить у їх службові обов'язки. Це означає, що посадові особи несуть відповідальність не тільки за порушення таких правил своїми діями, але й за незабезпечення їх виконання такими особами, насамперед підлеглими.

Органами, що розглядають справи про адміністративні правопорушення, є органи внутрішніх справ, місцеві суди, виконавчі комітети селищних і сільських Рад, органи державних інспекцій, митні та інші уповноважені органи.

Лекція 4

Тема: Поняття, джерела і завдання цивільного законодавства України

Мета: ознайомити студентів з поняттям «цивільно-правові відносини», учасниками цивільних правовідносин; формувати навички аналізу правових ситуацій з точки зору цивільного права, можливості участі в них, розвивати вміння складати порівняльні таблиці; виховувати почуття відповідальності за свої рішення у цивільно-правових відносинах.

Методи: словесні, мозковий штурм

План:

- 1 Поняття, предмет та метод цивільного права.
- 2 Цивільні правовідносини.
- 3 Поняття власності.

Матеріально-технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:

підручник, презентації мультимедійний комплекс

Література:

- 1 Конституція України.
- 2 Коровіна Л.Д. Основи правознавства. Навчальний посібник, К., 2008 р.
- 3 Правознавство: Підручник/За редакцією В.В.Копейчикова, А. М. Колодія - К.: "Юрінком Інтер" 2006 р.

1 Поняття цивільного права

Цивільне право - одна з фундаментальних галузей правової системи України, це найбільше правове утворення держави, що являє собою систему правових норм, регулюючих майнові, немайнові пов'язані з майновими та окремі особисті немайнові відносини нерозривно пов'язані з особою.

Цивільне право можна вважати правом громадян, юридичних осіб та інших суб'єктів цивільних правовідносин, оскільки воно покликано регулювати переважну більшість їхніх взаємин як майнового, так і немайнового характеру. Ці відносини виникають, як правило, з волі їхніх учасників, які самі визначають і зміст своїх взаємозв'язків, і навіть наслідки їхнього припинення або зміни.

Норми цивільного права належать до приватного права, так як учасники цивільно-правових відносин - фізичні та юридичні особи в переважній більшості випадків діють з метою задоволення своїх приватних інтересів.

Предмет цивільного права

Предметом цивільного права є:

1) майнові відносини, пов'язані з використанням товарно-грошової форми:

а) відносини власності, що закріплюють існуючий в суспільстві розподіл матеріальних цінностей (благ), вони виражають статику майнових відносин, ознакою яких є те, що власник як уповноважена особа має абсолютне право щодо володіння, користування і розпорядження належним йому майном;

б) відносини, що виникають під час здійснення товарообігу, тобто товарно-грошові, які виникають у сфері товарного виробництва і відображають рух товарів від виробника до споживача, при цьому перехід матеріальних благ від одних суб'єктів до інших здійснюється через опосередковану вартість.

Ознаками цих відносин є:

- майнова відокремленість учасників відносин;
- еквівалентний о платний характер відносин.

Норми цивільного права в окремих випадках регулюють відносини у галузі товарообігу і на безоплатній основі, що має місце при даруванні, благодійництві, меценатстві тощо.

Цивільне право регулює не всі майнові відносини. Так, відносини, що виникають:

- у зв'язку із платою податків - регулюються нормами податкового права, що є підгалуззю фінансового права;
- зі сплатою митних зборів - нормами митного права;
- зі сплатою адміністративних і кримінальних штрафів - нормами адміністративного і кримінального права;
- з конфіскацією майна - нормами кримінального права, тощо;

2) відносини, що виникають у сфері інтелектуальної діяльності, і які базуються на інституті авторського права чи права промислової власності. Ці відносини пов'язані зі створенням, використанням та охороною результатів інтелектуальної діяльності (творів науки, літератури, мистецтва, товарних зразків, фірмових найменувань, винаходів, тощо).

Результати творчої діяльності є товаром, що перебуває у цивільному обігу та створює власний ринок духовної і науково-технічної продукції.

3) особисті немайнові відносини, що пов'язані із:

а) захистом честі і гідності, ділової репутації фізичних і юридичних осіб;

б) охороною інтересів фізичної особи, зображеної в творах образотворчого мистецтва;

в) правом фізичної особи на життя, здоров'я, особисту свободу, на недоторканість житла, таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, на невтручання в особисте і сімейне життя, на свободу пересування, на свободу і вільне вираження своїх поглядів і переконань, свободу світогляду і віросповідання...

Метод цивільного права

Метод цивільного права це певний прийом (спосіб) за допомогою якого цивільно-правова норма впливає на поведінку суб'єктів цивільно-правових відносин. Цивільно-правовий метод характеризується:

- юридичною рівністю сторін;
- вільним волевиявленням суб'єктів (автономією їх волі);
- майновою самостійністю сторін;
- диспозитивністю сторін, тобто їх правом самостійно визначати характер своїх відносин у межах чинного законодавства;

- особливим способом вирішення спорів між учасниками цивільних правовідносин (судовим);

- наявністю майнової відповідальності сторін. Цивільне право і цивільне законодавство базується на засадах:

- неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини;

- неприпустимості позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією та законами України;

- свободи договору;
- свободи підприємницької діяльності, яка не заборонена законом;
- судового захисту цивільного права та інтересу;
- справедливості, добросовісності та розумності (ст. 3 ЦКУ).

Основними **джерелами** цивільного права України є нормативно-правові акти цивільного законодавства:

- 1) Конституція України;
- 2) Цивільний кодекс України - єдиний законодавчий акт в якому систематизовані цивільно-правові норми;
- 3) закони України:
  - "Про власність",
  - "Про господарські товариства",
  - "Про лізинг",
  - "Про заставу" та інші (більше 900 законів);
- 4) підзаконні нормативні акти змістом яких є цивільно-правові норми:
  - укази Президента України;
  - постанови Кабінету Міністрів України;
  - нормативні акти центральних органів виконавчої влади;
  - нормативні акти місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, тощо;
- 5) міжнародно-правові норми та міжнародні договори України.

В Україні діє Цивільний кодекс (ЦКУ) від 16 січня 2003 р. Він складається із 6 книг, кожна з яких об'єднує сукупність норм що є підгалуззю цивільного права:

- "Загальні положення";
- "Особисті немайнові права фізичної особи";
- "Право власності та інші речові права";
- "Право інтелектуальної власності";
- "Зобов'язальне право";
- "Спадкове право".

Структура ЦКУ включає 10 розділів, 90 глав, 1308 статей. Цивільний кодекс можна умовно розділити на: а) загальну частину, яка стосується всіх інститутів цивільного права. Це основні положення, особи, об'єкти цивільних прав, правочини, представництво, строки та терміни, позовна давність (1 книга ЦКУ);

б) спеціальну частину (особливу), яка регулює суспільні відносини об'єднані в певній сукупності за своїми специфічними властивостями (2-6 книги ЦКУ).

2 Цивільні правовідносини

Цивільні правовідносини - один з видів правовідносин. У силу цього їм властиві як загальні риси й ознаки, характерні для всіх правовідносин, так і специфічні, обумовлені тим, що цивільні правовідносини виникають у результаті цивільно-правового регулювання майнових і деяких особистих немайнових відносин. Інакше кажучи, специфічні риси й ознаки

цивільних Правовідносин визначені особливостями самого цивільного права.

До їхнього числа належать наступні:

По-перше, суб'єкти цивільних правовідносин відособлені одне від одного як у майновому, так й в організаційному плані, у силу чого вони самостійні, незалежні одне від іншого, співвідносяться як рівні.

По-друге, рівність учасників суспільних відносин, що складають предмет цивільно-правового регулювання, закладено в даних відносинах. Цивільне право юридично забезпечує таку рівність.

По-третє, основними юридичними фактами, що породжують, змінюють і припиняють цивільні правовідносини, є акти вільного волевиявлення суб'єктів - правочини.

По-четверте, як юридичні гарантії реалізації цивільних правовідносин застосовуються, властиві тільки цивільному праву, міри захисту суб'єктивних цивільних прав і міри відповідальності за невиконання обов'язків, що мають головним чином майновий характер.

Суб'єктами цивільних правовідносин можуть бути:

- фізичні особи (громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства);

- юридичні особи, державні й адміністративно-територіальні утворення, що володіють цивільною правосуб'єктністю.

Цивільна правосуб'єктність - соціально-правова можливість суб'єкта бути учасником цивільних правовідносин. Наділення суб'єкта правосуб'єктністю є наслідком існування триваючого зв'язку суб'єкта й держави. Передумовами й складовими частинами цивільної правосуб'єктності є цивільна правоздатність і цивільна дієздатність суб'єктів.

Цивільна правоздатність фізичної особи визначена в ст. 25 ЦКУ - це її здатність мати цивільні права й обов'язки. *Такою правоздатністю володіє особа з моменту її народження, у випадках, встановлених законом, охороняються інтереси зачатої, але ще не народженої дитини.* Фізична особа здатна мати усі майнові та інші цивільні права, що не встановлені законодавством України, якщо вони не суперечать закону та моральним засадам суспільства. Особливості виникнення і припинення цивільної правоздатності охарактеризовані в другому розділі підручника.

Цивільна дієздатність фізичної особи належить тільки особам які усвідомлюють значення своїх дій та можуть керувати ними. Так відповідно ст.30 ЦКУ під цивільною дієздатністю фізичної особи розуміється її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

Дієздатність фізичних осіб може бути частковою, неповною, повною, а у випадках передбачених законом, суд може її обмежити або визнати фізичну особу недієздатною (ст. 31-41 ЦКУ).

Юридичні особи й повнолітні громадяни мають всі елементи цивільної правосуб'єктності. Малолітні діти й повнолітні громадяни, визнані недієздатними, є суб'єктами цивільних прав, будучи тільки правоздатними. Так, малолітні діти можуть успадковувати майно. Але практичне здійснення майнових прав малолітнього або недієздатного громадянина вимагає участі дієздатних осіб-батьків, усиновителів, опікунів. Активна, самостійна діяльність суб'єктів у соціально-економічному житті можлива лише при наявності в них всіх елементів цивільної правосуб'єктності.

Склад учасників цивільних правовідносин може змінюватися в порядку правонаступництва, під яким розуміють перехід прав й обов'язків від однієї особи - правопередника до іншої особи - правонаступника, що заміняє його в право відношенні.

Правонаступництво буває двох видів: універсальне (загальне) і сингулярне (часткове). При загальному правонаступництві правонаступник у результаті одного юридичного акту займає місце правопередника у всіх правовідносинах (за винятком тих, у яких правонаступництво неприпустимо). Наприклад, при злитті юридичних осіб права й обов'язки в повному обсязі переходять до новоствореної юридичної особи; акціонерне товариство, створюване відповідно до законодавства про приватизацію, отримує всі майнові права й обов'язки державного або муніципального підприємства, на базі якого воно створено; при прийнятті спадщини спадкоємці стають учасниками тих правовідносин, у яких брав участь спадкодавець.

Правонаступництво не допускається в тих випадках, коли права й обов'язки носять особистий характер (права на ім'я, авторство, обов'язок по відшкодуванню шкоди й т.п.) або є прямий заборонний припис закону.

Будь-яке цивільне правовідношення має свій об'єкт, у якості якого виступає те, із приводу чого виникає й здійснюється діяльність його учасників (право власності, право вимоги, нематеріальні блага та інші). Нематеріальні блага виступають:

- у вигляді продуктів (результатів) інтелектуальної діяльності (добутку науки, літератури й мистецтва, винаходи, корисні моделі, промислові зразки і т.д.);

- у вигляді особистих немайнових й інших нематеріальних благ (честь, гідність, власне ім'я, таємниця приватного життя і т.д.).

У сучасних умовах у багатьох випадках предметом діяльності суб'єктів цивільних правовідносин є інформація. Матеріальними об'єктами можуть бути:

- речі й інше майно, у тому числі й майнові права;
- гроші та цінні папери;
- роботи й послуги;
- результати інтелектуальної діяльності, у тому числі виключні права на них;
- інформація.

Об'єкти цивільних прав можуть вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином, якщо вони не вилучені з цивільного обороту, або не обмежені в обороті, або не є невід'ємними від фізичної чи юридичної особи.

Цивільні правовідносини виникають, змінюються чи припиняються на підставі цивільно-правової норми (норми цивільного договору) тільки при наявності фактичної підстави, тобто юридичного факту, яким зокрема є:

- 1) договір та інші правочини;
- 2) створення літературного, художнього твору, винаходу та іншого результату інтелектуальної, творчої діяльності;
- 3) завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі;
- 4) інші юридичні факти (п. 2 ст. 11 ЦКУ).

3 Поняття власності та право власності в Україні

Власність як економічна категорія характеризується привласненням індивідуумом чи групою індивідів матеріальних благ, які створені власне природою або людською працею в процесі виробництва. Таким чином, власність є суспільними відносинами, які складаються між людьми з приводу привласнення матеріальних благ.

Право власності в об'єктивному сенсі - це сукупність норм, які регулюють відносини по володінню, користуванню та розпорядженню власником своїм майном; в суб'єктивному сенсі - це закріплена за власником юридично забезпечена можливість здійснювати ним будь-які дії, що не суперечать закону щодо належного йому майна на власний розсуд.

Право власності є абсолютним, оскільки в такому правовідношенні управомоченій особі (власнику) протистоїть невизначена зобов'язаних осіб (невласників), кожна з яких зобов'язана утримуватися від порушення прав власника.

Зміст права власності складають:

- право володіння;
- право користування;
- право розпорядження.

Право володіння - це юридичне панування особи над річчю, а також фактичне та господарське посідання нею (чи фактична приналежність майна особі).

Володіння річчю може здійснюватись як власником, так і іншими особами на підставі договору з власником чи іншій правовій підставі. Володіння не власника речі визначається законним, якщо воно засновано на правовому титулі (договору чи іншій правовій підставі) та охороняється законом як і володіння власником.

Незаконне володіння може бути двох видів:

- добросовісне (коли володілець не знає і не може знати про незаконність свого володіння);

- недобросовісне (коли володілець знав чи повинен був знати про незаконність володіння).

Право користування - це гарантована законом та визнана за власником юридична можливість отримати (здобути) від речі її корисні господарські властивості в процесі особистого чи виробничого споживання, в т.ч. отримувати плоди та доходи.

Право розпорядження - це визнана і гарантована законом можливість власника визначати юридичну долю речі, тобто можливість припинити право власності на неї або тимчасово зупинити здійснення прав володіння та користування.

ЦК передбачає наступні види (форми) власності:

- приватна;
- комунальна;
- державна;
- колективна (за ГК).

Суб'єктами права приватної власності є фізичні та юридичні особи; об'єктами може бути будь-яке майно, крім його видів, які відповідно до закону не можуть знаходитись у власності таких осіб (ст. 325 ЦК).

В державній власності знаходиться майно, в т.ч. кошти, які належать державі України; від її імені та в її інтересах право власності здійснюють органи державної влади (ст. 326 ЦК).

У комунальній власності знаходиться майно, в т.ч. кошти, які належать територіальній громаді; управління ним здійснюють безпосередньо територіальна громада та створені нею органи місцевого самоврядування (ст. 327 ЦК).

Стаття 324 ЦК та стаття 13 Конституції закріплюють об'єкти права власності українського народу.

Лекція 5

Тема: Робочий час. Час відпочинку. Право на відпустку

Мета: ознайомити студентів з основами трудового права, порядком прийому та звільнення з роботи; розвивати вміння складати порівняльні таблиці; виховувати повагу до праці, розуміння важливості праці для формування сутності людини та її розвитку.

Методи: словесні, мозковий штурм

План:

- 1 Робочий час.
- 2 Час відпочинку.
- 3 Право на відпустку

Матеріально-технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН: підручник, презентації мультимедійний комплекс, витяги з Кодексу законів про працю України.

Література:

- 1 Конституція України.

- 2 Коровіна Л.Д. Основи правознавства. Навчальний посібник, К., 2008 р.
3 Правознавство: Підручник/За редакцією В.В.Копейчикова, А. М. Колодія - К.: "Юрінком Інтер" 2006 р.
4 Кодекс законів про працю України.

1 Робочий час

Поняття і види робочого часу

Для всіх видів суспільно корисної діяльності людей загальним мірилом кількості затраченої праці є робочий час. Робочий час як умова праці значною мірою визначає рівень життя працівників. Від його тривалості залежить кількість вільного часу, що використовується для відпочинку, задоволення культурних та інших потреб людини.

Робочим часом вважається час, протягом якого працівник згідно із законодавством, колективним і трудовим договором, з підпорядкуванням правилам внутрішнього трудового розпорядку повинен виконувати свої трудові обов'язки на підприємстві, в установі, організації або у фізичної особи - роботодавця. Це означає, що в робочий час включаються час простоїв не з вини працівника, короткочасні перерви для обігрівання та відпочинку й інші періоди, коли працівник не працював, але за ним зберігалось місце роботи і зарплата цілком чи частково. Разом з тим робочим є і час роботи понад встановлену тривалість У випадках, передбачених законодавством.

Дотримання норм трудового права щодо робочого часу і часу відпочинку є обов'язком як роботодавця, так і для працівників. Останні зобов'язані використовувати весь робочий час для виконання трудової функції, а роботодавець - забезпечити необхідні для цього умови й організувати роботу таким чином, аби не порушувати право працівників на відпочинок.

Види робочого часу розрізняються за його тривалістю. Трудове законодавство встановлює такі види робочого часу: 1) нормальної тривалості; 2) неповний робочий час; 3) скорочений робочий час.

Згідно із ст. 45 Конституції України максимальна тривалість робочого часу визначається законом. У статті 50 КЗпП України встановлено, що *нормальна тривалість робочого часу працівників не може перевищувати 40 годин на тиждень як при п'яти, так і при шестиденному робочому тижні.*

Чинне законодавство України не забороняє встановлювати для працівників при укладенні колективного договору меншу тривалість робочого часу (ч. 2 ст. 50 КЗпП). Так, у Генеральній угоді про регулювання основних принципів і норм реалізації соціально-економічної політики і трудових відносин в Україні на 2010-2012 роки сторони зобов'язалися передбачати у розділі "Охорона праці та здоров'я" галузевих та регіональних угод і колективних договорів підприємств, установ і організацій всіх форм власності умови і порядок запровадження скороченої тривалості робочого часу з одночасним збереженням розміру

заробітної плати для працівників, що мають дітей до 14 років або дитину-інваліда (п. 3.5).

Тривалість робочого часу можна зменшити і за трудовим договором. Так, відповідно до ст. 56 КЗпП за згодою між працівником і власником або уповноваженим ним органом може встановлюватися як при прийнятті на роботу, так і згодом неповний робочий день або неповний робочий тиждень. Праця у цих випадках оплачується пропорційно відпрацьованому часу, а при відрядній оплаті праці-залежно від виробітку.

Неповний робочий час може бути встановлено угодою роботодавця і працівника на певний строк і без зазначення строку. В обов'язковому порядку на прохання працівника неповний робочий час встановлюється для вагітних жінок, жінок, що мають дітей віком до 14 років, дитину-інваліда, для догляду за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку.

Важливою гарантією трудових прав і певним стимулом є норма ч. 3 ст. 56 КЗпП, відповідно до якої робота на умовах неповного робочого часу не тягне за собою будь-яких обмежень обсягу трудових прав працівників. Особи, які працюють неповний робочий час, користуються тими самими правами, що і працюючі на умовах нормального робочого часу. їм надається відпустка тієї самої тривалості, надаються вихідні і святкові дні, час роботи зараховується у трудовий стаж.

У сучасних умовах, коли погіршилося фінансове становище підприємств, спостерігається спад виробництва, встановлення неповного робочого часу можливе не тільки з ініціативи працівника, а й власника підприємства, установи, організації. Але в такій ситуації перехід на неповний робочий час може здійснюватися роботодавцем при дотриманні правил ст. 32 КЗпП України. Встановлення неповного робочого часу в цьому випадку є для працівників зміною істотних умов праці, оскільки, як правило, знижується розмір оплати праці. Тому про встановлення неповного робочого часу роботодавець має попередити працівників не пізніше ніж за два місяці. Протягом цих двох місяців зберігаються попередні умови праці. Якщо працівник не згоден працювати в режимі неповного робочого часу, трудовий договір з ним припиняється за п. 6 ст. 36 КЗпП України.

Скорочена тривалість робочого часу-це вид робочого часу, який встановлюється законодавством (ст. 51 КЗпП), є обов'язковим для роботодавця і оплачується як робочий час нормальної тривалості.

Скорочений робочий час встановлюється:

1) для працівників віком від 16 до 18 років - 36 годин на тиждень, для осіб віком від 15 до 16 років (учнів віком від 14 до 15 років, які працюють в період канікул) 24 години на тиждень.

Тривалість робочого часу учнів, які працюють протягом навчального року у вільний від навчання час, не може перевищувати половину максимальної тривалості робочого часу, передбаченої в абз. 1 цього пункту для осіб відповідного віку;

2) для працівників, зайнятих на роботах з шкідливими умовами праці, - не більш як 36 годин на тиждень.

Перелік виробництв, цехів, професій і посад з шкідливими умовами праці, робота в яких дає право на скорочену тривалість робочого часу, затверджується в порядку, встановленому законодавством¹;

3) для окремих категорій працівників розумової праці, діяльність яких пов'язана з підвищеним інтелектуальним і нервовим напруженням у випадках, передбачених законодавством. До таких працівників віднесені лікарі, вчителі, викладачі середніх спеціальних і вищих навчальних закладів тощо. Наприклад, наказом Міністерства охорони здоров'я України від 25 травня 2006 р. № 319 "Про затвердження норм робочого часу для працівників закладів та установ охорони здоров'я" встановлено такі норми:

1.4.18 годин на тиждень:

- для вчителів I-XII класів шкіл, вчителів-дефектологів та логопедів закладів охорони здоров'я (крім будинків дитини).

1.5.20 годин на тиждень:

- для завідувачів логопедичних пунктів, логопедів будинків дитини.

1.6.24 години на тиждень:

- для музичних керівників, концертмейстерів, акомпаніаторів, культорганізаторів.

На практиці виникають ситуації, коли необхідно розмежувати неповний та скорочений робочий день. Зокрема:

неповний робочий день (та його тривалість) встановлюється за згодою сторін, а скорочений (та його тривалість) - встановлений законодавством тільки для окремих категорій працівників;

неповний робочий час може встановлюватися будь-якому працівнику, тоді як скорочена тривалість робочого часу встановлюється тільки для неповнолітніх; працівників, зайнятих на роботах зі шкідливими умовами праці; вчителів, лікарів та інших категорій;

при неповному робочому дні праця оплачується пропорційно відпрацьованому часу або залежно від виробітку, а при скороченому робочому дні - як за повний робочий день.

Зменшення тривалості роботи напередодні святкових і вихідних днів, у нічний час. Згідно зі ст. 53 КЗпП України напередодні святкових і неробочих днів (ст. 73 КЗпП) тривалість роботи працівників, крім працівників, зазначених у ст. 51 КЗпП України, скорочується на одну годину як при п'ятиденному, так і при шестиденному робочому тижні.

Напередодні вихідних днів тривалість роботи при шестиденному робочому тижні не може перевищувати п'ять годин.

При роботі у нічний час встановлена тривалість роботи (зміни) скорочується на одну годину. Це правило не поширюється на працівників, для яких уже передбачене скорочення робочого часу.

Тривалість нічної роботи зрівнюється з денною у тих випадках, коли це необхідно за умовами виробництва, зокрема в безперервно діючих

виробництвах, а також на змінних роботах при шестиденному робочому тижні з одним вихідним днем.

Нічним вважається час з 10-ї години вечора до 6-ї години ранку.

Робота у нічний час розглядається у трудовому праві як виняток, вона може негативно вплинути на стан здоров'я. Тому в трудовому законодавстві встановлено обмеження її застосування, а для окремих категорій працівників - повна заборона. Забороняється залучення до роботи у нічний час:

1) вагітних жінок, а також жінок, що мають дітей віком до трьох років (ст. 176 КЗпП);

2) осіб молодше вісімнадцяти років (ст. 192 КЗпП);

3) інших категорій працівників, передбачених законодавством.

Робота жінок у нічний час не допускається, за винятком випадків, передбачених ст. 175 КЗпП України. Обмеження не поширюється на жінок, що працюють на підприємствах, де зайняті лише члени однієї родини.

Згідно зі ст. 108 КЗпП України робота у нічний час оплачується в підвищеному розмірі, встановленому Генеральною, галузевою (регіональною) угодами і колективним договором, і розмір підвищення оплати не може бути нижче 20 % тарифної ставки (окладу) за кожну годину роботи в нічний час.

Режим роботи. Ненормований робочий день

Режим робочого часу - це розподілення часу роботи в межах доби чи іншого календарного періоду. Режим робочого часу передбачає 5- або 6-денний робочий тиждень, початок і кінець робочого дня, час і тривалість обідньої перерви, число змін протягом облікового періоду.

Режим роботи конкретного підприємства, установи, організації визначається методом локального регулювання. На законодавчому рівні встановлюються лише окремі елементи режиму робочого часу. Так, Указом Президента України від 26 квітня 1995 р. № 334/95 (редакція від 27 січня 1999 р.) "Про введення на території України регіональних графіків початку робочого дня" передбачено введення рішеннями виконкомів обласних рад регіональних (місцевих) графіків початку робочого дня для однозмінних підприємств усіх форм власності.

Законодавство передбачає низку випадків, коли режим роботи підприємств регулюється місцевими органами влади. Так, до відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад належать встановлення за погодженням із власниками зручного для населення режиму роботи розташованих на відповідній території підприємств, установ та організацій сфери обслуговування незалежно від форм власності (підп. 4 п. "в" ст. 30 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР), встановлення зручного для населення режиму роботи підприємств

комунального господарства, торгівлі та громадського харчування, побутового обслуговування, що належать до комунальної власності відповідних територіальних громад (підп. 9 п. "а" ст. 30 цього Закону).

Сторони трудового договору за взаємною згодою можуть встановлювати індивідуальний режим роботи за умови, що такий режим не погіршує становище працівника порівняно із законодавством та колективним договором.

Основним режимом робочого часу є п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями. При п'ятиденному робочому тижні тривалість щоденної роботи (зміни) визначається правилами внутрішнього трудового розпорядку (ст. 142 КЗпП) або графіками змінності, які затверджує роботодавець за погодженням із профспілковим комітетом підприємства, установи, організації з додержанням установленної тривалості робочого тижня (статті 50 та 51 КЗпП). Слід зауважити, що КЗпП України не визначає тривалості щоденної роботи при п'ятиденному робочому тижні, а тільки встановлює умову щодо додержання тижневої тривалості робочого часу.

На тих підприємствах, де за характером виробництва та умовами роботи запровадження п'ятиденного робочого тижня є недоцільним, встановлюється шестиденний робочий тиждень з одним вихідним днем. При шестиденному робочому тижні тривалість щоденної роботи не може перевищувати семи годин при тижневій нормі 40 годин, шести годин при тижневій нормі 36 годин і чотири години при тижневій нормі 24 години.

Вирішення питання про встановлення п'ятиденного або шестиденного робочого тижня віднесено до компетенції роботодавця, який при цьому повинен ухвалювати рішення спільно з виборним органом первинної профспілкової організації з урахуванням думки трудового колективу і за погодженням з місцевою (сільською, селищною, міською) радою.

Режим ненормованого робочого дня встановлюється для певної категорії працівників у разі неможливості нормування часу трудового процесу. Міра праці таких працівників визначається не тільки тривалістю робочого часу, а й колом обов'язків і обсягом виконаних робіт (навантаженням). У разі необхідності ця категорія працівників виконує роботу понад нормальну тривалість робочого часу. У законодавстві не встановлена тривалість переробок, що допускаються для виконання трудових обов'язків, не обмежена і кількість випадків таких переробок понад нормальний робочий день. Усе залежить від характеру й обсягу виконуваної роботи. Разом з тим, як зазначено в Рекомендаціях щодо порядку надання працівникам з ненормованим робочим днем щорічної додаткової відпустки за особливий характер праці, затверджених наказом Міністерства праці та соціальної політики України від 10 жовтня 1997 р. № 7 (із змінами), такі переробки не можуть мати систематичного характеру. Обов'язки працівників з ненормованим робочим днем повинні бути зафіксовані в трудовому договорі, посадових інструкціях, правилах внутрішнього трудового розпорядку таким чином, щоб була передбачена

можливість виконувати ці обов'язки, як правило, у межах нормального робочого часу. Якщо працівнику з ненормованим робочим Днем, який має відповідну кваліфікацію, досвід, знання, доводиться систематично переробляти понад нормальний робочий день, то потрібно або порушувати питання про введення додаткових одиниць штатного розкладу" або переглянути, скоротити коло трудових обов'язків і впорядкувати режим роботи.

Ненормований робочий день на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності може застосовуватися для керівників, фахівців і робітників, а саме: для осіб, праця яких не піддається точному обліку в часі; для осіб, робочий час яких за характером роботи поділяється на частини невизначеної тривалості (сільське господарство); для осіб, які розподіляють час для роботи на свій розсуд. Цей режим робочого часу не застосовується для працівників, зайнятих на роботі з неповним робочим днем, оскільки відповідно до ст. 56 КЗпП України робота з неповним робочим днем має передбачати його чітко визначену тривалість.

Чинне законодавство не містить умови щодо затвердження в централізованому порядку переліків робіт, професій і посад працівників з ненормованим робочим днем. Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади можуть затверджувати орієнтовні переліки за погодженням з відповідними галузевими профспілками. Наприклад, наказом Держкомархіву України від 20 лютого 2006 р. № 17 за погодженням з головою ЦК профспілки працівників державних установ України затверджено орієнтовний перелік посад працівників з ненормованим робочим днем у державних архівних установах України.

Слід зазначити, що конкретний перелік професій і посад, для яких може застосовуватися ненормований робочий день, визначається колективним договором і може розширюватися або звужуватися порівняно з орієнтовним.

Як компенсація за виконаний обсяг робіт, ступінь напруженості, складність і самостійність у роботі, необхідність періодичного виконання службових завдань понад встановлену тривалість робочого часу надається додаткова відпустка до семи календарних днів. Колективним договором встановлюється конкретна тривалість щорічної додаткової відпустки з кожного виду робіт, професій та посад. Додаткова відпустка надається пропорційно часу, відпрацьованому на роботі, посаді, що дають право на цю відпустку.

Працівник з ненормованим робочим днем не має права відмовитися від цієї роботи. Відмова без поважних причин працювати після закінчення нормального робочого дня для виконання своїх трудових обов'язків є порушенням трудової дисципліни, що може спричинити застосування дисциплінарного стягнення.

Відповідно до п. 25 постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 1992 р. № 9 "Про практику розгляду судами трудових спорів",

для працівника з ненормованим робочим днем час перебування на роботі понад установлену загальну тривалість є робочим.

На деяких виробництвах, характер роботи яких обумовлений нерівномірним розподілом обсягів роботи, особливими умовами, відповідно до законодавства застосовується режим роботи з розподілом робочого часу на частини (роздроблений робочий день). Поділ робочого дня на частини передбачено ст. 60 КЗпП України, однак ця стаття має відсильний характер. Вона тільки передбачає адресовану правотворчому органу вказівку на те, що поділ робочого дня на частини допускається тільки на роботах з особливими умовами праці. Загальна тривалість роботи з таким режимом не повинна перевищувати встановленої тривалості робочого дня. Поділ робочого дня на частини означає можливість встановлення перерви в роботі більше двох годин. Прикладом організації робіт з роздробленим робочим часом може слугувати режим роботи акторів та інших працівників театральних-видовищних закладів, робочий час яких розподіляється для репетицій і виступів, працівників сільського господарства, зайнятих у тваринництві (доїння корів), водіїв тролейбусів і трамваїв, що працюють на регулярних міських пасажирських лініях, а також водіїв автобусів на всіх лініях. Так, Положення про робочий час і час відпочинку водіїв колісних транспортних засобів, затверджене наказом Міністерства транспорту та зв'язку України від 7 червня 2010 р. № 340, передбачає введення для водіїв робочого дня з розподілом зміни на дві частини за умови, що тривалість цих частин не перевищує чотири години з урахуванням часу, необхідного для повернення на місце стоянки. При цьому тривалість перерви між частинами зміни повинна бути не менше двох годин без урахування часу для відпочинку і харчування (п. 2.9).

Гнучкий графік роботи - форма організації робочого часу, при якій для окремих працівників або колективів підрозділів допускається саморегулювання початку, закінчення і загальної тривалості робочого дня. При цьому потрібне повне відпрацювання сумарної кількості робочих годин протягом облікового періоду (робочого дня, робочого тижня, робочого місяця). Гнучкий графік роботи встановлюється за погодженням між власником і працівником як при прийомі на роботу, так і в процесі роботи'. В умовах гнучкого режиму тривалість робочого часу (зміни) не може перевищувати 12 годин на добу.

Запровадження такого режиму може бути ініційоване також за колективною заявою працівників підприємства або його структурного підрозділу, виборним органом первинної профспілкової організації. У цьому разі роботодавець розглядає можливість введення гнучкого режиму й ухвалює відповідне рішення.

Режим гнучкого графіка робочого часу може бути застосовано на підприємствах у різних варіантах щодо початку та закінчення робочого дня, його тривалості, перерви на харчування та відпочинок (вільний від роботи час) залежно від виробничих (нерівномірне завантаження

працівників роботою, коли основний обсяг робіт припадає на початок чи кінець робочого дня) та інших умов (робота місцевого транспорту, дитячих дошкільних закладів, шкіл, значна віддаленість місця проживання від місця роботи тощо).

Елементами гнучкого графіка є: змінний (гнучкий) робочий час - початок і закінчення робочого дня; фіксований час - час обов'язкової присутності на роботі; перерви для відпочинку і харчування; тривалість облікового періоду. Такий режим роботи передбачає самостійне регулювання працівником його робочого часу з відхиленням від встановленого на підприємстві (в організації, установі) режиму роботи в межах двох годин щодо початку і закінчення роботи. При цьому він повинен обов'язково дотримуватися двох умов: повне відпрацювання встановленої законодавством для цієї категорії працівників сумарної тривалості робочого часу протягом облікового періоду й обов'язкове перебування такого працівника на робочому місці протягом фіксованого власником або уповноваженим ним органом часу.

Робота в умовах гнучкого режиму може бути організована за двома основними варіантами:

- при поденному обліку робочого часу працівник зобов'язаний додержуватися встановленої правилами внутрішнього трудового розпорядку тривалості робочого дня незалежно від його початку, закінчення та тривалості перерви на обід;

- при підсумованому обліку робочого часу працівник повинен відпрацювати встановлену відповідно до законодавства кількість робочих годин в обліковому періоді, який прийнято для підсумованого обліку робочого часу (тиждень, місяць, квартал, рік тощо). У цьому разі протягом встановленого облікового періоду працівник повинен відпрацювати недопрацьовані впродовж тижня (місяця) години роботи в інший час, а у разі, коли працівником за тиждень (місяць) відпрацьовано понад нормальну тривалість робочого часу, йому має бути надано відповідний час відпочинку.

Відповідно до Методичних рекомендацій щодо встановлення гнучкого режиму робочого часу, затверджених наказом Міністерства праці та соціальної політики України від 4 жовтня 2006 р. № 359, не рекомендується застосовувати гнучкий режим робочого часу на безперервно діючих виробництвах, при багатозмінній організації роботи у разі відсутності вільних робочих місць до початку чи після закінчення зміни, а також в інших випадках, обумовлених специфікою виробництва, коли виконання обов'язків працівником потребує його присутності у чітко визначені правилами внутрішнього трудового розпорядку, що діють на підприємстві, години роботи (торгівля, побутове обслуговування населення, вантажно-розвантажувальні роботи, робота транспорту та ін.), а також тоді, коли застосування такого режиму несумісне з вимогами щодо безпечних умов праці працівників.

При режимі змінної роботи працівники чергуються в змінах

рівномірно. Найбільш поширеною є робота в дві зміни, на деяких підприємствах робота провадиться в три і більше зміни. Перехід з однієї зміни в іншу, як правило, повинен проводитися через кожний робочий тиждень у години, встановлені графіками змінності (ст. 58 КЗпП). Тривалість перерв у роботі між змінами, відповідно до ст. 59 КЗпП, має бути не менше подвійної тривалості роботи в попередній зміні (включаючи час перерви на обід). Неприпустимим є призначення працівника на роботу протягом двох змін підряд. Установлені роботодавцем за погодженням з профспілковим комітетом графіки змінності є обов'язковими для сторін трудового договору.

Вахтовий метод - це особлива форма організації робіт, що ґрунтується на використанні трудових ресурсів поза місцем їх постійного проживання за умов, коли щоденне доставлення працівників до місця роботи і назад до місця постійного проживання неможлива. Вахтовий метод організовується за допомогою підсумованого обліку робочого часу, а міжвахтовий відпочинок надається працівникам у місцях їх постійного проживання. На роботу вахтовим методом можуть переводитись як підприємства в цілому, так і їх окремі підрозділи або створюватися комплексні бригади для виконання визначеного обсягу робіт. До робіт, що виконуються вахтовим методом, забороняється залучати осіб віком до 18 років, вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, а також осіб, які мають медичні протипоказання для такої роботи. Обліковий період охоплює весь робочий час, час у дорозі та час відпочинку, який припадає на цей календарний відрізок часу. Робочий час і час відпочинку регламентуються графіком змінності, затверджуються власником за погодженням з профспілковим комітетом і доводяться до відома працівників не пізніше ніж за місяць до введення їх у дію. Тривалість вахти не може перевищувати одного місяця, а в окремих випадках з дозволу міністерства та відповідної профспілки - двох місяців. Тривалість робочого дня не повинна перевищувати 10 годин. Власник зобов'язаний забезпечити працівників соціально-побутовими умовами: проживанням, транспортом, спецодягом, щоденним гарячим харчуванням, медичним обслуговуванням.

Основні положення про вахтовий метод організації робіт затверджені постановою Державного комітету СРСР з праці і соціальних питань, Секретаріату ВЦРПС, Міністерства охорони здоров'я СРСР від 31 грудня 1987 р. № 794/33-82 (у редакції від 17 січня 1990 р.), затвердженою постановою Держкомпраці СРСР, Секретаріату ВЦРПС, Мінздраву СРСР № 27/2-71 (далі - Положення). На базі цих положень розроблені, зокрема, Тимчасове положення про вахтовий метод організації робіт на підприємствах Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, затверджене наказом Міністерства від 20 травня 1999 р. № 147, та постанова Кабінету Міністрів України від 31 березня 1999 р. № 490 "Про надбавки (польове забезпечення) до тарифних ставок і посадових окладів працівників, направлених для виконання монтажних, налагоджувальних,

ремонтних і будівельних робіт, та працівників, робота яких виконується вахтовим методом, постійно проводиться в дорозі або має роз'їзний (пересувний) характер".

Облік робочого часу означає фіксацію відпрацьованого часу і з'явлення на роботу у встановлений час. Відповідно до наказу Державного комітету статистики України від 5 грудня 2008 р. № 489 "Про затвердження типових форм первинної облікової документації зі статистики праці", однією із форм первинної облікової документації підприємств, установ, організацій є Табелі обліку використання робочого часу (п. 1.5 Наказу).

Крім табельного обліку, контроль за своєчасним з'явленням працівників на роботу та її закінченням організується за допомогою контрольних годин із застосуванням табелів, жетонів марок, пропускний - за допомогою здавання працівниками і видавання їм пропусків, за допомогою контрольних-пропускних пристроїв, рапортно-відомчої системи з використанням рапортів або табельних відомостей, одержуваних від начальників цехів, відділів, ділянок, виконробів, майстрів, бригадирів.

Облік часу може бути поденним і підсумованим. При поденному обліку робочий час підраховується щодня. Така система обліку встановлюється при точно фіксованому робочому часі, який має однакову щоденну тривалість.

Згідно зі ст. 61 КЗпП України на безупинно діючих підприємствах, в установах, організаціях, а також в окремих виробництвах, цехах, ділянках, відділеннях і на деяких видах робіт, де за умовами виробництва (роботи) не може бути дотримана встановлена для даної категорії працівників щоденна або щотижнева тривалість робочого часу, допускається за узгодженням із профспілковим комітетом підприємства, установи, організації введення підсумованого обліку робочого часу для того, щоб тривалість робочого часу за обліковий період не перевищувала нормального числа робочих годин (статті 50 та 51 КЗпП України).

Як обліковий період може братися до уваги місяць, квартал, рік тощо. Для працівників поїзних бригад пасажирських потягів залізничного транспорту робочий час ураховується потурно.

Обліковий період визначається в колективному договорі підприємства й охоплює робочий час, години роботи у вихідні та святкові дні, години відпочинку. Щоденна або щотижнева тривалість робочого часу, встановлена графіком, може коливатися протягом облікового періоду, але загальна сума годин роботи за обліковий період має дорівнювати нормі робочого часу в обліковому періоді.

За підсумованим обліком робочого часу норма робочого часу за обліковий період визначається за календарем і має бути реалізована шляхом виходу на роботу за графіком змінності. Відповідно до Методичних рекомендацій щодо застосування підсумованого обліку робочого часу, затверджених наказом Мінпраці від 19 квітня 2006 р. № 138, підсумований облік робочого часу кожного працівника здійснюється

за табелем виходів на роботу та затвердженим графіком роботи (змінності) за обліковий період.

При підсумованому обліку норма робочого часу за обліковий період визначається шляхом множення тривалості робочого дня, що встановлена законодавством для шестиденного робочого тижня (сім годин), на кількість робочих днів, що припадають на обліковий період, з урахуванням її скорочення напередодні святкових, неробочих та вихідних днів.

Час, відпрацьований понад норму тривалості робочого часу за обліковий період, вважається надурочним і оплачується згідно зі ст. 106 КЗпП України. Загальна кількість надурочних годин за обліковий період визначається як різниця між фактично відпрацьованим часом і нормою робочого часу за цей період.

2 Час відпочинку: поняття та види

Під часом відпочинку розуміють визначений законом або на його підставі час, упродовж якого працівник вільний від виконання трудових обов'язків і має право використовувати його на власний розсуд. Законодавством встановлено такі види часу відпочинку: перерви впродовж робочого дня (зміни); щоденний відпочинок (між змінами перерва); вихідні дні (щотижневий відпочинок); святкові та неробочі дні; щорічні відпустки.

Відповідно до ст. 66 КЗпП, перерва для відпочинку і харчування надається тривалістю не більше 2-х год. Така перерва повинна надаватися через 4 год. після початку роботи. Правилами внутрішнього трудового розпорядку встановлюється час початку і закінчення перерви. Працівники використовують час перерви на власний розсуд. На цей час вони можуть відлучатися з місця роботи. На тих роботах, де через умови виробництва перерву встановити неможливо, працівникам повинна бути надана змога приймати їжу впродовж робочого часу. Перелік таких робіт, порядок і місце приймання їжі встановлює працедавець за погодженням з профспілковим комітетом підприємства, установи, організації. Перерви для відпочинку і харчування не входять у робочий час і не оплачуються.

Щотижневий безперервний відпочинок (вихідні дні) повинен становити не менш 42 год. (ст. 70 КЗпП). При п'ятиденному робочому тижні працівникам надається два вихідних на тиждень, зазвичай поспіль — у суботу і неділю. При шестиденному робочому тижні працівникам надається один вихідний. Загальний вихідний — неділя. Другий вихідний при п'ятиденному робочому тижні (якщо він не визначений законодавством) визначається графіком роботи підприємства, погодженим з профспілковим комітетом, і, зазвичай, має надаватися підряд із загальним вихідним. На підприємствах, в установах, організаціях, де роботу не може бути припинено в загальний вихідний у зв'язку з необхідністю обслуговування населення (магазини, підприємства побутового обслуговування, театри, музеї тощо), вихідні встановлюють місцеві ради (ст. 68 КЗпП). Відповідно до ст. 69 КЗпП, на підприємствах, зупинення роботи яких неможливе з виробничо-технічних причин або у

зв'язку з необхідністю безперервного обслуговування населення, а також на вантажно-розвантажувальних роботах, пов'язаних із роботою транспорту, вихідні надаються в різні дні тижня — по чергово кожній групі працівників, згідно з графіком змінності, що затверджує власник або уповноважений ним орган за погодженням із профспілковим комітетом.

Відповідно до ст. 71 КЗпП, робота у вихідні заборонена. Залучення окремих працівників до роботи у ці дні допускається з дозволу профспілкового комітету в таких виняткових випадках:

— для відвернення громадського або стихійного лиха, виробничої аварії та негайного усунення їх наслідків;

— для відвернення нещасних випадків, загибелі або псування державного чи громадського майна;

— для виконання невідкладних, наперед не передбачених робіт, від негайного виконання яких залежить у подальшому нормальна робота підприємства, установи, організації загалом або їх окремих підрозділів;

— для "виконання" невідкладних вантажно-розвантажувальних робіт з метою запобігання або усунення простою рухомого складу чи скупчення вантажів у пунктах відправлення і призначення.

У таких ситуаціях до роботи у вихідний працівників залучають за письмовим наказом (розпорядженням) власника або уповноваженого ним органу.

Святкові та неробочі дні.

Законодавством України про працю передбачені такі святкові дні:

1 січня — Новий рік;

7 січня — Різдво Христове;

8 березня — Міжнародний жіночий день;

1 і 2 травня — День міжнародної солідарності трудящих;

9 травня — День Перемоги;

28 червня — День Конституції України;

24 серпня — День незалежності України.

14 жовтня — День захисників України.

Робота також не проводиться і в дні великих релігійних свят. Такі дні, згідно зі ст. 73 КЗпП, називаються "неробочими", чим наголошується на їх недержавному характері. Проте держава, шануючи релігійні традиції більшості населення, закріпила це положення у законі:

7 січня — Різдво Христове; один день (неділя) — Пасха (Великдень); один день (неділя) — Трійця.

За поданням релігійних громад інших (неправославних) конфесій, зареєстрованих в Україні, особам, які сповідують відповідні релігії, надається до трьох днів відпочинку впродовж року для святкування їхніх великих свят із відпрацюванням за ці дні.

Робота у святкові й неробочі дні допускається у виняткових випадках, аналогічно як і у вихідні дні та на тих же умовах. Робота у ці дні компенсується або подвійною оплатою, або наданням іншого дня відпочинку.

3 Право на відпустку

Ще одним видом часу відпочинку є щорічні відпустки.

Відпустка — час відпочинку, який обчислюється в календарних днях і надається працівникам зі збереженням місця роботи і заробітної платні за відпрацьований робочий рік. Закон України "Про відпустки" передбачає такі її види:

1. Щорічні відпустки:

- основна;
- додаткова за роботу зі шкідливими та важкими умовами праці;
- додаткова за особливий характер праці;
- інші додаткові, передбачені законодавством.

2. Додаткові відпустки у зв'язку з навчанням.

3. Творча відпустка.

4. Соціальні відпустки:

- у зв'язку з вагітністю та пологами;
- для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;
- додаткова для працівників, які мають дітей.

5. Відпустки без збереження заробітної платні.

Законодавство, колективний договір, угода та трудовий договір можуть установлювати інші види відпусток.

Щорічна основна відпустка надається працівникам для відновлення працездатності тривалістю не менше як 24 календарних дні за відпрацьований робочий рік, що відлічується від дня укладання трудового договору. Святкові та неробочі дні (ст. 73 КЗпП) не враховуються при визначенні тривалості відпусток.

Окремі категорії працівників, названі в ст. 6 Закону "Про відпустки", отримують щорічну основну відпустку більшої тривалості.

Тривалість додаткових відпусток визначається колективним договором, але не може перевищувати:

— для додаткових відпусток за роботу зі шкідливими та важкими умовами праці — 36 календарних днів;

— для додаткових відпусток за роботу з підвищеним нервово-емоційним та інтелектуальним навантаженням або в особливих природних географічних і геологічних умовах та умовах підвищеного ризику для здоров'я — 35 календарних днів;

— працівникам з ненормованим робочим днем — 7 календарних днів.

Щорічні відпустки за перший рік надаються, зазвичай, через 6 місяців безперервної роботи на підприємстві, а за наступні роки — згідно з графіком відпусток, який затверджується працедавцем за погодженням з виборним профспілковим органом.

Лекція 6

Тема: Індивідуальні й колективні трудові спори

Мета: розкрити особливості вирішення трудових спорів в трудових колективах та індивідуальних трудових спорів, показати, яким чином захищаються права молодих спеціалістів, розвивати прагнення вирішувати спірні питання законним чином.

План

- 1 Індивідуальні трудові спори.
- 2 Колективні трудові спори.

1 Індивідуальні трудові спори

Індивідуальні трудові спори - непорозуміння між працівником і власником (уповноваженим ним органом), що виникли в трудових правовідносинах. Чинне трудове законодавство передбачає два органи, які мають право розглядати трудові спори. Це комісії з трудових спорів (КТС) і районні (міські) суди. КТС обирається загальними зборами (конференцією) трудового колективу підприємства, установи, організації з числом працюючих не менш як 15 осіб.

Порядок обрання, чисельність, склад і строк повноважень комісії визначаються загальними зборами (конференцією) трудового колективу підприємства, установи, організації. Кількість робітників у складі комісії з трудових спорів підприємства не може бути меншою від половини її складу.

Чинним трудовим законодавством встановлено перелік спорів, що можуть розглядатися в КТС і що розглядаються в судах. Наприклад, відповідно до ст. 224 Кодексу законів про працю України КТС є обов'язковим первинним органом із розгляду трудових спорів, за винятком спорів, що безпосередньо розглядаються в судах, або спорів деякої категорії працівників.

Відповідно до КЗпП України в районних (міських) судах розглядаються трудові спори за заявами:

- 1) працівника чи власника або уповноваженого ним органу, коли вони незгодні з рішенням КТС;
- 2) прокурора, якщо він вважає, що рішення КТС суперечить чинному законодавству;
- 3) працівника підприємства, установи, організації, де комісії з трудових спорів не обираються;
- 4) працівника про поновлення на роботі незалежно від підстав припинення трудового договору, зміну дати й формулювання причини звільнення, оплату за час вимушеного прогулу або виконання роботи з меншою оплатою;
- 5) керівника, головного бухгалтера підприємства, установи, організації (філіалу, представництва, відділу та іншого відокремленого підрозділу), їхніх заступників, а також службових осіб митних органів, державних податкових адміністрацій, яким присвоєно персональні звання, і

службових осіб державної контрольно-ревізійної служби та органів державного контролю за цінами; керівних працівників, які обираються, затверджуються або призначаються на посади державними органами, органами місцевого та регіонального самоврядування, а також громадськими організаціями та іншими об'єднаннями громадян, з питань звільнення, зміни дати і формулювання причини звільнення, переведення на іншу роботу, оплати за час вимушеного прогулу і накладення дисциплінарних стягнень;

б) власника (уповноваженого ним органу) про відшкодування працівниками матеріальної шкоди, заподіяної підприємству, установі, організації;

7) працівників у питанні застосування законодавства про працю, яке відповідно до чинного законодавства попередньо було вирішено власником або уповноваженим ним органом і профспілковим органом підприємства, установи, організації (підрозділу) в межах наданих їм прав;

8) працівників, запрошених на роботу в порядку переведення з іншого підприємства, установи, організації;

9) молодих спеціалістів, які закінчили вищий навчальний заклад і в установленому порядку направлені на роботу на дане підприємство, в установу, організацію;

10) вагітних жінок, жінок, які мають дітей віком до трьох років або дитину-інваліда, а одиноких матерів - за наявності дитини віком до 14 років;

11) виборних працівників після закінчення строку повноважень;

12) працівників, яким надано право поворотного прийняття на роботу;

13) інших осіб, з якими власник або уповноважений ним орган відповідно до чинного законодавства зобов'язаний укласти трудовий договір.

Щоправда, за Конституцією України будь-який працівник може звертатися до суду для вирішення трудового спору без урахування наведеного вище порядку, тобто звернення до КТС за вирішенням трудового спору не є обов'язковою умовою для подальшого звернення до суду.

Працівник може звернутися з заявою про вирішення трудового спору безпосередньо до районного (міського) суду в тримісячний строк од дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права, а в справах про звільнення - в місячний строк од дня вручення копії наказу про звільнення або від дня видачі трудової книжки. Для звернення власника або уповноваженого ним органу до суду в питаннях стягнення з працівника матеріальної шкоди, заподіяної підприємству, установі, організації, встановлюється строк в один рік од дня виявлення заподіяної працівником шкоди.

2 Колективні трудові спори

Колективні спори, на відміну від індивідуальних, - це спори між найманими працівниками, трудовим колективом (профспілкою) і

власником чи уповноваженим ним органом із питань: встановлення нових або змін чинних соціально-економічних умов праці і виробничого побуту; укладення або зміни колективного договору; виконання колективного договору або його окремих положень; невиконання вимог законодавства про працю.

Колективні спори вирішуються веденням переговорів із використанням спеціальних процедур і засобів. Якщо сторони спору не дійшли згоди в переговорах, вони формують спеціальну комісію для вироблення практичних рекомендацій по суті спору і проводять консультації. Така комісія має назву примирювальної і являє собою орган, який призначено для напрацювання рішення, котре може задовольнити сторони спору. Залежно від рівня спору (виробничий, територіальний, національний) комісія розглядає спір протягом, відповідно, п'яти, десяти і п'ятнадцяти днів. За погодженням сторін ці строки можуть збільшуватися.

У разі неприйняття комісією рішення по спору, яке задовольняє сторони конфлікту, створюється трудовий арбітраж - орган, який складається із залучених сторонами спеціалістів, експертів, інших осіб. Трудовий арбітраж приймає рішення протягом 10 днів з дня його утворення (за рішенням більшості членів трудового арбітражу цей строк може бути продовжено до 20 днів).

При вирішенні колективних трудових спорів жодна із сторін не може ухилитися від участі в процедурі примирення. Сторони конфлікту, примирювальна комісія, трудовий арбітраж зобов'язані використати для врегулювання колективного спору всі можливості, не заборонені законодавством. Для вирішення колективного спору, отримання підтримки своїх вимог трудовий колектив має право організувати і проводити страйк, збори, мітинги, пікетування, демонстрації у порядку і формах, передбачених чинним законодавством. Страйк застосовується як крайній захід вирішення конфлікту, коли всі інші можливості вже використано. Страйк проявляється у тимчасовому колективному добровільному припиненні роботи працівниками (наприклад, не вихід на роботу, невиконання своїх трудових обов'язків) з метою вирішення колективного трудового спору. А втім, деякі категорії працівників не мають права на такі заходи (приміром, працівники органів прокуратури, суду, державної влади, правоохоронних органів).

Лекція 7

Тема: Кримінальна відповідальність та її підстави

Мета: розкрити поняття та види кримінальної відповідальності та покарання; виховувати у студентів розуміння того, що злочину без покарання не буває, розвивати вміння критично мислити.

План

1 Кримінальна відповідальність: поняття та види

2 Покарання, його цілі і види

1 Кримінальна відповідальність: поняття та види

Кримінальна відповідальність - вид юридичної відповідальності, що встановлюється державою в кримінальному законі, накладається судом на осіб, які винні у вчиненні злочину, та мають нести зобов'язання особистого, майнового чи організаційного характеру.

Звідси, по-перше, кримінальна відповідальність - це вид юридичної відповідальності, що встановлюється державою в кримінальному законі. Отже, тільки Кримінальний кодекс України встановлює кримінальні покарання, дає вичерпний перелік покарання, передбачає підстави, порядок, межі їх призначення.

По-друге, кримінальна відповідальність застосовується лише судом і лише до особи, винної у вчиненні злочину.

По-третє, кримінальна відповідальність - це обов'язки злочинця особистого (позбавлення волі), майнового (конфіскація майна) чи організаційного (позбавлення права мати певну посаду) характеру.

У ст. 3 КК України передбачено підстави кримінальної відповідальності. В ній зазначено, що кримінальна відповідальність і покарання несе тільки особа, винна у вчиненні злочину, тобто особа, яка умисно чи необережно вчинила діяння, яке передбачено кримінальним законом як суспільне небезпечне. Сукупність ознак, які визначають діяння як злочин, має назву "склад злочину". Тому часто стверджують, що єдиною підставою кримінальної відповідальності є наявність складу злочину. Сукупність ознак, які визначають діяння як злочин, має назву "склад злочину".

Об'єкт злочину відображає те, на що завжди посягає злочин, чому або кому він заподіює певної шкоди. Об'єкт злочину визначається тими суспільними відносинами, що охороняються кримінальним законом. Від об'єкта злочину варто відрізнити предмет злочину. Об'єкт — це завжди суспільні відносини; він завжди є необхідним елементом будь-якого складу злочину. Предмет злочину — це конкретна річ (фізичне утворення) матеріального світу, на яку спрямовано злочин; факультативний (додатковий) елемент складу злочину, який є далеко не в усіх злочинах. Злочини, що мають свій предмет, називаються предметними злочинами. Наприклад, при крадіжці об'єктом злочину є відносини власності, а предметом — майно, річ. Предмет злочину має велике значення для кваліфікації злочину. Якщо предмет зазначений у диспозиції статті Особливої частини КК або прямо впливає з неї, то він повинен бути обов'язково встановлений і його відсутність виключає наявність складу даного злочину.

Об'єктивна сторона злочину — це злочинне діяння (дія або бездіяльність), у результаті якого настають певні суспільно небезпечні наслідки або існує загроза їх настання.

До основних ознак об'єктивної сторони належать: 1) діяння (дія або бездіяльність); 2) наслідки злочину; 3) причинний зв'язок між діянням і суспільно небезпечним наслідком. Перелічені ознаки є основними, обов'язковими ознаками об'єктивної сторони злочину.

Поряд з ними виокремлюють і так звані факультативні (необов'язкові) ознаки об'єктивної сторони. До них належать: спосіб, час, засоби, місце вчинення злочину. Ці ознаки характеризують об'єктивну сторону не всіх, а лише окремих злочинів.

Суб'єктом злочину є фізична осудна особа, що вчинила злочин у віці, з якого відповідно до кримінального закону може наставати кримінальна відповідальність (ч. 1 ст. 18 КК). Таким чином, суб'єктом злочину може бути тільки людина, що вчинила суспільно небезпечні діяння. Проте не кожна особа, що вчинила таке діяння, може нести кримінальну відповідальність. Суб'єкт злочину — це фізична особа, що в момент вчинення злочину усвідомлювала характер своїх дій і могла ними керувати, тобто осудна, а також досягла віку кримінальної відповідальності.

Чинне кримінальне законодавство виходить із змішаної форми поняття неосудності. У ч. 2 ст. 19 Кримінального кодексу прямо говориться, що не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого Кримінальним кодексом, перебувала в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними (юридична ознака) внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки (медична ознака). До такої особи за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру.

Кримінальний закон виокремлює дві вікові категорії кримінальної відповідальності: а) загальну; б) знижену (ст. 22 КК).

Загальний вік кримінальної відповідальності — з 16 років (ч. 1 ст. 22 КК).

Знижений вік кримінальної відповідальності встановлено із 14 років за злочини, вичерпний перелік яких наведено в ч. 2 ст. 22 КК. До них належать: умисне вбивство (ст. ст. 115—117 КК), зґвалтування (ст. 152 КК), крадіжка (ст. ст. 185, ч. 1 ст. 262, 308 КК), грабіж (ст. ст. 186, 262, 308 КК), розбій (ст. ст. 187, ч. 3 ст. 262, 308 КК), вимагання (ст. ст. 189, 262, 308 КК), хуліганство (ст. 296 КК) та інші злочини, що представляють небезпеку. Цей перелік не підлягає розширеному тлумаченню.

Знижений вік кримінальної відповідальності визначається трьома критеріями: 1) можливістю усвідомлювати вже в 14 років суспільну небезпеку і протиправність діянь, зазначених у ч. 2 ст. 22 КК; 2)

поширеністю багатьох з цих злочинів саме серед підлітків; 3) великою суспільною небезпекою (тяжкістю) цих злочинів.

Суб'єктивна сторона злочину характеризується конкретною формою вини (умислом або необережністю), мотивом і метою. При цьому вина є обов'язковою, необхідною ознакою суб'єктивної сторони будь-якого злочину, а мотив і мета — факультативними, тобто необов'язковими і вимагають свого встановлення тільки там, де про це прямо сказано в законі (диспозиції статті КК) або якщо вони однозначно впливають із змісту складу злочину.

Виною є психічне ставлення особи до вчиненого нею діяння або бездіяльності, його наслідків, виражене у формі умислу або необережності (ст. 23 КК). Звідси можна дійти висновку, що вина характеризується такими ознаками: а) змістом вини; б) сутністю вини; в) формою вини; г) ступенем вини.

Зміст вини — це відображення у психіці (свідомості) особи об'єктивних ознак вчиненого діяння. Немає злочинів, однакових за змістом вини. Сутність вини визначає соціальну природу вини, що складається з негативного ставлення особи до тих цінностей, благ, що охороняються нормами кримінального права. Форма вини — умисел або необережність. Кожна з цих форм містить ознаки, що характеризують свідомість особи та її волю. Тому перші з цих ознак називаються інтелектуальними, а другі — вольовими. Різноманітне співвідношення інтелектуальних і вольових ознак психічної діяльності особи, що вчинила злочин, дає можливість конструювати різноманітні форми провини та їх види.

Злочин визнається вчиненим умисно, якщо особа, що вчинила цей злочин, усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала суспільно небезпечні наслідки, бажала або свідомо допускала настання цих наслідків. З цього формулювання очевидно, що закон передбачає два види умислу: 1) прямий; 2) непрямий (евентуальний). Прямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання (ч. 2 ст. 24 КК). Непрямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо допускала їх настання (ч. 3 ст. 24 КК).

Злочин визнається вчиненим з необережності, якщо особа, що його вчинила, передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння, але легковажно розраховувала на їх відвернення або, хоча і не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння, але була повинна і могла їх передбачити. Необережність поділяється на: 1) злочинну самовпевненість; 2) злочинну недбалість. Необережність є злочинною самовпевненістю, якщо особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого

діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення (ч. 2 ст. 25 КК). Необережність є злочинною недбалістю, якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачати (ч. 3 ст. 25 КК).

Ступінь провини — це категорія кількісна. Вона визначає тяжкість вчиненого злочинного діяння.

Підсумовуючи сказане, зазначимо:

підставою кримінальної відповідальності є склад злочину;

склад злочину завжди конкретний, немає складу злочину взагалі (є склад крадіжки, грабежу і т. д.);

склад злочину завжди знаходить свій вираз у кваліфікації злочину. Встановлюється нібито низка між діянням і тим складом, ознаки якого описані в кримінальному законі. Причому правильна кваліфікація — це не тільки правова, але й моральна оцінка діяння, найважливіша умова дотримання законності;

елементами складу злочину є: а) об'єкт злочину; б) об'єктивна сторона злочину; в) суб'єкт злочину; г) суб'єктивна сторона злочину;

відсутність у діянні хоча б одного з названих елементів складу злочину виключає кримінальну відповідальність;

Слід зазначити, що закон вказує і на ряд інших конкретних обставин, що *виключають злочинність діяння*, а значить і кримінальну відповідальність. Йдеться про ті випадки, коли особою вчиняється вчинок, що зовнішньо нагадує собою злочинне діяння. Наприклад, громадянин, захищаючи своє життя, вбиває злочинця, що напав на нього; працівник міліції, затримуючи злочинця, застосовує до нього певне насильство і т. д. Проте закон не визнає їх злочинами, і більше того, вважає суспільно корисними або, принаймні, прийнятними діями. До таких належать:

Необхідна оборона (ст. 36 КК);

Затримання особи, що вчинила злочин (ст. 38 КК);

Крайня необхідність (ст. 39 КК);

Фізичний або психічний примус (ст. 40 КК);

Виконання наказу або розпорядження (ст. 41 КК);

Діяння, пов'язане з ризиком (ст. 42 КК);

Виконання спеціального завдання з попередження або розкриття злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації (ст. 43 КК).

2 Покарання, його цілі і види

Покарання повинно застосовуватися лише тоді, коли вичерпані всі інші заходи впливу. Адже ще ніхто не довів, що таке покарання: добро чи зло?! Мабуть одне й друге одночасно. Усе залежить від того, в якому плані його розглядати та в яке співвідношення ставити його з іншими соціальними цінностями.

Що собою являє покарання та які його ознаки? У ч. 1 ст. 50 Кримінального кодексу України говориться: «Покарання є примусовим заходом, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, яка визнана винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого».

Таким чином, основними ознаками покарання є те, що:

покарання — це насамперед захід державного примусу;

покарання — це міра, що призначається лише за злочин;

покарання застосовується лише за вироком суду (ст. 2 КК);

покарання — це кара за злочин, який учинила особа.

У ч. 2 ст. 50 КК прямо зазначено, що покарання є не тільки карою. Отже, воно є і кара. Це головна сутнісна ознака покарання, якої не мають жодні інші заходи державного примусу;

у покаранні виражена негативна оцінка як злочину, так і особи, що його вчинила. Покарання констатує негативну оцінку з боку держави як злочинного діяння, так і самого засудженого.

У застосуванні покарання завжди треба виходити з двох основних напрямів у кримінальній політиці: застосування суворих заходів покарання до осіб, що вчинили тяжкі злочини і рецидивістів; застосування більш м'яких покарань, тобто покарань, не пов'язаних з ізоляцією особи від суспільства, або навіть умовних покарань, а іноді і звільнення від покарання осіб, які вчинили злочини, що не становлять великої суспільної небезпеки, тобто менш тяжкі, або вперше. Зміст цих двох основних напрямів і повинен визначати каральну політику наших судових органів. За способом (порядком) їх призначення покарання поділяються на три групи, що прямо передбачено ст. 52 КК: основні; додаткові; так звані змішані.

Основні покарання — це ті покарання, що призначаються як головні, самостійні покарання і не можуть бути призначені як додаткові до інших видів покарань. Згідно з чинним законодавством до них належать: суспільні роботи; службові обмеження для військовослужбовців; арешт; обмеження свободи; направлення в дисциплінарний батальйон військовослужбовців; позбавлення волі на певний строк; довічне позбавлення волі.

Додаткові покарання — це такі покарання, що не можуть призначатися самостійно, а тільки як доповнення до основних. До додаткових покарань належать: позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; конфіскація майна.

Покарання, що можуть фігурувати і як основні, і як додаткові до основних, називаються змішаними. До їх числа належать: штраф; позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ч. 3 ст. 52 КК).

Розглянемо детальніше перелічені види покарань:

Штраф — це грошове стягнення, що накладається судом у випадках і межах, встановлених Особливою частиною КК (ст. 53). Розмір штрафу визначається судом залежно від тяжкості вчиненого злочину і з

урахуванням майнового стану винного в межах від 30 до 1000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, якщо статтями Особливої частини КК не передбачено вищий розмір штрафу. Штраф як додаткове покарання може бути призначений лише тоді, якщо він спеціально передбачений у санкції статті Особливої частини КК.

У разі неможливості сплатити штраф, суд може замінити несплачену суму штрафу покаранням у вигляді суспільних робіт з розрахунку 10 годин суспільних робіт за один встановлений законодавством неоподатковуваний мінімум доходів громадян, або виправними роботами з розрахунку один місяць виправних робіт за чотири встановлених законодавством неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, але на строк не більше ніж два роки.

Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу може бути застосоване за вироком суду щодо осіб, засуджених за тяжкий або особливо тяжкий злочин (ст. 54 КК).

Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю може бути призначене як основне покарання на строк від одного до трьох років. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як додаткове покарання може бути призначено й у випадках, якщо воно не передбачено в санкції статті Особливої частини КК за умови, що з урахуванням характеру посадового злочину, зв'язку із заняттям певною діяльністю, особистості засудженого та інших обставин справи суд знайде неможливим збереження за ним права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ст. 55 КК).

Суспільні роботи виконуються засудженим у вільний від роботи або навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування (ст. 56 КК). Такі роботи встановлюються на строк від 60 до 240 годин і відбуваються не більше чотирьох годин на день.

Суспільні роботи не призначаються особам, визнаним інвалідами першої або другої групи, вагітним жінкам, особам, що досягли пенсійного віку, а також військовослужбовцям строкової служби.

Виправні роботи (ст. 57 КК). Покарання у вигляді виправних робіт встановлюється на строк від шести місяців до двох років і відбувається за місцем роботи засудженого. З суми заробітку засудженого до виправних робіт провадиться утримання в прибуток держави в розмірі, установленому вироком суду, у межах від 10 до 20 відсотків.

Виправні роботи не застосовуються до вагітних жінок і жінок, що перебувають у відпустці по догляду за дитиною, до непрацевдатних, осіб, що не досягли шістнадцятирічного віку, і до тих, хто досяг пенсійного віку, а також до військовослужбовців, працівників правоохоронних органів, суддів, прокурорів, адвокатів, державних службовців, посадових осіб органів місцевого самоврядування.

Службові обмеження для військовослужбовців (ст. 58 КК). Покарання у вигляді службового обмеження застосовується до засуджених

військовослужбовців, крім військовослужбовців строкової служби, на строк від шести місяців до двох років у випадках, передбачених КК, а також у випадках, якщо суд, з огляду на обставини справи й особистість засудженого, знайде можливим замість обмеження свободи або позбавлення волі на строк не більше ніж два роки призначити службове обмеження на той же строк.

З суми грошового утримання засудженого до службового обмеження провадиться утримання в прибуток держави в розмірі, встановленому вироком суду, у межах від 10 до 20 відсотків. Під час відбування цього покарання засуджений не може бути підвищений у посаді, військовому званні, а строк покарання не зараховується йому в строк вислуги років для присвоєння чергового військового звання.

Конфіскація майна (ст. 59 КК). Покарання у вигляді конфіскації майна полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, що є власністю засудженого. Якщо конфіскується частина майна, суд повинен зазначити, яка саме частина майна конфіскується, або перелічити конфісковані предмети.

Конфіскація майна встановлюється за тяжкі й особливо тяжкі корисливі злочини і може бути призначена тільки у випадках, спеціально передбачених в Особливій частині КК.

Арешт (ст. 60 КК). Покарання у вигляді арешту полягає в утриманні засудженого в умовах ізоляції і встановлюється на строк від одного до шести місяців. Військовослужбовці відбувають арешт на гауптвахті.

Арешт не застосовується до осіб у віці до шістнадцяти років, вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до семи років.

Обмеження волі (ст. 61 КК). Покарання у вигляді обмеження волі полягає в утриманні особи в кримінально-виправних закладах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням засудженого до праці. Обмеження волі встановлюється на строк від одного до п'яти років.

Обмеження волі не застосовується до неповнолітніх, вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до чотирнадцяти років, до осіб, що досягли пенсійного віку, до військовослужбовців строкової служби та інвалідів першої і другої груп.

Утримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців (ст. 62 КК). Покарання у вигляді утримання в дисциплінарному батальйоні призначається військовослужбовцям строкової служби на строк від шести місяців до двох років у випадках, передбачених КК, а також коли суд, з огляду на обставини справи й особистість засудженого, вважатиме за можливе замінити позбавлення волі на строк не більше ніж два роки на направлення в дисциплінарний батальйон на той же строк.

Утримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців замість позбавлення волі не може застосовуватися до осіб, які раніше відбували покарання у вигляді позбавлення волі.

Позбавлення волі на певний строк (ст. 63 КК). Покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк полягає в ізоляції засудженого і поміщенні його на певний строк у кримінально-виконавчий заклад. Позбавлення волі встановлюється на строк від одного до п'ятнадцяти років.

Довічне позбавлення волі (ст. 64 КК). Встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується тільки у випадках, спеціально передбачених КК, якщо суд не вважає за можливе застосувати позбавлення волі на певний строк.

Довічне позбавлення волі не застосовується до осіб, які скоїли злочин у віці до 18 років і до осіб у віці понад 65 років, а також до жінок, які були у стані вагітності під час вчинення злочину або на момент винесення вироку.

Міністерство освіти і науки України
Чернігівський промислово-економічний коледж
Київського національного університету технологій та дизайну

ЗАТВЕРДЖУЮ

Заступник директора з НР

_____ С.В.Бондаренко

_____ 20__ р.

Методичне забезпечення
семінарських занять з дисципліни
Основи правознавства
для студентів 2 курсу
спеціальностей:

022 «Дизайн»

133 «Галузеве машинобудування»

141 «Електроенергетика, електротехніка та електромеханіка»

151 «Автоматизація та комп'ютерно-інтегровані технології»

161 «Хімічні технології та інженерія»

071 «Облік і оподаткування»

Уклав

Григор'єва О.І.

Розглянуто на засіданні
циклової комісії гуманітарних та соціально-економічних дисциплін

Протокол №__ від _____ 20__ року
Голова циклової комісії Л. М. Чубич

Семінарське заняття №1

Тема: Функції держави. Форми та механізм держави

Мета: поглибити та систематизувати знання студентів про державу, її ознаки та функції; визначити особливості державної влади.

План:

- 1 Функції держави
- 2 Форми держави
- 3 Механізм держави

Основні поняття та категорії для засвоєння теми: держава, суверенітет, функції держави.

Теми рефератів:

- 1 Види монархій
- 2 Види республік

Матеріально-технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:

підручник, презентації мультимедійний комплекс

Література:

- 1 Конституція України.
- 2 Коровіна Л.Д. Основи правознавства. Навчальний посібник, К., 2008 р.
- 3 Правознавство: Підручник/За редакцією В.В.Копейчикова, А. М. Колодія - К.: "Юрінком Інтер" 2006 р.

1 Функції держави

Призначення держави реалізується через її основні функції. Термін "функція", у перекладі з латинської, означає здійснити, виконати. Функції держави виражають соціальну природу держави і конкретизують її суть. Вони тісно пов'язані з завданнями, цілями і суттю держави, але не зводяться до них. Завдання — це те, що необхідно зробити, а функція — це діяльність, процес вирішення завдання. Цілі держави у тій чи іншій мірі визначають систему її функцій, проте це не означає їх тотожність.

Функції держави — це основні напрямки діяльності держави, в яких відображаються та конкретизуються її завдання і цілі, виявляється сутність та соціальне призначення держави у суспільстві.

Функції держави реалізуються передусім в процесі її впливу на суспільні відносини і їх не слід ототожнювати з функціями окремих гілок державної влади (законодавчої, виконавчої, судової) та функціями окремих державних органів. Хоча законодавчі, управлінські, судові функції і наближаються до функцій держави, але вони є меншими за обсягом і не є їм тотожними. Аналогічно більш вузькій, локальний характер, порівняно з функціями держави, мають і функції окремих державних органів.

В основу формування функцій держави покладені суспільні потреби й інтереси. Функції держави відображають реалізацію загально-соціальних або "спільних справ", що забезпечують об'єктивне існування людей. Функції держави постійно розвиваються під впливом внутрішніх і

зовнішніх факторів. Одні функції виникають, інші змінюються, треті зникають. Такими факторами можуть бути соціальні зміни в суспільстві; зміни типу, форми держави; міжнародна обстановка тощо.

Держава виконує надзвичайно багато функцій, які вивчаються різними галузями наук. Теорія держави аналізує лише основні функції держави, які можна класифікувати за такими критеріями:

1) за соціальним значенням державної діяльності:

основні функції — найважливіші напрямки діяльності держави, які мають пріоритетне значення у визначений історичний період розвитку суспільства (захист прав і свобод людини, економічна, соціальна тощо);

неосновні (додаткові) функції — напрямки діяльності держави по здійсненню конкретних завдань, які мають супроводжувальний, допоміжний або обслуговуючий характер (управління персоналом, оподаткування, фінансовий контроль тощо);

2) за часом їх дії:

постійні функції — напрямки діяльності держави, що здійснюються впродовж тривалого часу і притаманні їй на всіх або більшості етапах її існування, розвитку та функціонування (політична, соціальна, організація оборони країни тощо);

тимчасові функції — напрямки діяльності держави, які спрямовані на вирішення деяких невідкладних завдань і здійснюються протягом певного періоду її існування (боротьба з стихійним лихом, введення надзвичайного стану тощо);

3) за сферою суспільного життя:

гуманітарні функції — напрямки діяльності держави та її органів із забезпечення кожній людині належних умов життя;

економічні функції — напрямки діяльності держави та її органів щодо регулювання сфери економічних відносин на ринкових засадах і добросовісної конкуренції, створення умов для розвитку виробництва, захист різних форм власності;

політичні функції — напрямки діяльності держави та її органів зі створення умов для формування і функціонування державної влади на засадах демократії, регулювання сфери політичних відносин, забезпечення народовладдя;

4) за територіальною спрямованістю:

внутрішні функції - напрямки діяльності держави, що здійснюються в межах її території і в яких конкретизується її внутрішня політика відносно економічних, ідеологічних, культурних та інших сторін життя суспільства;

зовнішні функції — напрямки діяльності держави, що здійснюються за межами її території у взаємовідносинах з іншими державами та міжнародними організаціями, в яких виявляється її зовнішня політика.

Як внутрішні, так і зовнішні функції не можуть бути однаковими для всіх держав. Певні відмінності залежать від типу держави і характеру політичного режиму, від етапів її розвитку, міжнародної обстановки, характеру взаємовідносин співіснуючих між собою держав. Між

внутрішніми і зовнішніми функціями існує тісний зв'язок. Кожна держава заради найефективнішого вирішення своїх внутрішніх завдань вступає у відносини з іншими країнами у сфері економіки, політики, культури тощо. З їх допомогою держава може швидше і ефективніше вирішувати свої внутрішні проблеми, особливо тоді, коли для цього у неї немає необхідних сировинних та інших матеріальних ресурсів. Це призводить до того, що значна частина зовнішніх функцій стає, по суті, продовженням внутрішніх, особливо у державах з однотипною соціальною базою.

Внутрішні і зовнішні функції держав соціально-демократичної орієнтації можна класифікувати залежно від сфери впливу: в гуманітарній, економічній і політичній сферах.

Види внутрішніх функцій Української держави:

1) у гуманітарній сфері:

гуманітарна функція - забезпечення, охорона та захист прав і свобод людини і громадянина;

екологічна функція - забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги, охорона навколишнього природного середовища, раціональне використання природних ресурсів;

соціальна функція - забезпечення соціального захисту особи, охорона здоров'я, соціальне забезпечення нормальних умов існування людини;

культурно-виховна функція — організація освіти, виховання особи, підтримка і розвиток науки, культури;

2) в економічній сфері:

господарсько-стимулююча функція - створення умов для розвитку виробництва, захист різних форм власності;

господарсько-організаційна функція - організація і програмування виробництва на державних підприємствах, розпорядження об'єктами державної власності, забезпечення права громадян на підприємницьку діяльність;

науково-організаторська функція - організація і стимулювання наукових досліджень у господарській сфері;

3) у політичній сфері:

функція демократизації суспільного життя - створення умов для розвитку демократичних форм і інститутів, які враховували б інтереси різних соціальних груп суспільства, створення умов для існування легальної опозиції, для діяльності всіх політичних партій та інших громадських об'єднань, які діють в межах Конституції та законів України;

національно-забезпечувальна функція - створення умов для збереження і розвитку національної самобутності корінної та всіх інших націй;

охоронна функція - охорона і захист конституційного ладу, законності та правопорядку, забезпечення громадського миру, прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина.

Зовнішні функції Української держави:

1) у гуманітарній сфері:

участь у міжнародному забезпеченні та захисту прав людини;
допомога населенню інших країн у разі стихійного лиха та кризових ситуацій;

участь у захисті природного середовища;

участь у міжнародному культурному співробітництві;

2) в економічній сфері:

участь у міжнародному економічному співробітництві, інтеграція до світової економіки;

участь у розв'язуванні глобальних економічних і наукових проблем енергетики, космічного простору, використання морів і океанів тощо;

3) у політичній сфері:

організація, підтримка і розвиток міждержавних договірних відносин на основі загально визнаних принципів міжнародного права;

захист державного суверенітету, оборона країни від зовнішнього нападу, анексії;

участь у забезпеченні ненасильницького миру в усіх регіонах світу;

участь у боротьбі з порушеннями міжнародного правопорядку, в тому числі з використанням військових засобів.

Отже, групування функцій держави на різні види залежить від багатьох факторів і може здійснюватися за різноманітними напрямками діяльності держави.

Держава виконує свої функції у притаманних їй формах.

Форми здійснення функцій держави — це специфічні однорідні напрямки діяльності держави, за допомогою яких реалізуються її функції.

За наявності правових наслідків, названі форми поділяються на правові та організаційні. Правові форми завжди є організаційними, проте не всі організаційні форми є правовими. Серед форм діяльності держави пріоритетне місце посідають правові форми. Саме в них відображається зв'язок держави і права, обов'язок держави при здійсненні своїх функцій діяти на основі права і в межах закону.

Правові форми здійснення функцій держави — це визначена чинним законодавством діяльність державних органів та їх посадових осіб, пов'язана з виданням та застосуванням юридичних актів, які спрямовані на здійснення функцій держави.

Правовими формами здійснення функцій держави є такі:

1) правотворча діяльність — це діяльність компетентних державних органів та їх посадових осіб щодо розробки, прийняття, зміни, скасування та систематизації нормативно-правових актів, які регламентують процес реалізації функцій держави;

2) правозастосовна діяльність — це діяльність компетентних державних органів та їх посадових осіб щодо застосування правових норм і винесення обов'язкових для виконання індивідуально-правових приписів;

3) правоохоронна діяльність — це діяльність спеціально створених державних органів та їх посадових осіб щодо нагляду і контролю за дотриманням норм права, їх охорони від правопорушень, захисту наданих

громадянам суб'єктивних прав і забезпеченню виконання покладених на них юридичних обов'язків, а також відновлення правового стану у разі нанесення шкоди інтересам суспільства, правопорядку.

Організаційні форми здійснення функцій держави — це діяльність державних органів, яка спрямована на сприяння реалізації функцій держави, і не пов'язана з виданням юридичних фактів. Виділяють наступні організаційні форми:

1) організаційно-регламентуюча діяльність держави — це поточна організаційна робота щодо вирішення конкретно-політичних завдань та техніко-організаційного забезпечення функціонування різних ланок державного механізму (підбір та розстановка кадрів, підготовка документів, організація проведення виборів тощо);

2) організаційно-господарська діяльність держави — це поточна господарська робота щодо матеріального забезпечення виконання різних державних функцій (бухгалтерський облік, статистика, організація постачання, збуту тощо);

3) організаційно-ідеологічна діяльність держави — це повсякденна роз'яснювальна, виховна робота, пов'язана із забезпеченням та виконання різних функцій держави (роз'яснення змісту виданих законів та інших нормативно-правових актів, формування суспільної думки, робота засобів масової інформації тощо).

При здійсненні своїх функцій держава, поряд з певними формами, використовує також різноманітні методи, а саме:

1) метод переконання — реалізується шляхом правового виховання населення, проведенням різних профілактичних заходів;

2) метод заохочення — реалізується шляхом пропаганди позитивного досвіду та надання різних матеріальних чи моральних заохочень колективам, особам, які не допускають правопорушень і беруть активну участь у боротьбі з правопорушниками;

3) метод примусу — реалізація шляхом застосування до суб'єктів, які скоїли правопорушення відповідних заходів впливу, перевиховання та спонукання до діяльності спрямованої на усунення шкоди, що заподіяна такою поведінкою іншим суб'єктам. Отже, функції держави являють собою єдність змісту, форм і методів здійснення державної влади у певній сфері державної діяльності.

2 Форми держави

Поняття форми держави як організації державної влади включає в себе форму правління, форму державного устрою і форму державного (політичного) режиму. Форма держави характеризує одночасно спадкоємність, стабільність, життєздатність державної влади як сутнісного прояву будь-якої держави. Вивчення форми держави має велике значення для сучасного державного будівництва, вдосконалення організаційно-управлінських почав.

Форма правління характеризує організацію вищої державної влади в країні, порядок створення, структуру та компетенцію се органів, взаємодія

їх між собою і населенням, ступінь і процедури участі останнього в їх формуванні.

Виділяють дві основні історичні форми правління: монархічну і республіканську. Вони відрізняються один від одного порядком утворення органів влади, їх складом, повноваженнями.

Монархічна форма правління означає зосередження вищої державної влади в руках однієї людини (особи) - монарха (короля, царя, шаха тощо). Ця влада, як правило, передається у спадок, діяльність монарха не обмежена в часі, монарх не несе юридичної відповідальності ні перед громадянами, ні перед судовими органами. Монархії бувають трьох видів.

Абсолютна (необмежена) монархія характеризується нічим і ніким не обмеженою владою монарха, який сам видає закони, виступає в ролі вищого судді, є верховним головнокомандувачем, призначає та звільняє з посади чиновників і т. д. До абсолютних монархій можна віднести Францію до 1789 р., Росії з кінця XVII ст. до 1917 р., в даний час - Саудівську Аравію.

Представницька (обмежена) монархія - це така форма правління, де влада монарха (однієї людини) обмежена владою представницького (колегіального) органу з певними законодавчими повноваженнями. Її історичними різновидами є станово-представницька, конституційна парламентська і конституційно-дуалістична монархія.

У станово-представницькій монархії влада монарха обмежена повноваженнями представницького органу, що складається з людей різних соціальних верств (станів) населення: дворянства, духовенства, купців, ремісників. Ці повноваження носили, як правило, дорадчий характер і мали відносно значення у законодавчій і судовій діяльності. Прикладами тут можуть служити Франція і Росія часів переходу від феодальної роздробленості до унітарним державам.

При конституційній парламентській монархії влада монарха істотно обмежена парламентом, і це закріплено в конституціях або відповідних нормативних правових актах конституційного значення. Законодавча влада тут належить парламенту, виконавча - уряду, який формується парламентом і несе відповідальність перед ним. До найбільш суттєвих повноважень монарха належать: право відкладального вето, право розпуску парламенту у виняткових випадках, право помилування злочинців за згодою парламенту, нагородження державними нагородами і деякі інші права. Сучасні конституційні парламентські монархії (Великобританія, Нідерланди, Швеція, Норвегія, Люксембург, Бельгія, Данія та ін) є високорозвинутими країнами в політичному і соціально-економічному відношенні.

Конституційно-дуалістична монархія має місце бути, як правило, на початковій стадії розвитку конституційного монархічного ладу. Тут монарх має право формувати уряд, право розпуску парламенту, право абсолютного вето, право призначати і звільняти відповідальних посадових осіб та інші повноваження. У минулому до дуалістичним монархіям

зараховували Австрію, Італію, Румунію, в даний час такими вважають Йорданії, Марокко.

В якості відносно самостійного виду монархічної форми правління можна виділити нетрадиційну монархію. Прикладами в цьому плані є такі держави: Австралія - конституційна парламентська монархія, що входить в Співдружність, очолювану Великобританією; главою держави вважається королева Великобританії, здійснює свої повноваження через призначуваних нею генерал-губернатора і губернаторів штатів; Швеція - конституційна виборна монархія, де на чолі дев'яти штатів стоять спадкові монархи, а чотири штату очолюються губернаторами. Спадкові правителі утворюють Рада правителів і зі свого складу обирають Верховного правителя на п'ять років; Об'єднані Арабські Емірати, включають в себе декілька монархій - еміратів, очолюваних емірами, кожен з яких по черзі стає Верховним еміром ОАЕ.

Республіканська форма правління, заснована на принципах виборності та народного представництва вищих органів державної влади, що обираються на певний термін з повноваженнями, закріпленими в законі.

Республіці притаманний демократичний спосіб утворення верховних органів держави. У розвинених державах взаємовідносини між вищими органами влади будуються на принципі поділу влади, ці органи мають зв'язок з виборцями і відповідальні перед ними.

Республіканська форма правління зародилася в рабовласницьких державах. Найбільш яскравий прояв вона знайшла в Афінської демократичної республіки. Тут всі органи держави, у тому числі вищі (найважливішим з них було народне зібрання), обиралися повноправними громадянами Афін. Однак більш поширеною в рабовласницьких державах була аристократична республіка, де у формуванні та роботі виборних органів верховної державної влади брала участь військово-земельна знати.

В епоху феодалізму республіканська форма правління застосовувалася нечасто. Вона виникала в тих середньовічних містах, які мали право на самовизначення (Венеція, Генуя, Любек, Новгород, Псков).

Сучасні республіки поділяються на парламентські та президентські.

У парламентській республіці парламент формує уряд і здійснює контроль за його діяльністю. Уряд формується з представників політичних партій, що представляють парламентську більшість. Президент республіки також обирається парламентом. Його повноваження у сфері законодавчої діяльності обмежуються підписанням законів і виданням указів. Парламентська республіканська форма правління існує сьогодні у ФРН, Австрії, Греції, Італії, Швейцарії та інших країн.

При президентській республіці президент обирається населенням (або колегією виборщиків), як правило, очолює уряд, який відповідальний перед ним. Президент має право вето на закони, прийняті парламентом, право законодавчої ініціативи і право самостійно видавати нормативні правові акти, право розпускати парламент (в деяких державах), є

верховним головнокомандувачем. І (резидентська республіканська форма правління в даний час діє в Росії, США, Мексиці, Франції, Єгипті та інших державах.

Виділяють змішані (парламентсько-президентські) республіки, де забезпечується своєрідний баланс повноважень між президентом і парламентом (Туреччина, Польща та ін).

В якості нетрадиційних республік, що володіють такими відмітними рисами, як повновладдя виборних органів - Рад, наявність імперативного мандата (відкликання депутатів), втручання у державні справи правлячої політичної партії, називають радянські республіки, республіки країн народної демократії, республіки ряду соціалістичних країн.

Форма державного устрою - це територіальна організація державної влади, що відображає співвідношення держави як цілого з його складовими частинами, розподіл повноважень між центральними, регіональними і місцевими властями.

Розрізняють три види форм державного устрою: унітарну, федеративну і конфедеративну.

Унітарна держава - це цілісне централізована держава, адміністративно-територіальні одиниці якої (області, провінції, округи тощо) не мають статусу державних утворень, не володіють суверенними правами.

В унітарній державі існують єдині вищі органи держави, єдине громадянство, єдина конституція, що створює організаційно-правові передумови для високого ступеня впливу центральної державної влади па всій території країни. Органи адміністративно-територіальних одиниць знаходяться або в повному підпорядкуванні центру, або в подвійному підпорядкуванні - центру і місцевим представницьким органам.

Для унітарної держави характерні єдина судова, грошова, фінансова і податкова системи, наявність, як правило, однопалатного парламенту. Унітарними державами можна назвати Великобританії, Данії, Японії, Норвегії, Угорщини, Чехії, Словаччини та ін.

Слід помститися також унітарні держави з автономіями, обсяг повноважень яких залежить від сформованих історичних обставин (Іспанія, Китай, Данія та ін).

Федеративна держава (федерація) - складна союзна держава, частини якого (республіки, штати, землі, кантони й ін.) є державами, або державними утвореннями, що володіють суверенітетом. Федерація будується на засадах децентралізації.

У строго науковому сенсі федерацією називають союз держав, заснований на договорі або конституції. Тому федерація можлива тільки там, де об'єднуються самостійні держави.

Вхідні до складу федерації державні утворення і держави називаються її суб'єктами. Вони можуть мати свої конституції, своє громадянство, власні вищі державні органи - законодавчі, виконавчі, судові. Наявність у федерації двох систем вищих органів федерації та її

суб'єктів - викликає необхідність розмежування їх повноважень і предметів ведення.

Способи розмежування компетенції, що застосовуються в різних федераціях, різноманітні, однак найбільш поширеними є два. У США, Канаді, Бразилії, Мексиці та інших країнах конституції встановлюють сфери, що підпадають під виключну компетенцію федерації, виключну компетенцію її суб'єктів. У ФРН, Індії, Росії конституції крім того передбачають сферу спільної компетенції федерації і її суб'єктів.

Конфедерація - це союз суверенних держав, утворений для досягнення певних цілей (економічних, військових, соціально-політичних та ін). Тут союзні керівні органи лише координують діяльність держав - членів конфедерації і тільки з тих питань, для вирішення яких вони об'єдналися. Конфедерація не володіє суверенітетом, суверенітетом володіють її члени.

Історичний досвід показує, що конфедеративні об'єднання мають нестійкий, перехідний характер: вони або розпадаються, або перетворюються на федерації. Наприклад, штати Північної Америки з 1776 по 1787 р. були об'єднані в конфедерацію, що диктувалося інтересами боротьби проти британського панування. Конфедерація стала сходиною на шляху створення федеративної держави - США. Створена в 1952 р. конфедерація Єгипту і Сирії (Об'єднана Арабська Республіка) розпалася. Конфедерація кантонів Швейцарії, яка існувала з 1815 по 1848 р., "переросла" в класичну федерацію. Ознаки конфедерації проявляються в Європейському Союзі, Співдружності Незалежних Держав.

Державно-політичний режим - це сукупність методів і способів здійснення державної влади.

Політичний режим залежить насамперед від того, якими методами в державі здійснюється політична влада. Якщо це методи переконання, узгодження, законності, парламентаризму, якщо застосовується тільки правовий примус, то в наявності прогресивний, демократичний режим. Коли ж на перший план виходять методи насильства, у державі складається режим реакційний, антидемократичний. Існують режими, де тією чи іншою мірою поєднуються обидва початку.

У кожній країні політичний режим визначається співвідношенням, розкладом політичних сил. У країнах, де існує стійкий баланс політичних сил чи досягнуто довгочасне національна згода, результатом є стабільний політичний режим. Але якщо в країні верх беруть то одні, то інші сили, політичний режим постійно змінюється.

При демократичному режимі вищі органи держави мають мандат народу, влада реалізується в його інтересах демократичними та правовими методами. Тут права і свободи людини і громадянина всебічно гарантовані і захищені, закон панує у всіх сферах життя суспільства.

Вкрай недемократичною є тоталітарний фашистський режим, коли влада переходить в руки реакційних сил, здійснюється диктаторськими,

насильницькими методами. Права і свободи людини і громадянина нічим і ніким не захищені, у суспільстві панують свавілля і беззаконня.

Слід зауважити, що в ряді розвинених країн поряд із державно-політичним режимом, правопорядком, іншими політико-правовими явищами складається так званий публічний порядок. В його основі лежать відповідні традиції громадянського суспільства, менталітет населення і правосвідомість чиновників, ставлення держави до своїх громадян, усталені звичаї ділового обороту в комерційній, банківській, споживчій діяльності та інші фактори. Публічний правопорядок охоплює самі різноманітні публічні сфери життєдіяльності суспільства - це і забезпечення безпеки населення і послідовна боротьба з злочинністю, і діяльність по мінімізації корупції, заходи і відносини у сфері оподаткування, і врегулювання взаємовідносин між працівниками і роботодавцями, та ін.

4 Механізм держави

Поняття «механізм держави» тісно пов'язане з категорією «державний апарат» (рис. 1.3). Останню прийнято вживати у двох значеннях — широкому та вузькому. У широкому значенні поняття «державний апарат» як сукупність усіх органів державної влади збігається з визначенням механізму держави, ідентичному їй. У більш вузькому значенні під державним апаратом розуміють апарат державного управління. Саме в цьому значенні як сукупності виконавчо-розпорядчих, управлінських органів використовується термін «державний апарат» у науці адміністративного права.

Доцільно уточнити визначення категорії «державний апарат» з погляду його використання у сфері державного управління та державної служби, а саме: державний апарат — публічно-правова інституціональна система органів державної влади, їх територіальних та внутрішніх підрозділів, посад державних службовців у цих органах.

Поняття механізму держави розкривається через характерні риси чи якості, що дають змогу відокремити його від недержавних структур у політичній системі суспільства.

По-перше, механізм держави — це система органів державної влади, заснована на єдності принципів його організації і діяльності, закріплених у конституції держави.

По-друге, механізм держави характеризується складною структурою, що відображає певне місце, яке посідають у ній різні органи державної влади, їх співвідношення та взаємозв'язки. При цьому необхідно враховувати, який системовизначальний чинник структури державного механізму в відповідних історичних умовах даної держави закріплений в її конституції.

Так, у ст. 6 Конституції України закріплений принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Також визначено, що Президент України є главою держави, Верховна Рада України — єдиний законодавчий орган, Кабінет Міністрів України — вищий орган виконавчої влади.

По-третє, між державним механізмом і функціями держави існує тісний зв'язок. Функції сучасної держави здійснюються, одержують своє реальне втілення за допомогою державного механізму як сукупності органів державної влади та їх додатків.

Разом із тим, від функцій держави залежить структура державного механізму, вони безпосередньо впливають на виникнення, розвиток і зміст діяльності тих чи інших органів держави.

По-четверте, механізм держави для забезпечення покладених на нього завдань управління справами суспільства, впливу на складні соціально-економічні процеси і сфери, виконання пов'язаних з цим державних функцій має необхідні матеріальні засоби, так звані «матеріальні додатки», на які спираються у своїй діяльності окремі органи державної влади та органи місцевого самоврядування і без яких не може обходитись жодна держава.

Особливість цих додатків у тому, що вони виділяються в механізмі держави не як самостійні частини (елементи), тобто не як органи державної влади, а саме як «матеріальні додатки» останніх. До них належать різні матеріальні цінності, бюджетні кошти, майно, споруди, підсобні приміщення, а також підприємства, установи, організації, що необхідні для функціонування органів державної влади. До розглянутих матеріальних засобів, «матеріальних додатків» механізму держави, не входять партії, профспілки та інші громадські об'єднання. Їх не слід змішувати. Останні співвідносяться з державним механізмом як складові елементи єдиної для даного суспільства політичної системи.

Узагальнення наведених ознак дозволяє дійти такого висновку: механізм сучасної держави — це просякнута єдиними, законодавчо закріпленими принципами, заснована на розподілі влади і наявності необхідних матеріальних додатків система органів державної влади та місцевого самоврядування, яка здійснює завдання і функції держави або забезпечує їх здійснення.

Механізм держави заснований на певних принципах. Їх можна розподілити на загальні, що належать до механізму держави в цілому, і часткові, дія яких поширюється лише на окремі ланки державного механізму, певні органи або групи органів.

Загальні принципи, у свою чергу, прийнято ділити на дві групи. До першої належать принципи, закріплені в конституції держави, до другої — принципи, сформульовані в законодавчих актах, що визначають функціонування органів державної влади.

Перша група охоплює конституційно визнані принципи організації та діяльності механізму держави: народовладдя, гуманізм, поділ влади, законність тощо.

Принцип народовладдя в Україні проявляється в демократичній організації держави, республіканській формі правління, за яких носієм суверенітету та єдиним джерелом влади є народ. Народ здійснює свою владу по різних каналах, у тому числі й безпосередньо через вибори

Президента України, народних депутатів єдиного законодавчого органу — Верховної Ради, депутатів органів місцевого самоврядування. Проте чільне місце в низці засобів з реалізації цінностей суспільства, що визначені політичною системою, посідає механізм держави в особі об'єднаних ним органів державної влади та місцевого самоврядування.

Принцип гуманізму в формуванні та діяльності механізму держави ґрунтується на конституційно визначеній ознаці України як соціальної держави. Її політика спрямована на задоволення духовних і матеріальних потреб особистості, забезпечення добробуту людини і суспільства.

Конституція України вперше в основах конституційного ладу проголосила, що людина, її права і свободи є найвищою цінністю. Визнання, дотримання та захист прав і свобод людини та громадянина — обов'язок держави. Ця конституційна вимога звернена до всіх без винятку органів державної влади та місцевого самоврядування, до кожного державного службовця. Це положення знаменує принципову зміну у взаємовідносинах громадян і держави. Разом з тим, зміни не можуть відбутися водночас, але важливо, що Конституція гарантує новий магістральний шлях розвитку України та визначає принципи формування всієї системи державного управління, зокрема механізму держави.

Принцип поділу влади, за яким державна влада здійснюється на засадах поділу на законодавчу, виконавчу та судову, передбачає самостійність органів, що належать до різних гілок влади, їх здатність забезпечити механізм стримувань і противаг з метою запобігання надмірного посилення чи піднесення якої-небудь з гілок над іншими, захоплення ким-небудь влади або присвоєння владних повноважень.

Ефективне функціонування влади вимагає її неподільності. Влада повинна бути єдиною. Тому з позицій системного підходу необхідно мати на увазі поділ, точніше розмежування, функцій різних гілок влади, їх завдань і повноважень. Даний принцип являє собою системно-інтегруючий фактор механізму сучасної української держави.

Принцип унітарного державного устрою характеризується єдиною структурою державного апарату на всій території країни. Повноваження органів державної влади поширюються на всю територію країни, здійснюється централізація всього державного апарату і запроваджується прямий чи опосередкований (побічний) контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування. Усі адміністративно-територіальні одиниці мають однаковий статус і однакові взаємовідносини з вищим і центральними органами виконавчої влади, не маючи будь-якої політичної самостійності. У країні існують: єдине громадянство; єдина система права; єдина система виконавчої влади; єдина судова система; єдина система здійснення контрольно-наглядних функцій — прокуратура; єдина система податків тощо.

Залежно від того, який вид контролю здійснює виконавча влада за органами місцевого самоврядування, унітарні держави розподіляються за цією ознакою на централізовані та децентралізовані.

Принцип законності містить у собі обов'язковість дотримання та виконання вимог Конституції України та її законів. Згідно з Конституцією України органи державної влади та посадові особи, рівно як і органи місцевого самоврядування, громадяни та їх об'єднання зобов'язані дотримуватися Конституції та законів України.

Стосовно організації та функціонування механізму держави цей принцип містить такі вимоги:

верховенство закону та безпосередня дія конституційно закріплених прав і свобод людини та громадянина, здійснення всіх владних повноважень виключно на основі законів і відповідних підзаконних нормативних актів;

особлива відповідальність органів держави та державних службовців за забезпечення законності, прав і свобод громадян, гарантій від необґрунтованого притягання їх до відповідальності або незаконного позбавлення тих чи інших благ;

рішуче припинення різних порушень закону, від кого б вони не йшли; неминуча відповідальність за скоєні злочини та інші правопорушення.

Семінарське заняття № 2

Тема: Громадянство України як один з інститутів Конституційного права

Мета: з'ясувати співвідношення понять «Особа-Людина-Громадянин-Громадянство»; сприяти усвідомленню студентами важливості належності до громадянства та виховувати почуття гордості за належність до українського громадянства.

План:

- 1 Поняття громадянства
- 2 Підстави набуття громадянства
- 3 Підстави припинення громадянства
- 4 Гарантії і механізми захисту прав і свобод громадян.

Основні поняття та категорії для засвоєння теми: людина, особа, громадянин, громадянство.

Теми рефератів:

- 1 Права іноземців, що перебувають на території України.

Матеріально-технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:

підручник, презентації мультимедійний комплекс

Література:

- 1 Конституція України.
- 2 Коровіна Л.Д. Основи правознавства. Навчальний посібник, К., 2008 р.
- 3 Правознавство: Підручник/За редакцією В.В.Копейчикова, А. М. Колодія - К.: "Юрінком Інтер" 2006 р.

1 Громадянство України: поняття.

Громадянство - це постійний правовий зв'язок особи і держави, що виявляється у їх взаємних правах та обов'язках. Громадянин не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство. Громадяни України незалежно від підстав отримання громадянства мають рівні конституційні права і рівні перед законом. Громадянин України не може бути вигнаний за межі України чи виданий іншій державі. Україна захищає своїх громадян за кордоном.

Громадянами України є:

1) усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24.08.1991 р.) постійно проживали на території України;

2) особи, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, які на момент набрання чинності Законом України "Про громадянство України" (13.11. 1991 р.) проживали в Україні і не були громадянами інших держав;

3) особи, які прибули в Україну на постійне проживання після 13.11. 1991 р. і яким у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 року органами внутрішніх справ України внесено запис "громадянин України", а також діти таких осіб, які прибули разом з батьками в Україну, якщо на момент прибуття в Україну вони не досягли повноліття;

4) особи, які набули громадянство України відповідно до законів України та міжнародних договорів України.

Питання громадянства України регулюється Конституцією України, Законом України "Про громадянство" від 18.01.2001 р., міжнародними договорами України.

Якщо міжнародним договором України встановлено інші правила, ніж ті, що містяться у Законі України "Про громадянство України" застосовуються правила міжнародного договору.

2 Підстави набуття громадянства.

Підстави набуття громадянства України: 1) народження;

2) територіальне походження;

3) внаслідок прийняття до громадянства;

4) внаслідок поновлення у громадянстві;

5) внаслідок усиновлення;

6) внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування;

7) внаслідок встановлення над особою, визнаною судом недієздатною опіки;

8) у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини;

9) внаслідок встановлення батьківства;

10) за іншими підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Особи, які є громадянами держав, міжнародний договір України з якими дозволяє особі звертатися для набуття громадянства України за умови, якщо вона доведе, що не є громадянином цієї держави, можуть подавати заяви про набуття громадянства України лише після припинення іноземного громадянства. Особи, які є іноземцями, мають припинити іноземне громадянство і подати документ про це, виданий уповноваженим органом відповідної держави, до органу, що здійснив реєстрацію, протягом року з моменту реєстрації її громадянином України,

Умовами прийняття до громадянства України є:

1) визнання і дотримання Конституції України та законів України;

2) зобов'язання припинити іноземне громадянство або не перебування в іноземному громадянстві (для осіб, які були громадянами держав, міжнародні договори України з якими дозволяють особам звертатися для набуття громадянства України за умови, якщо доведуть, що вони не є громадянами іншої договірної сторони). Особи, які є іноземцями, мають взяти зобов'язання припинити іноземне громадянство і подати документ про це, виданий уповноваженими органами відповідної держави, до органу, що прийняв документи про прийняття їх до громадянства України, протягом року з моменту прийняття їх до громадянства України. Якщо особа, маючи всі передбачені законодавством цієї держави підстави для отримання такого документа, з незалежних від неї причин не може його отримати або їй надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, вона подає декларацію про відмову від іноземного громадянства. Це правило не поширюється на осіб, які є громадянами держав, міжнародні договори України з якими дозволяють особам звертатися для набуття громадянства України за умови, якщо доведуть, що вони не є громадянами іншої договірної сторони. Зобов'язання припинити іноземне громадянство не вимагається від іноземців, які є громадянами держав, законодавство яких передбачає автоматичне припинення особами громадянства цих держав одночасно з набуттям громадянства іншої держави або міжнародні договори України з якими передбачають припинення особами громадянства цих держав одночасно з набуттям громадянства України, та осіб без громадянства;

3) безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років.

Ця умова не поширюється на особу, яка перебуває у шлюбі з громадянином України терміном понад два роки та постійно проживає в Україні на законних підставах, і на особу, яка постійно проживає в Україні на законних підставах та перебувала з громадянином України понад два роки у шлюбі, який припинився внаслідок його смерті.

Для осіб, яким надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, термін безперервного проживання на законних підставах на території України встановлюється на три роки з моменту надання їм статусу біженця в Україні чи притулку в Україні, а для осіб, які в'їхали в Україну

особами без громадянства, - на три роки з моменту одержання дозволу на проживання в Україні;

4) отримання дозволу на постійне проживання в Україні. Ця умова не поширюється на осіб, які мають у паспорті

громадянина колишнього СРСР зразка 1974 року відмітку про постійну або тимчасову прописку на території України, а також на осіб, яким надано статус біженця в Україні або притулок в Україні;

5) володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування. Ця умова не поширюється на осіб, які мають певні фізичні вади (сліпі, глухі, німі);

6) наявність законних джерел існування. Ця умова не поширюється на осіб, яким надано статус біженця в Україні або притулок в Україні.

Особливими випадками є прийняття до громадянства України тих осіб, які мають визначні заслуги перед Україною, і осіб, прийняття яких до громадянства України становить державний інтерес для України.

До громадянства України не приймається особа, яка:

1) вчинила злочин проти людства чи здійснювала геноцид;

2) засуджена в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого злочину (до погашення або зняття судимості);

3) вчинила на території іншої держави діяння, яке визнано законодавством України тяжким злочином.

Особа, яка набула громадянство України і подала декларацію про відмову від іноземного громадянства, зобов'язується повернути паспорт іноземної держави до уповноважених органів цієї держави.

3 Підстави припинення громадянства.

Громадянство України припиняється:

1) внаслідок виходу із громадянства за клопотанням громадянина України (вихід дітей віком від 15 до 18 років з громадянства України може відбутися лише за їхньою згодою);

2) внаслідок втрати громадянства України:

- якщо громадянин України після досягнення ним повноліття добровільно набув громадянство іншої держави;

- якщо іноземець набув громадянство України і не подав документ про припинення іноземного громадянства або декларацію про відмову від нього;

- якщо іноземець набув громадянство України і скористався правами або виконав обов'язки, які надає чи покладає на нього іноземне громадянство;

- якщо особа набула громадянства України на підставі подання свідомо неправдивих відомостей чи фальшивих документів;

- якщо громадянин України без згоди державних органів України добровільно вступив на військову службу, на роботу в службу безпеки, правоохоронні органи, органи юстиції або органи державної влади чи органи місцевого самоврядування іншої держави.

3) за підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Діючим законодавством України на Президента України покладено такі повноваження:

- прийняття до громадянства;
- припинення громадянства.

На органи внутрішніх справ покладено:

- здійснення прийому заяв про громадянство від осіб, які постійно проживали на Україні і направлення їх з необхідними документами Президенту України;
- відправлення належних осіб до Президента України;
- підготовка подання про втрату громадянства особами, які постійно проживали на території України.

4 Гарантії і механізми захисту прав і свобод громадян.

Реальний захист прав людини належить до найгостріших проблем української дійсності. Конституційне прагнення розвивати і зміцнювати демократичну державу неможливо реалізувати без утвердження в суспільній свідомості і соціальній практиці невідчужуваних прав і свобод людини, нормативного закріплення їх гарантій. Держава зобов'язана проявляти активність у забезпеченні прав людини, у створенні матеріальних, організаційних, соціальних, політичних та інших умов для найповнішого використання людиною своїх прав і свобод.

Встановлення системи гарантій не забезпечує автоматичної реалізації прав і свобод людини. У зв'язку з цим у науковий обіг введено поняття соціально-юридичного механізму захисту прав людини і громадянина як системи засобів та факторів, які створюють необхідні умови поваги прав і свобод людини. В структуру механізму входять: 1. Органи державної влади і місцевого самоврядування та відповідні посадові особи;

2. Спеціалізовані державні і громадські органи та організації у справі захисту прав і свобод людини і громадянина (наприклад, адвокатура, прокуратура, суд тощо);

3. Політичні партії і відповідні громадські організації та їх органи;

4. Нормативно-правові акти матеріального і процесуального характеру, які передбачають і закріплюють права, порядок їх реалізації і захисту та юридичну відповідальність за їх порушення;

5. Правові акти (документи), які підтверджують наявність, межі і характер прав і свобод;

6. Інші соціальні норми та їх акти (статути політичних партій і громадських організацій, звичаєві норми тощо);

7. Засоби масової інформації, державні і недержавні органи та організації в галузі масової інформації.

Даний механізм повинен також включати засоби стимулювання реалізації прав і свобод, у тому числі створення умов, за яких закріплені права і свободи можуть реально належати конкретній особі, використовуватись нею без будь-яких зовнішніх перепон.

Конституція України досить чітко визначає систему органів та посадових осіб різних рівнів, які повинні захищати права і свободи людини і громадянина. Це: Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, місцеві державні адміністрації, підсистема судів загальної юрисдикції та спеціалізованих судів, Конституційний Суд України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокуратура, адвокатура, інші правоохоронні органи України.

Верховна Рада України здійснює захист прав і свобод через законодавчу діяльність шляхом визначення виключно в законах України прав і свобод людини і громадянина, гарантій цих прав і свобод, основних обов'язків громадян, громадянства, правосуб'єктності громадян, статусу іноземців і осіб без громадянства; прав корінних народів і національних меншин; основ соціального захисту; визначення правового режиму власності, правових засад і гарантій підприємництва, правил конкуренції та норм антимонопольного регулювання (пп. 1—3, 6—8 ч. 1 ст. 92 Конституції).

Особливе місце у системі гарантій посідає Президент України. Він зобов'язаний сприяти формуванню відповідних механізмів контролю та забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, а обстоюючи їх, створювати умови нетерпимого ставлення до будь-яких випадків порушення таких прав і свобод. Для виконання зазначених обов'язків Президент наділений правом вето щодо прийнятих Верховною Радою законів із наступним поверненням на повторний розгляд; повноваженнями щодо скасування актів Кабінету міністрів України, рішень голів місцевих державних адміністрацій та актів Ради міністрів Автономної Республіки Крим (п. 16, 30 ч. 1 ст. 108 Конституції); правом звертатися з клопотанням до Конституційного Суду України з питань конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Великі надії в плані посилення гарантій захисту прав і свобод людини покладаються на інститут Уповноваженого з прав людини, який існує в рамках парламентаризму. Зазначена посадова особа заповнює прогалини і компенсує недоліки судових засобів захисту, парламентського та відомчого контролю за адміністративними органами.

Уповноважений з прав людини в силу специфіки своєї природи, а також надзвичайної складності завдань забезпечення прав людини в Україні не здатний докорінно змінити ситуацію. Новий демократичний інститут робить перші кроки. Але наявний досвід його функціонування вказує на необхідність удосконалення існуючої законодавчої бази. Так, чинна Конституція у п. 17 ст. 85 містить лише згадку про цю посадову особу у зв'язку із закріпленням повноважень Верховної Ради по призначенню і звільненню з посади Уповноваженого з прав людини. Тому Основний Закон слід доповнити спеціальною нормою, яка присвячена Уповноваженому з прав людини.

Широкими повноваженнями щодо захисту прав і свобод людини наділена прокуратура України при виконанні функцій нагляду за додержанням і застосуванням законів. Діяльність органів прокуратури по вирішенню заяв і звернень громадян, перевірці сигналів преси та інших засобів масової інформації про порушення законності забезпечує своєчасний і кваліфікований розгляд кожного звернення, всебічну перевірку доводів заявника і прийняття на місці правильного рішення, поновлення порушених прав і законних інтересів громадян, притягнення до відповідальності винних осіб.

Забезпечення прав і свобод громадян неможливе без специфічного демократичного інституту, яким є адвокатура. Адвокат зобов'язаний здійснювати представництво, сприяти захисту прав та законних інтересів громадян і юридичних осіб за їх дорученням в усіх органах, установах, організаціях. Вказана діяльність базується на принципах верховенства права, незалежності, гуманізму, демократизму і конфіденційності.

Таким чином, удосконалення процедур захисту прав і свобод індивіда — важливе і невідкладне завдання Української держави. На жаль, розмитість, невизначеність, а то й повна відсутність юридичних правил, які б регулювали захист громадян, свідчать про незадовільну правову ситуацію, яка склалася в суспільстві.

Семінарське заняття № 3

Тема: Адміністративна відповідальність громадян

Мета: розкрити зміст понять «адміністративне правопорушення», «адміністративна відповідальність»; навчити розрізняти адміністративний проступок і злочин; визначити особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх; розвивати вміння працювати з нормативно-правовими документами, розв'язувати ситуації юридичного характеру; виховувати негативне ставлення до правопорушень.

План:

- 1 Поняття та ознаки адміністративної відповідальності, її відмінність від інших видів юридичної відповідальності.
- 2 Адміністративне правопорушення: поняття, юридичний склад та характеристика.
- 3 Обставини, що звільняють, виключають, пом'якшують та обтяжують адміністративну відповідальність.
- 4 Адміністративні стягнення та загальні правила їх накладення.

Основні поняття та категорії для засвоєння теми: адміністративне право, адміністративне правопорушення, адміністративні стягнення.

Теми рефератів:

- 1 Адміністративна відповідальність неповнолітніх.

Матеріально-технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:

підручник, презентації, мультимедійний комплекс

Література:

1 Конституція України.

2 Коровіна Л.Д. Основи правознавства. Навчальний посібник, К., 2008 р.

3 Правознавство: Підручник/За редакцією В.В.Копейчикова, А. М. Колодія - К.: "Юрінком Інтер" 2006 р.

Адміністративне правопорушення (проступок) — протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на державний або громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законодавством передбачено адміністративну відповідальність. Адміністративне правопорушення, як і злочин, являє собою протиправну дію, проте шкода від нього (а отже, і ступінь суспільної небезпеки) значно менша. Юридична відповідальність за вчинення адміністративного проступку регулюється нормами адміністративного права, а злочин тягне за собою настання кримінальної відповідальності, регульованої нормами кримінального права.

Ознаки адміністративного проступку полягають у такому:

- *Протиправність.* Дія або бездіяльність визнається адміністративним проступком лише тоді, коли вона прямо порушує певну норму адміністративного законодавства.
- *Суспільна небезпечність.* Проступок завдає реальної шкоди особистості, суспільству, державі або створює загрозу заподіяння такої шкоди.
- *Винність.* Діяння визнається проступком лише за наявності вини (у вигляді умислу чи необережності) особи, яка це діяння вчинила.
- *Адміністративна караність.* Адміністративне законодавство встановлює вид і міру стягнення за здійснення адміністративного проступку.

Адміністративний проступок може бути вчинений у вигляді дії або (бездіяльності). Так, адміністративними порушеннями вважають дрібне розкрадання державного, колективного або приватного майна, порушення водіями транспортних засобів правил дорожнього руху, безквитковий проїзд пасажирів у громадському транспорті, дрібне хуліганство, продаж товарів без необхідних документів, уживання алкогольних напоїв у громадських місцях, порушення митних правил та інші.

Склад адміністративного правопорушення:

- .. об'єкт;
- .. об'єктивна сторона;
- .. суб'єкт;
- .. суб'єктивна сторона.

2. *Адміністративна відповідальність*

Держава, забезпечуючи функцію керівництва суспільством, установлює норми поведінки своїх громадян. До таких норм належать, наприклад, правила поведінки в громадських місцях, правила дорожнього руху й користування транспортом, правила торгівлі, правил техніки безпеки й охорони праці, правила полювання, рибної ловлі й охорони природних ресурсів, митні правила та інші. Вони містяться в законах, указах, урядових постановах, наказах міністрів, у рішеннях органів місцевої адміністрації. Правила адресовані громадянам, працівникам підприємств, установ і організацій, посадовим особам.

Держава суворо стягує із громадян, що порушують установлені правила, аж до залучення до кримінальної відповідальності, але частіше за подібні порушення винні особи залучаються до адміністративної відповідальності, підставою до якої є адміністративна провина.

До адміністративної відповідальності можуть притягуватися громадяни, яким виповнилося 16 років.

До осіб, що здійснили адміністративні проступки, можуть застосовуватися такі види стягнень.

Попередження. Воно виноситься в письмовій формі.

Штраф. Мінімальний розмір — 17 грн (неоподатковуваний мінімум доходів громадян), сплачується на місці або протягом 15 днів із дня вручення правопорушникові постанови про накладання штрафу. Максимальний розмір штрафу, передбачений КУпАП, становить 88 неоподатковуваних мінімумів.

Оплатне вилучення предмета, що став знаряддям здійснення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, наприклад незареєстрованої рушниці в її власника. У цьому випадку відбувається примусове вилучення предмета й наступна його реалізація з передачею вирученої суми власникові за винятком комісійних.

Конфіскація предмета, за допомогою якого здійснене правопорушення або який сам є безпосереднім об'єктом правопорушення, таким, наприклад, як контрабандний товар. При цьому відбувається примусове безоплатне повернення предмета у власність держави.

Позбавлення спеціального права, наданого громадянину, наприклад позбавлення права керування автомобілем або права на полювання.

Виправні роботи на термін до двох місяців з утриманням 20% заробітку в дохід держави.

Адміністративний арешт застосовується лише у виключних випадках на термін до 15 діб з безоплатним використанням на фізичних роботах.

Органи, що розглядають справи про адміністративні правопорушення.

Відповідно до КУпАП про адміністративні правопорушення справи розглядають такі органи:

- адміністративні комісії при районній і міській адміністрації;
- місцева адміністрація селищних і сільських рад;
- районні комісії зі справ неповнолітніх;

- районні, міські народні суди;
- органи внутрішніх справ;
- органи державних інспекцій.

Крім того, законом надане право розглядати справи про адміністративні правопорушення іншим органам і посадовим особам. До них належать контролери, лісничі, митники, інспектори — ДАІ, водні, мисливські, пожежної охорони.

3. Особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх

До осіб у віці від 16 до 18 років, що зробили адміністративне правопорушення, застосовуються заходи, передбачені Положенням про комісії зі справ неповнолітніх.

До таких заходів належать:

- зобов'язання привселюдно попросити вибачення у потерпілого; попередження;
- догана або сувора догана;
- відшкодування матеріального збитку;
- передача неповнолітнього під нагляд батьків або особам, які їх замінюють, або під нагляд педагогічного або трудового колективу за їхньою згодою, а також окремим громадянам на їх прохання;
- штраф.

У разі відсутності у неповнолітньої особи самостійного заробітку штраф стягується з батьків або осіб, які їх замінюють.

Ці заходи регулюються ст. 24 Кодексу про адміністративні правопорушення.

Запитання для повторення й обговорення

Як ви вважаєте, адміністративне правопорушення — проступок чи злочин?

Що називається адміністративним правопорушенням?

Якими є джерела адміністративного права?

Назвіть вид відповідальності за порушення правил дорожнього руху.

У чому полягають особливості адміністративної відповідальності осіб віком від 16 до 18 років?

Які органи розглядають справи про адміністративні правопорушення?

У Таїланді за жувальну гумку, викинуту на тротуар, доведеться сплатити штраф розміром 600 доларів США. Якщо в людини не виявиться грошей для сплати штрафу, її можуть посадити до в'язниці. Чи справедливе таке покарання?

Варіант II

Робота в групах.

Учитель об'єднує учнів у малі групи, пропонує розглянути ситуації і визначити, чи скоєно адміністративні правопорушення, хто може бути притягнутий до відповідальності.

Група 1. Батьки з сином (9 років), прямуючи до театру, пізно ввечері перейшли вулицю у невстановленому місті, неподалік від підземного пішохідного переходу. Співробітникам міліції, які їх зупинили, пояснили,

що зробили вони це тому, що поблизу не було машин і взагалі рух вночі дуже невеликий.

Зразок відповіді Найявне адміністративне правопорушення — порушення Правил дорожнього руху, до відповідальності можуть бути притягнуті обидва дорослі пішоходи, дитина відповідальності не нестиме. Відсутність автомашин не впливає на оцінку дій порушників.

Група 2. Підлітки, гуляючи вулицею, гучно співали пісні, брутально лаялася, на зауваження перехожих не реагували або реагували лайкою. Після затримання нарядом міліції виявилось, що двом із затриманих по 14 років, одному — 15, а іншим — 17 років.

Зразок відповіді. Мало місце адміністративне правопорушення — дрібне хуліганство, але до відповідальності будуть притягнуті лише двоє підлітків, які досягнули 16 років. Можуть притягнути до відповідальності батьків інших підлітків за неналежне виконання обов'язків з виховання дітей.

Група 3. Десятикласник, якому виповнилося 16 років, протягом півроку відмовляється отримувати паспорт громадянина України. При цьому він посилається на відсутність потреби в отриманні документа і наявність бажання отримати громадянство іншої держави. Але не може пояснити, на громадянство якої держави він має право.

Зразок відповіді. Підліток порушує вимоги законодавства, має місце адміністративне правопорушення — проживання без паспорта, хлопець може бути притягнутий до відповідальності.

Група 4. Працівник, вийшовши на обідню перерву, вжив алкогольних напоїв і повернувся на робоче місце напідпитку. Начальник цеху, виявивши це, відсторонив того від роботи і подав доповідну записку з цього приводу директору заводу.

Зразок відповіді. Громадянин вчинив правопорушення, але воно є не адміністративним, а дисциплінарним. Відповідно і стягнення буде не адміністративним, а дисциплінарним.

Семінарське заняття № 4

Тема: Правочин. Договір. Поняття, зміст, підстави виникнення правочинів

Мета: ознайомити студентів з порядком здійснення й оформлення правочинів, розвивати вміння приймати рішення, правомірно діяти та захищати свої права з використанням правових можливостей та механізмів; дискутувати, висловлювати та відстоювати власну думку; виховувати розуміння доцільності та необхідності правомірної поведінки та можливості в цьому випадку захистити свої права..

План:

1 Поняття та види правочинів

- 2 Форма правочину
- 3 Нікчемні правочини

Основні поняття та категорії для засвоєння теми: правочин, заповіт, авторське право.

Теми рефератів:

- 1 Захист честі й гідності особи

Матеріально-технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:
підручник, презентації, мультимедійний комплекс

Література:

- 1 Конституція України.
- 2 Коровіна Л.Д. Основи правознавства. Навчальний посібник, К., 2008 р.
- 3 Правознавство: Підручник/За редакцією В.В.Копейчикова, А. М. Колодія - К.: "Юрінком Інтер" 2006 р.

1 Поняття та види правочинів

Правочинами визнаються дії фізичних та юридичних осіб, спрямовані на виникнення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків.

Правочин (сделка) - це правомірна дія, яка вчиняється для досягнення дозволеної законом мети (набуття майна у власність шляхом купівлі-продажу; здача майна в оренду, надання послуг тощо). Отже, правочин характеризується такими ознаками:

- це завжди вольовий акт, тобто дії свідомі;
- це правомірні дії, тобто вчиняються відповідно до закону;
- спеціальна спрямованість на виникнення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків, тобто в правочину завжди присутня правова мета (набути майно у власність чи у тимчасове користування, отримати послуги чи результат роботи тощо).

Класифікація правочинів

Відповідно до підстав класифікації вирізняють такі види правочинів.

Залежно від числа сторін, волевиявлення яких потрібне на здійснення правочину:

- *односторонні* (для їх вчинення досить волевиявлення однієї особи, наприклад, заповіт);
- *двосторонні* (вимагається волевиявлення двох сторін (так, для укладення договору купівлі-продажу недостатньо бажання продавця продати річ, необхідно, щоб покупець виявив бажання її купити);
- *багатосторонні* (при укладенні яких виражається воля трьох і більше сторін, наприклад, договір про спільну діяльність).

Двосторонні і багатосторонні правочини називаються договорами (купівля-продаж, поставка, контракція, оренда, підряд тощо).

Залежно від того, чи відповідає обов'язку однієї зі сторін зустрічний обов'язок контрагента, правочини поділяють на:

- *відплатні* (де надається зустрічне майнове задоволення у вигляді грошей, майна, роботи, послуг - купівля-продаж, міна, підряд, комісія);

- *безвідплатні* (ніякий майновий еквівалент не передбачається - договір дарування, безоплатного користування майном).

Відплатність чи безвідплатність правочинів визначається як законом, так і договором. Тому існує категорія правочинів, які залежно від умов договору можуть бути як відплатними, так і безвідплатними (наприклад, договір доручення, зберігання). Водночас, купівля-продаж, оренда - це завжди оплатні договори, оскільки в іншому випадку вони перетворяться у самостійні цивільні договори - договір дарування чи безоплатного користування майном.

Залежно від *моменту укладання* правочину вирізняють:

- *консенсуальні* правочини. Такий правочин вважається укладеним після того, коли сторони у належній формі погодили всі істотні умови договору, а сам правочин буде виконуватися пізніше. Так, сторони підписали договір поставки продукції, де зазначили: яка продукція і коли повинна поставлятися, її ціна, порядок розрахунків тощо. Якщо постачальник у погоджені строки не виконає своїх зобов'язань, то замовник має право на відшкодування збитків і на стягнення передбаченої договором неустойки;

- *реальні* правочини. Для того, щоб такий правочин вважався укладеним, сторонам недостатньо погодити у належній формі його істотні умови, необхідно, щоб відбулася реальна передача речі (договір позики, зберігання). Так, якщо сусід пообіцяв дати у борг гроші, а потім відмовився, не можна вимагати виконання договору, оскільки він ще не вважається укладеним.

Залежно від *значення підстав правочину* для його дійсності вирізняють:

- *каузальні* правочини (від лат. *causa* - причина);

- *абстрактні* правочини.

У *каузальних* правочинах безпосередньо визначена підстава їх укладання, намір досягти певного результату - стати власником майна, отримати майно у тимчасове користування та ін. Із змісту абстрактного правочину неможливо з'ясувати заради чого він укладався. Так, із векселя не зрозуміло конкретної мети його видачі - оплатити замовлений товар, послуги, роботу, повернення боргу тощо. Під умовами дійсності правочину розуміються передбачені законом вимоги, яким має відповідати будь-який правочин. Звичайно, що умови дійсності правочину залежать від його виду, характеру, змісту, суб'єктного складу, об'єкта. Так, зрозуміло, що умови дійсності договору купівлі-продажу мисливської рушниць будуть відрізнятися від договору купівлі-продажу буханця хліба чи пляшки молока, а передача на зберігання на елеватор 10 т зерна - від зберігання капелюха у гардеробі бібліотеки.

Водночас, усі правочини, незважаючи на можливу специфіку, повинні відповідати загальним умовам дійсності.

Умови дійсності правочину є такі:

1) суб'єктний склад.

Особи, які укладають правочин, повинні мати необхідну правоздатність і дієздатність. Так, неповнолітня особа віком від 14 до 18 років може укласти лише дрібні побутові правочини. Якщо неповнолітній без згоди батьків чи піклувальника уклав договір піднайму житла, то такий договір може бути визнаний у судовому порядку недійсним. Відповідно, юридична особа може укласти правочини, якщо їх укладення не обмежене її установчими документами чи законом;

2) зміст правочину не повинен суперечити закону.

Умови правочину повинні відповідати як вимогам закону, так і підзаконних актів. Так, договір купівлі-продажу кулемета між фізичними особами буде визнано недійсним, оскільки предмет договору вилучено із цивільного обігу. Не буде вважатися дійсним і договір купівлі-продажу донором нирки, оскільки Закон України "Про трансплантацію" передбачає лише безоплатне відчуження трансплантатів за винятком крові та спинного мозку. У п. 1 ст. 203 ЦК також передбачено, що зміст правочину не повинен суперечити "моральним засадам суспільства".

Ми вважаємо, що така норма за своїм характером є досить декларативною, оскільки підстави визнання правочину недійсним визначені у законі, і не завжди законні дії за своїм характером є моральними. Так, якщо боржник не повертає борг, посилаючись на пропущений позивачем строку позовної давності і суд відмовляє у задоволенні позову, то, звичайно, рішення суду є законним, але суспільна мораль навряд чи визнає його справедливим, як і дії боржника;

3) форма правочину повинна відповідати закону.

Правочини можуть укладатися в усній, письмовій та нотаріальній формі, яку визначають самі сторони. В окремих випадках законодавець вимагає конкретної форми правочину під страхом його недійсності.

Так, зрозуміло, що довіреність на отримання заробітної плати має бути у письмовій формі, оскільки в іншому разі бухгалтерія сторонній особі Гроші просто не видасть, а, відповідно, договір купівлі-продажу квартири має укладатися в нотаріальній формі, щоб уникнути можливих зловживань та шахрайства;

4) єдність волі і волевиявлення сторін.

Якщо такої єдності немає, може йтися про укладення правочину внаслідок насильства, обману, помилки, збігу тяжких обставин, тобто коли воля сторони відсутня взагалі або ж спотворена.

Наприклад, повертаючись ввечері додому через сквер, Ви зустріли трьох хлопців, схожих на братів Кличко, які, посміхаючись, запропонували купити цеглину за 20 гривень. Залишивши собі гривню на маршрутку, Ви придбали цеглину за 15 гривень. У цьому випадку обставини укладення правочину - час, місце, суб'єктний склад договору певним чином вплинули на формування Вашого волевиявлення, тому такий правочин може бути визнано недійсним;

5) здійсненність правочину.

Правочин повинен бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що зумовлені ним.

2 Форма правочину

Формою правочину називається спосіб вираження волі його сторін. '

Форма правочину залежить від:

- суб'єктного складу правочину;
- предмета правочину;
- ціни правочину;
- строку, на який правочин укладається;
- конкретного виду правочину;
- прямих вказівок закону на форму конкретного правочину.

Чинне законодавство допускає укладення правочинів в усній, простій письмовій та письмовій нотаріальній формі. Особливим способом вираження волі є укладення договору шляхом вчинення конклюдентних дій (тобто дій, які свідчать про бажання однієї сторони укласти договір на умовах, запропонованих іншою.

Наприклад, нам пропонують укласти договір перевезення пасажирів метрополітемом, за яким ми можемо з 6 години ранку до 24 години ночі користуватися цим видом транспорту, випити склянку пива в автоматі тощо. Якщо ми згодні укласти договір, від нас вимагається кинути жетон чи відповідну монету.

1. Усна (словесна) форма.

Вона застосовується у всіх випадках, коли для даного виду правочину законом не передбачено іншу форму.

Відповідно до ч. 1 ст. 206 ЦК України усно можуть вчинятися правочини, які повністю виконуються сторонами у момент їх вчинення, за винятком правочинів, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, а також правочинів, для яких недодержання письмової форми має наслідком їх недійсність.

2. Письмова форма.

Вона полягає у тому, що правочин вчиняється шляхом фіксації його змісту за допомогою письмового тексту і підписання особами, які його вчинили. До письмової форми прирівнюється вираження волі сторін за допомогою телетайпного, електронного або іншого технічного засобу зв'язку (ч. 1 ст. 207 ЦК України).

- Незважаючи на певну складність, письмова форма має і свої переваги:
- о забезпечує чітке вираження волі учасників і її фіксацію;
  - о дозволяє у будь-який час ознайомитися з умовами правочину;
  - о є належним доказом при захисті інтересів потерпілої сторони.

Відповідно до ст. 208 ЦК України у простій письмовій формі належить вчиняти:

- 1) правочини між юридичними особами;
- 2) правочини між фізичною та юридичною особою, крім тих, що повністю виконуються сторонами у момент їх вчинення;

3) правочини фізичних осіб між собою на суму, що перевищує у двадцять і більше разів розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, крім тих, що повністю виконуються сторонами в момент вчинення;

4) інші правочини, щодо яких законом встановлена письмова форма.

Зокрема це:

- неустойка, порука, гарантія, завдаток, застава (ст. 547 ЦК);
- договір купівлі-продажу товарів у кредит;
- договір дарування майнового права, договір дарування з обов'язком передати дарунок у майбутньому, дарування рухомих речей особливої цінності (ст. 719 ЦК);
- найм будівлі або іншої капітальної споруди (ст. 793 ЦК);
- найм транспортного засобу за участю юридичних осіб (ст. 799 ЦК);
- найм житла (ст. 911 ЦК);
- договір піднайму житла (ст. 91 Житлового кодексу УРСР);
- договір позички між юридичними особами, а також між юридичною та фізичною особою (ст. 828 ЦК);
- договір транспортного експедирування ст. 930 ЦК);
- договір зберігання, за яким зберігач зобов'язується прийняти річ на зберігання у майбутньому (ст. 937 ЦК);
- договір страхування (ст. 981 ЦК);
- договір управління майном (ст. 1031 ЦК);
- договір позики на суму понад 10 неоподаткованих мінімумів доходів громадян (ст. 1047) ЦК);
- кредитний договір (ст. 1055 ЦК);
- договір банківського вкладу (ст. 1059 ЦК);
- договір комерційної концесії (ст. 1118 ЦК);
- договір про спільну діяльність (ст. 1131 ЦК) та деякі інші.

Обов'язковому нотаріальному посвідченню підлягають такі правочини:

- договори про відчуження (купівля-продаж, міна, дарування, пожертва, довічне утримання (догляд), рента, спадковий договір) нерухомого майна (статті 657, 715, 719, 729, 732, 745, 1304 ЦК);

- іпотечні договори, договори про заставу транспортних засобів, космічних об'єктів (ст. 18 Закону України "Про іпотеку"), ст. 13 Закону України "Про заставу", ст. 577 ЦК);

- договори про спільну часткову власність на земельну ділянку, купівлю-продаж земельних ділянок, про перехід права власності та про передачу права власності на земельні ділянки; про обмін земельними ділянками, які виділені єдиним масивом у натурі (на місцевості) власникам земельних ділянок (паїв) (статті 88,128,132,142 Земельного кодексу України, ст. 14 Закону України "Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)");

- договори купівлі-продажу (приватизації) державного майна, відчуження приватизованого майна (ст. 72 Закону України "Про

приватизацію державного майна" ст. 23 Закону України "Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)";

- договори про поділ майна, що є об'єктом права спільної власності подружжя; про надання утримання; про припинення права утримання взамін набуття права на нерухоме майно або одержання одноразової грошової виплати; шлюбні договори; договори між подружжям про розмір та строки виплати аліментів на дитину; договори про припинення права на аліменти на дитину у зв'язку з набуттям права власності на нерухоме майно (статті 69, 78, 89, 94, 104, 189, 190 Сімейного кодексу України);

- договори найму будівлі або іншої капітальної споруди (їх окремої частини) строком на строк понад один рік (ст. 793 ЦК);

- договори найму та договір позички транспортних засобів за участю фізичної особи (статті 799, 828 ЦК);

- договори про створення акціонерних товариств, якщо вони створюються фізичними особами (ст. 153 ЦК);

- договори управління нерухомим майном (ст. 1031 ЦК);

- заповіти (статті 1247, 1249 ЦК України);

- договори про зміну черговості одержання права на спадкування (ст. 1259 ЦК);

- доручення на укладання правочинів, що потребують нотаріального форми, а також на вчинення дій щодо юридичних осіб, за винятком випадків, коли законом або спеціальними правилами допущена інша форма довіреності; довіреності, що видаються в порядку передоручення (ст. 245 ЦК) та інші правочини.

Необхідною умовою дійсності деяких правочинів є їх державна реєстрація. Такої реєстрації, зокрема, потребує договір купівлі-продажу нерухомого майна (ст. 657 ЦК),

1. За загальним правилом порушення встановленої законом форми правочину спричиняє не недійсність правочину, а неможливість посилання на свідчення свідків у суді (ст. 218 ЦК).

Тобто порушення письмової форми, наприклад, договору позики (згідно зі ст. 1047 ЦК, договір позики між фізичними особами на суму понад десять неоподатковуваних мінімумів доходів громадян повинен укладатися у письмовій формі), не спричиняє його недійсність, оскільки порядні люди, незалежно від того, укладено такий договір у належній письмовій формі чи гроші "під чесне слово" позичили сусіди, товариші по роботі, знайома дівчина, свої зобов'язання виконують. Проте, якщо між кредитором і боржником виникне спір (наприклад, позичальник "забув, що брав гроші", вважає що "вже повернув" або помер, а його спадкоємці про борг нічого не знають, то у судовому засіданні кредитор може обґрунтовувати свої вимоги лише письмовими доказами, засобами аудіо -, відеозапису, іншими доказами, але не свідченнями свідків.

2. Порушення встановленої законом простої письмової форми правочину спричиняє його недійсність лише у тому випадку, якщо це прямо передбачено законом.

Наприклад, ст. 547 ЦК України передбачає, що правочини щодо забезпечення виконання зобов'язання (йдеться про такі види забезпечення зобов'язання, як порука, застава, гарантія, завдаток, неустойка) вчиняються у письмовій формі. А в частині другій цієї статті прямо передбачено, що такі правочини, вчинені з недодержанням письмової форми, є нікчемними. Тобто, якщо при укладенні договору позики третя особа усно поручилася за боржника, такий договір поруки є нікчемним, оскільки порушена його обов'язкова письмова форма.

Недодержання вимоги закону про нотаріальну форму правочину (договору) спричиняє його нікчемність. Але із цього загального правила існує виняток. Правочин з порушенням обов'язкової нотаріальної форми може бути визнаний судом дійсним за умов: по-перше, якщо він відповідав справжній волі особи, яка його вчинила; по-друге, нотаріальному посвідченню правочину перешкоджала обставина, яка не залежала від її волі (ч. 2 ст. 219 ЦК України).

Договір з порушенням нотаріально посвідченої форми може бути визнаний судом дійсним у випадку, якщо між сторонами досягнуто згоди щодо усіх істотних умов договору і відбулося повне або часткове його виконання хоча б однією стороною, а сторона, на яку був покладений обов'язок нотаріально посвідчити договір, ухилилася від цього обов'язку. У такому разі наступне нотаріальне оформлення правочину не вимагається (ч. 2 ст. 220 ЦК України).

3 Нікчемні правочини

Нікчемним правочином або абсолютно недійсним правочином є правочин, недійсність якого встановлена законом (ч. 1 ст. 215 ЦК України).

Такий правочин не породжує передбачених законом правових наслідків і, за загальним правилом, визнання його недійсним, у суді не вимагається окрім випадків, передбачених законом (ч. 2 ст. 218, ч. 2 ст. 219, ч. 2 ст. 220, ч. 2 ст. 221, ч. 2 ст. 224, ч. 2 ст. 226 ЦК України).

До абсолютно недійсних (нікчемних) належать правочини:

1) вчинені з порушенням обов'язкової письмової та нотаріальної форми (статті 218, 219, 220 ЦК);

2) вчинені малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, окрім випадку, коли вчинення такого правочину згодом було схвалено батьками (усиновителями), опікуном (ст. 221 ЦК);

3) вчинені без дозволу органу опіки та піклування у випадках, коли така згода повинна бути обов'язковою, окрім випадку" якщо судом буде встановлено, що такий правочин відповідає інтересам підопічного (ст. 224 ЦК). Наприклад, опікун відмовляється від майнових прав підопічного; видає письмові зобов'язання від його імені; укладає договори, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, утому числі договори щодо поділу або обміну житлового будинку;

4) вчинений недієдатною фізичною особою, окрім випадку, коли такий правочин схвалено опікуном чи буде доведено, що він учинений на користь недієдатної особи (ст. 226 ЦК);

5) правочин, що порушує публічний порядок, тобто правочин, спрямований на порушення конституційних прав і свобод людини, знищення майна фізичної чи юридичної особи, держави, незаконне заволодіння ним (ст. 228 ЦК);

6) удаваний правочин (ст. 235 ЦК). Удаваним є правочин, який вчинено сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили (ч. 1 ст. 235 ЦК). Тобто у даному разі завжди має місце правочин, який сторони вчинили фактично, і правочин, який сторони вчинили формально-юридично з метою замаскувати справжній правочин. Наприклад, щоб позбавити колишню дружину (співвласника квартири) можливості скористатися правом переважної купівлі, колишній чоловік (продавець) маскує договір купівлі-продажу - під договір дарування;

7) фіктивний правочин (ст. 234 ЦК). Фіктивний правочин - це правочин, укладений без наміру створення правових наслідків, тобто правочин "про людське око". На відміну від загального правила фіктивні правочини визнаються недійсними судом.

Оспорювані (або відносно дійсні) є правочини, недійсність яких прямо не встановлена законом, але якщо зацікавлена особа оспорує такий правочин, він може бути визнаний судом недійсним (ч. 3 ст. 215 ЦК).

На відміну від нікчемного, оспорюваний правочин у момент вчинення породжує для його сторін цивільні права та обов'язки, а тому є дійсним. Проте порушення умов дійсності правочинів у момент вчинення зумовлює можливість оспорення їх зацікавленою особою і винесення судом рішення про його недійсність.

Розрізняють такі види оспорюваних (або заперечених) правочинів:

1) вчинений неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності (ст. 222 ЦК). Неповнолітні у віці від 14 до 18 років можуть укласти лише та правочини, які виходять за межі дрібних побутових, лише за згодою батьків (піклувальників) в іншому разі за позовом зацікавленої особи такий правочин може бути визнаний судом недійсним. Наприклад:

ЗАЯВА

Наш син, Квакін Михайло Іванович, який народився 15 грудня 1993 р., без нашого відома 23 лютого 2008 р. уклав із своїм знайомим Перепелицею Максимом Кіндратовичем договір міни, обмінявши мобільний телефон "NOKIA" (заводський номер ВК № 4444465) на боксерські рукавички та боксерську грушу. Оскільки укладений договір нами вважається недоцільним і не вигідним, 25 лютого ми звернулися до Перепилиці М.К. з проханням повернути мобільний телефон і отримати назад рукавички та грушу, але взаємопорозуміння не знайшли.

У зв'язку з тим, що наш син без нашої згоди уклав договір міни, керуючись ч. 2 ст. 222 ЦК України,

ПРОСИМО:

1. Визнати укладений 23 лютого 2005 р. договір міни між Квакіним Михайлом Івановичем та Перепелицею Максимом Кіндратовичем недійсним.

2. Зобов'язати Перепелицю Максима Кіндратовича повернути нам отриманий за договором міни мобільний телефон "NOKIA" (заводський номер ВК № 4444465) і прийняти назад належні йому боксерські рукавички та боксерську грушу.

Підписи: Квакін І.М., Квакіна О.С.

2) вчинений фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за межами її цивільної дієздатності (ст. 223 ЦК). Правочин, учинений особою за межами цивільної дієздатності без згоди піклувальника, може бути або згодом схвалений, або оспорений;

3) вчинений дієздатною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225 ЦК). Із-за різного роду обставин (хвороба, сп'яніння тощо) особа на момент укладення правочину могла не розуміти значення своїх дій. Такий правочин може бути визнаний недійсним за позовом цієї особи, а в разі її смерті - за позовом інших осіб, цивільні права або інтереси яких порушені;

4) вчинений юридичною особою, якого не мала права вчиняти (ст. 227 ЦК). Правочин юридичної особи, вчинений нею без відповідного дозволу (ліцензії), може бути визнаний судом недійсним;

5) вчинений під впливом помилки (ст. 229 ЦК). Правочин може бути визнаний недійсним за позовом особи, яка помилялась, лише у разі помилки щодо обставин, які мають істотне значення. Це може бути помилка у праві (особа вважала, що їй майно дарують, а пізніше з'ясувалося, що продають), у предметі, змісті, суб'єктному складі тощо;

6) вчинений під впливом обману (ст. 230 ЦК). Обман може бути здійснено як шляхом учинення активних дій (парфуми фастівські видають за французькі), так і шляхом бездіяльності (при огляді квартири, яка продається, власник не повідомив покупця, що поруч - аеропорт);

7) вчинений під впливом насильства (ст. 231 ЦК). Правочин може бути визнаний судом недійсним, якщо буде доведено, що воля особи була спотворена від впливом фізичного чи психічного тиску;

8) вчинений у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною (ст. 232 ЦК). Суд може визнати правочин недійсним з цих причин лише у разі умисної змови представника однієї сторони з іншою;

9) вчинений під впливом тяжкої обставини (ст. 233 ЦК). Такі правочини інколи називають "кабальними", оскільки особа змушена була укласти правочин на край не вигідних для неї умовах у зв'язку з обставинами, які склалися (наприклад, змушена була за безцінь продавати речі, щоб терміново придбати дорогі ліки).

Правові наслідки визнання правочину недійсним

Правові наслідки визнання правочину недійсним пов'язані насамперед із правовою долею отриманого за правочином.

Загальне правило, яке визначає правову долю набутого сторонами за правочином (майна, грошей тощо), міститься у ст. 216 ЦК, де зазначено, що у разі недійсності правочину кожна зі сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, - відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування.

Це правило у науці цивільного права називається двосторонньою реституцією, тобто кожна зі сторін повертає все набуте за правочином.

Двостороння реституція, як правовий наслідок визнання правочину недійсним, передбачена при укладенні правочину:

- з малолітнім (ст. 221 ЦК);
- з неповнолітнім (ст. 222 ЦК);
- з недієздатним (ст. 226 ЦК);
- з порушенням простої письмової форми (ст. 218 ЦК);
- з порушенням нотаріальної форми (ст. 220 ЦК);
- юридичною особою, на який вона не мала права (ст. 227 ЦК);
- під впливом помилки (ст. 229 ЦК);
- внаслідок збігу тяжких обставин (ст. 233 ЦК).

Окрім цього, коли недійсним правочином завдано збитків чи заподіяна моральна шкода другій стороні або третій особі, вони підлягають відшкодуванню винною стороною.

Для наслідків деяких видів недійсних правочинів можуть застосовуватися інші правила:

- відшкодування збитків у подвійному розмірі та відшкодування моральної шкоди Цей обов'язок покладається на сторону, яка примусила контрагента укласти правочин, застосувавши фізичне чи психічне насильство або обман (статті 230, 231 ЦК).

Семінарське заняття № 5

Тема: Праця жінок. Порядок ведення трудових книжок

Мета: ознайомити студентів з основними нормами, що регулюють трудові відносини, поняттям та порядком притягнення працівників до дисциплінарної та матеріальної відповідальності; розвивати вміння складати порівняльні таблиці, виховувати повагу до трудової дисципліни..

План:

- 1 Праця жінок.
- 2 Праця неповнолітніх.
- 3 Порядок ведення трудових книжок.

Основні поняття та категорії для засвоєння теми: дисциплінарна та матеріальна відповідальність, трудова дисципліна, скорочений та неповний робочий час, надурочні, заохочення, стягнення.

Теми рефератів:

1 Людина на роботі (презентація)

Матеріально-технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:

підручник, презентації мультимедійний комплекс

Література:

1 Конституція України.

2 Коровіна Л.Д. Основи правознавства. Навчальний посібник, К., 2008 р.

3 Правознавство: Підручник/За редакцією В.В.Копейчикова, А. М. Колодія - К.: "Юрінком Інтер" 2006 р.

1 Праця жінок

Враховуючи фізіологічні, психологічні, вікові та інші особливості, правове регулювання трудових відносин жінок та молоді має певні відмінності щодо інших категорій працівників.

Особливості правового регулювання праці жінок та молоді відображені в окремих главах КЗпП (гл. XII "Праця жінок" і гл. XIII "Праця молоді") і Закону України "Про охорону праці".

Встановлення більш сприятливих і легких умов праці для жінок пов'язане з фізіологічними особливостями жіночого організму і виконанням жінками функції материнства.

Законодавством про працю заборонено:

- застосування праці жінок на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах, крім деяких підземних робіт (нефізичних робіт або робіт по санітарному та побутовому обслуговуванню);
- залучення жінок до підймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми. Граничні норми підймання і переміщення вантажів при чергуванні з іншою роботою - 10 кг, а при постійному - 7 кг. Сумарна вага переміщуваних вантажів протягом однієї години роботи не повинна перевищувати 350 кг при підйманні з робочої поверхні та 175 кг - з підлоги;
- залучення жінок до робіт у нічний час за винятком тих галузей народного господарства, де це викликається особливою необхідністю і дозволяється як тимчасовий захід;
- залучення до робіт у нічний час, до надурочних робіт і робіт у вихідні дні, направлення у відрядження вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до трьох років;
- жінки, що мають дітей віком від 3 до 14 років або дітей-інвалідів, не можуть залучатись до надурочних робіт або направлятись у відрядження без їх згоди;
- вагітним жінкам відповідно до медичного висновку знижують норми виробітку, норми обслуговування або переводять їх на іншу роботу,

яка є легшою і виключає вплив несприятливих виробничих факторів, із збереженням середнього заробітку за попередньою роботою;

- жінки, які мають дітей віком до трьох років, в разі неможливості виконання попередньої роботи переводяться на іншу роботу із збереженням середнього заробітку за попередньою роботою до досягнення дитиною віку трьох років;
- на підставі медичного висновку жінкам надається оплачувана відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами тривалістю 70 календарних днів до пологів і 56 (у разі народження двох і більше дітей та у разі ускладнення пологів - 70) календарних днів після пологів, починаючи з дня пологів;
- у разі, якщо дитина потребує домашнього догляду, жінці в обов'язковому порядку надається відпустка без збереження заробітної плати тривалістю, визначеною в медичному висновку, але не більш як до досягнення дитиною шестирічного віку;
- за бажанням жінки у період перебування її у відпустці для догляду за дитиною вона може працювати на умовах неповного робочого часу або вдома. При цьому за нею зберігається право на одержання допомоги в період відпустки для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;
- жінкам, які усиновили новонароджених дітей безпосередньо з пологового будинку, надається відпустка з дня усиновлення тривалістю 56 календарних днів (70 календарних днів - при усиновленні двох і більше дітей) з виплатою державної допомоги у встановленому порядку;
- жінці, яка працює і має двох і більше дітей віком до 15 років або дитину-інваліда, за її бажанням щорічно надається додаткова оплачувана відпустка тривалістю 5 календарних днів без урахування вихідних;
- жінкам, що мають дітей віком до півтора року, надаються, крім загальної перерви для відпочинку і харчування, додаткові перерви для годування дитини. Ці перерви надаються не рідше ніж через три години тривалістю не менше 30 хвилин кожна. За наявності двох і більше грудних дітей тривалість перерви встановлюється не менше години. Перерви для годування дитини включаються в робочий час і оплачуються за середнім заробітком;
- забороняється відмовляти жінкам у прийнятті на роботу і знижувати їм заробітну плату з мотивів, пов'язаних з вагітністю або наявністю дітей віком до 3 років, а одиноким матерям - за наявністю дитини віком до 14 років або дитини-інваліда.

Держава гарантує працездатній молоді рівне з іншими громадянами право на працю. Молодими громадянами вважаються громадяни України віком від 15 до 28 років. Вони займають проміжне становище між дитинством і зрілістю. Соціальне становище молоді дає можливість передбачити майбутнє суспільства. Тому проблемам молоді держава

приділяє значну увагу, в тому числі й засобам регулювання її правового статусу. Особливі умови праці молоді встановлюються з метою забезпечити їй нормальний фізіологічний розвиток.

Згідно ст.ст.196,197 КЗпП і Закону України "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні", держава для всіх підприємств і організацій встановлює броню прийому на роботу і професійне навчання молоді, а також гарантує надання їй першого робочого місця на строк не менше двох років, а молодим фахівцям, що закінчили державні навчальні заклади - не менше трьох років. Будь-які прямі або непрямі обмеження прав і свобод молоді залежно від віку, крім передбачених чинним законодавством, є протиправними і тягнуть за собою відповідальність, встановлену законами України.

На кожному підприємстві, в установі, організації має вестися спеціальний облік неповнолітніх працівників із зазначенням дати їх народження (ст. 189 КЗпП).

Згідно ст.187 КЗпП неповнолітні у правових правовідносинах прирівнюються у правах до повнолітніх, а в галузі охорони праці, робочого часу, відпусток та деяких інших умов праці користуються пільгами, встановленими законодавством України.

2 Праця неповнолітніх

Основними особливостями праці неповнолітніх є:

- не допускається прийняття на роботу осіб молодше 16 років (крім окремих винятків);
- прийом на роботу неповнолітніх здійснюється тільки після їх попереднього медичного огляду і в подальшому, до досягнення ними 21 року, вони щороку підлягають обов'язковому медичному огляду;
- їм не встановлюється випробувальний строк при першому прийнятті на роботу;
- їм забороняється залучати до важких робіт і до робіт з шкідливими або небезпечними умовами праці, а також до підземних робіт;
- їм забороняється залучати до підіймання і переміщення речей, маса яких перевищує встановлені для них граничні норми;
- їм забороняється залучати до нічних, надурочних робіт і робіт у вихідні дні;
- для неповнолітніх встановлюється скорочений робочий день, а оплата праці проводиться як за повний робочий день;
- для неповнолітніх встановлена така тривалість робочого часу: для працівників у віці від 16 до 18 років - 36 годин на тиждень; для працівників у віці від 15 до 16 років - 24 години на тиждень; для працюючих у період канікул учнів у віці від 14 до 15 років - 24 години на тиждень.
- щорічна основна відпустка для неповнолітніх тривалістю 31 календарний день надається в зручний для них час (як правило, літній), а у перший рік роботи відпустка надається за їх заявою до

настання шестимісячного терміну безперервної роботи на даному підприємстві, в установі, організації;

- звільнення неповнолітніх працівників з ініціативи власника або уповноваженого ним органу допускається, крім додержання загального порядку звільнення, тільки за згодою районної (міської) комісії в справах неповнолітніх;
- звільнення неповнолітнього можливо не лише з власної ініціативи, але і з ініціативи батьків, усиновителів і піклувальників неповнолітнього, а також державних органів та посадових осіб, на яких покладено нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю у випадку, коли виконання трудового договору з неповнолітнім, у тому числі й строкового, загрожує здоров'ю неповнолітнього або порушує його законні інтереси.

3 Порядок ведення трудових книжок

Трудова книжка є головним документом про трудову діяльність працівника.

Трудові книжки заводяться на всіх працівників підприємств усіх форм власності, котрі працювали на них більше п'яти днів. У тому числі на осіб, котрі є співвласниками (власниками) підприємств, селянських (фермерських) господарств, на сезонних і тимчасових працівників, а також на позаштатних працівників за умови, що вони підлягають державному соціальному страхуванню.

На працівників, котрі працюють на умовах трудового договору і не мають прав юридичної особи, а також на працівників, які працюють на окремих громадян (як хатні робітниці, няньки, шофери, охоронники) трудових книжок не заводять. Їхня робота підтверджується довідкою організації, за участю якої був укладений трудовий договір між наймачем і працівником, а також довідкою про сплату внесків до фонду державного соціального страхування.

На осіб, які працюють за сумісництвом, трудові книжки заводяться тільки за місцем основної роботи.

Влаштуваючись на роботу, працівники зобов'язані подавати трудову книжку, оформлену в установленому порядку.

Особи, які вперше влаштовуються на роботу і не мають трудової книжки, мають пред'явити паспорт, диплом або інший документ про освіту чи професійну підготовку. Військовослужбовці, звільнені зі Збройних Сил України, пред'являють військовий квиток.

Порядок заповнення трудових книжок

Трудові книжки і вкладиші до них заповнюються у відповідних розділах українською та російською мовами.

Трудову книжку вперше заповнює власник майна або уповноважений ним орган не пізніше тижневого строку від дня прийняття на роботу.

До трудової книжкиносять:

о відомості про працівників (прізвище, ім'я та по батькові, дата народження);

о відомості про роботу, переведення на іншу постійну роботу, звільнення;

о відомості про нагородження та заохочування (про нагородження державними нагородами та відзнаками України, заохочення за успіхи в роботі та інші заохочення відповідно до чинного законодавства);

о відомості про відкриття, на які видано дипломи, про використані винаходи та раціоналізаторські пропозиції, виплачені за них винагороди.

Стягнення до трудової книжки не заносяться.

Записи у трудовій книжці слід виконувати відповідно до формулювань чинного законодавства з обов'язковим посиланням на певну статтю і пункт закону.

Всі записи у трудовій книжці робить власник майна або уповноважений ним орган після видання наказу, але не пізніше тижневого строку, а в разі звільнення - у день звільнення, причому записи мають точно відповідати тексту наказу.

Записи виконують арабськими цифрами (число і місяць - двозначними). Наприклад, якщо робітника або службовця прийнято на роботу 5 січня 1999 р., то у графі 2 трудової книжки слід зробити такий запис: "05.01.1999".

Записи виконують акуратно, ручкою кульковою або з пером, чорнилом чорного, синього або фіолетового кольорів; печаткою завіряють запис про звільнення, а також відомості про нагородження та заохочення.

З кожним записом до трудової книжки на підставі наказу про призначення на роботу, переведення та звільнення власник майна або уповноважений ним орган зобов'язаний ознайомити працівника під розписку в особистій картці.

У разі виявлення неправильного або неточного запису відомостей про роботу, переведення, а також про нагородження та заохочення тощо, виправлення виконує власник майна або уповноважений ним орган, який зробив цей запис.

На прохання працівників, власник майна або уповноважений ним орган видає завіреним виписки з трудових книжок з відомостями про роботу.

Якщо підприємство, де був зроблений неправильний або неточний запис, ліквідовано, то відповідний запис робить правонаступник і засвідчує це печаткою, а у разі його відсутності - вища організація, якій було підпорядковане ліквідоване підприємство, а в разі її відсутності - облархів або держархів.

Виправлені відомості про роботу, переведення на іншу роботу, нагородження, заохочення та ін. мають повністю відповідати оригіналу наказу або розпорядження.

У розділі "Відомості про роботу", "Відомості про нагородження", "Відомості про заохочення" трудової книжки (вкладиша) не дозволяється закреслювати раніше внесені неточні або неправильні записи.

У разі потреби (наприклад, для заміни запису відомостей про роботу) після зазначення відповідного порядкового номера, дати внесення запису в графі 3 пишуть: "Запис за № таким-то є недійсним, прийнято за такою-то професією (на посаду)", а у графі 4 повторюють дату і номер наказу (розпорядження) власника майна або уповноваженого ним органу, запис з якого неправильно внесено до трудової книжки.

У такому ж порядку визнається недійсним запис про звільнення та переведення на іншу постійну роботу в разі незаконного звільнення або переведення, встановлених органом, який розглядає трудові спори, і робиться запис про поновлення на попередній роботі або про зміну формулювання причини звільнення. Наприклад, пишуть: "Запис за № таким-то є недійсним, поновлено на попередній роботі". При зміні формулювання причин звільнення пишуть: "Запис за № таким-то є недійсним, звільнено... " і наводять нове формулювання. У графі 4 в такому разі зазначають посилання на наказ про поновлення на роботі або про зміну формулювання причин звільнення.

За наявності у трудовій книжці запису про звільнення або переведення на іншу роботу, надалі визнаного недійсним, на прохання працівника видають дублікат трудової книжки без внесення до неї запису, визнаного недійсним.

Відомості про працівника записують на першій сторінці (титульній) трудової книжки. Прізвище, ім'я та по батькові (повністю, без скорочення або зміни імені та по батькові та ініціали) і дату народження зазначають за свідоцтвом про народження.

Після закінчення дати заповнення трудової книжки працівник своїм підписом завіряє правильність внесених відомостей. Першу сторінку (титульну сторінку) трудової книжки підписує відповідальна за видачу трудових книжок особа, потім ставить печатку підприємства (або печатку відділу кадрів), де вперше заповнюється трудова книжка.

Заміну записів у трудових книжках про прізвище, ім'я та по батькові і дату народження виконує власник майна або уповноважений ним орган за останнім місцем роботи на підставі документів (паспорта, свідоцтва про народження, про шлюб, про розірвання шлюбу, про зміну прізвища, ім'я та по батькові тощо) з посиланням на номер і дату цих документів). Зазначені зміни вносять на першу сторінку (титульну) трудової книжки. Однією рисою закреслюють, наприклад, колишнє прізвище або ім'я, по батькові, дату народження, записують нові дані з посиланням на відповідні документи на внутрішньому боці обкладинки і завіряють підписом керівника підприємства або спеціально уповноваженої ним особи і печаткою підприємства або печаткою відділу кадрів.

У графі 3 розділу "Відомості про роботу" як заголовок пишуть повну назву підприємства. Під цим заголовком у графі 1 ставлять порядковий номер запису, що вноситься, у графі 2 - дату прийняття на роботу.

У графі 3 пишуть: "прийнято або призначено до такого-то відділу, підрозділу, на дільницю, виробництво" із зазначенням конкретної назви, а також роботи, професії або посади і набутого розряду. Записи про назву роботи, професії або посади, на яку прийнято працівника, виконують для робітників та службовців відповідно до назв професій і посад, зазначених у Єдиній державній класифікації професій всіх категорій працівників на підставі міжнародних стандартів.

Якщо працівник має право на пенсію за віком на пільгових умовах, запис до трудової книжки вносять на підставі наказу, виданого за результатами атестації робочих місць.

Якщо працівнику в період роботи присвоюють новий розряд, то про це у встановленому порядку роблять відповідний запис.

Запис про роботу за сумісництвом, оформлену за встановленим порядком, у трудовій книжці виділяють окремим рядком. Запис відомостей про роботу за сумісництвом виконує, за бажанням працівника, власник майна або уповноважений ним орган.

Переведення працівника на іншу постійну роботу на тому ж підприємстві оформляють так само, як і прийняття на роботу.

Якщо за час роботи працівника назва підприємства змінилась, то це окремим рядком у графі 3 трудової книжки роблять запис: "Підприємство таке-то з такого-то часу перейменовано на таке-то", а у графі 4 зазначають підставу перейменування: наказ (розпорядження) його дату і номер.

Студентам, слухачам курсів, учням, аспірантам, які мають трудові книжки, навчальний заклад (наукова установа) вносить записи про термін навчання на денних відділеннях (у тому числі підготовчих) вищих навчальних закладів. Підставою для таких записів є наказ навчального закладу (наукової установи) про зарахування на навчання та про відрахування з числа студентів, учнів, аспірантів.

Для студентів, учнів, аспірантів, які раніше не працювали та через ці обставини не мали трудових книжок, відомості про роботу в студентських таборах, на виробничій практиці, а також про виконання науково-дослідницької госпдоговірної тематики на підставі довідок вносять на підприємстві, де вони працюватимуть.

До трудових книжок за місцем роботи вносять окремим рядком з посиланням на дату, номер і назву відповідного документа такі записи:

о про термін служби у Збройних Силах України та інших військах, де на тих, хто відбуває службу, не поширюється законодавство про працю і соціальне страхування, із зазначенням дати призову (зарахування) і дати звільнення зі служби;

о про термін навчання у професійних навчально-виховних закладах, у навчально-курсових комбінатах (центрі, пункті тощо);

о про термін навчання у вищих навчальних закладах (сюди входить і термін роботи у студентських таборах, на виробничій практиці та виконання науково-дослідницької господарської тематики) та про термін навчання в аспірантурі;

о про термін роботи як членів колгоспу - у разі, якщо чинним законодавством передбачено зарахування цієї праці до загального трудового стажу;

о про термін доглядання за інвалідом 1-ї групи або дитиною-інвалідом віком до 16 років, а також за пенсіонером, який за висновком медичного закладу потребує постійного стороннього догляду, або за престарілим, який досяг 80-річного віку (згідно з медичним висновком);

о безробітним особам - про період одержання допомоги "по безробіттю" - запис до трудової книжки вносить орган державної служби зайнятості населення.

Наведені записи вносять до трудової книжки до занесення відомостей про роботу на цьому підприємстві.

При відновленні у встановленому порядку безперервного стажу для визначення допомоги з державного соціального страхування до трудової книжки працівника за останнім місцем роботи у графу 3 розділу "Відомості про роботу" вносять такий запис: "безперервний стаж роботи відновлено з такого-то числа, місяця, року", у графі 4 наводять посилання на постанову президії відповідної ради профспілок або президії ЦК відповідної галузевої профспілки.

Працівникам, зайнятим на сезонних роботах у галузях народного господарства, де чинним законодавством допускається підсумки періодів сезонної роботи та збереження безперервного трудового стажу у разі повернення в установлений термін на сезонну роботу після міжсезонної перерви, до графі 2 зазначеного розділу трудової книжки вносять такий запис: "Безперервний стаж роботи зберігається".

Трудові книжки громадян, які працюють за трудовими договорами в іноземних представництвах, а також іноземних кореспондентів, співробітників міжнародних організацій та інших прирівняних до них громадян на території України, зберігаються: у м. Києві - у Генеральній дирекції Київської державної адміністрації по обслуговуванню іноземних представництв; у Автономній Республіці Крим та областях - у департаментах зовнішніх зв'язків обласних державних адміністрацій; у м. Севастополі - у міській державній адміністрації.

Ці організації роблять відмітки у трудових книжках про прийняття на роботу і звільнення з роботи відповідно до трудових договорів і довідок наймачів. Під час влаштування на роботу вносять такий запис: "прийнято на роботу в систему Генеральної дирекції Київської державної адміністрації по обслуговуванню іноземних представництв", а при звільненні: "Звільнено з роботи з системи Генеральної дирекції Київської державної адміністрації по обслуговуванню іноземних представництв" із посиланням на відповідні статті КЗпП України. Запис, зроблений у

трудовій книжці іноземними представництвами, іноземними кореспондентами, співпрацівниками міжнародних організацій та іншими прирівняними до них іноземцями на території України, є недійсними.

До трудових книжок працівників у розділ "Відомості про нагородження" заносять відомості про нагородження державними нагородами України та відзнаками України, у розділ "Відомості про заохочення" - відомості про заохочення за успіхи у праці.

До трудових книжок не заносять відомості про премії, передбачені системою заробітної плати або виплата яких є регулярною.

Порядок занесення відомостей про винагороди та заохочення такий: у графі 3 відповідного розділу трудової книжки пишуть назву підприємства у вигляді заголовка; нижче у графі 1 - порядковий номер запису (нумерація зростає протягом усього періоду трудової діяльності працівника); у графі 2 - дату нагородження або заохочення; у графі 3 - хто нагородив або заохотив працівника, за які досягнення і якою винагородою або заохоченням; у графі 4 - підставу запису (дату, номер і назву документа).

Записи про причини звільнення у трудовій книжці мають бути у повній відповідності з формулюванням чинного законодавства з посиланням на певну статтю, пункт закону, наприклад: "Звільнено у зв'язку з прогулом без поважних причин, п. 4, ст. 40 КЗпП України".

У разі розірвання трудового договору з ініціативи працівника з причин, за яких законодавство передбачає надання певних пільг і переваг, запис про звільнення вносять до трудової книжки із зазначенням цих причин, наприклад: "Звільнено за власним бажанням у зв'язку із зарахуванням до вищого навчального закладу, ст. 38 КЗпП України".

Запис про звільнення до трудової книжки працівника вносять за такими правилами: у графі 1 розділу "Відомості про роботу" - порядковий номер запису: у графі 2 - дата звільнення (10.10.1998 р.); у графі 3 - "Звільнено за скороченням штатів, п. 1 ст. 40 КЗпП України"; у графі 4 - дата і номер наказу про звільнення.

У разі переведення з одного підприємства до іншого за погодженням між їх керівниками у графі 3 наводять посилання на погодження: "Звільнити у зв'язку з переведенням на роботу до такого-то підприємства, п. 5 ст. 36 КЗпП України".

У разі переходу на виборну посаду до графі 3 вносять такий запис: "Звільнити у зв'язку з обранням на виборну посаду до такої-то організації, п. 5 ст. 36 КЗпП України".

У разі розірвання трудового договору з ініціативи власника майна або уповноваженого ним органу у зв'язку із заходами щодо вдосконалення організації управління промисловістю та іншими галузями народного господарства, крім підприємств, передбачених чинним законодавством, наводяться посилання на відповідне рішення Уряду України. Наприклад, у графі 3 пишуть: "Звільнено за скороченням штатів (чи чисельності) працівників, п. 1 ст. 40 КЗпП України".

У разі призначення пенсії за віком, пенсії за вислугу років, працівник органу соціального забезпечення у розділі трудової книжки "Відомості про призначення пенсії" ставить штамп "Пенсію призначено".

Вкладиш до трудової книжки

У разі, якщо всі сторінки відповідних розділів трудової книжки заповнені, її доповнюють вкладишем, який вшивають до трудової книжки. Власник майна або уповноважений ним орган за місцем роботи працівника заповнює та веде вкладиш у такому самому порядку, що й трудову книжку.

Вкладиш без трудової книжки недійсний.

Про кожний вкладиш на першій сторінці (титульній) трудової книжки зверху ставлять штамп розміром 10x25 мм з написом "Видано вкладиш" і тут же зазначають серію і номер вкладиша. Про кожний наступний вкладиш має ставитись новий штамп із зазначенням його номера та серії.

Семинарське заняття № 6

Тема: Основи сімейного права. Права та обов'язки подружжя, батьків, дітей

Мета: ознайомити студентів з основами сімейного права, розвивати вміння аналізувати нормативно-правові акти, порівнювати правові явища, виховувати повагу до старшого покоління, до батьків.

Методи: словесні, мозковий штурм

План:

- 1 Поняття сімейного права. Порядок укладання шлюбу.
- 2 Недійсність шлюбу
- 3 Права та обов'язки подружжя.
- 4 Права та обов'язки батьків, дітей, інших членів сім'ї та родичів

Матеріально-технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН: підручник, презентації мультимедійний комплекс, витяги з Сімейного кодексу України.

Література:

- 1 Конституція України.
- 2 Коровіна Л.Д. Основи правознавства. Навчальний посібник, К., 2008 р.
- 3 Правознавство: Підручник/За редакцією В.В.Копейчикова, А. М. Колодія - К.: "Юрінком Інтер" 2006 р.

1 Поняття сімейного права. Порядок укладання шлюбу

1. Відносини, що регулюються сімейним правом (відносини між батьками та дітьми, подружжям, іншими родичами).

2. Джерела сімейного права (Сімейний кодекс України, Закони України тощо).

3. Основні принципи сімейного права (рівність чоловіка та жінки, можливість застосування договору, звичаю, якщо вони не суперечать закону). 4. Умови, необхідні для вступу до шлюбу (шлюбний вік, вільна згода сторін, з використанням схеми на с. 185 підручника).

Робота в малих групах (аналіз ситуацій) за темою «Права та обов'язки подружжя»

Робота з використанням витягів з Сімейного кодексу України (с. 186 підручника) та схеми «Майно подружжя (с. 187 підручника).

1. Проаналізуйте пропоновану вам ситуацію, обговоріть її в групі.

2. Запропонуйте, як слід її розв'язати.

3. Перевірте, чи відповідає пропоноване вами рішення нормам Сімейного кодексу України.

Пропоновані ситуації

1. Юнак та дівчина уклали шлюб між собою. Між ними виникла суперечка, в якій взяли участь і батьки. Дівчина бажає залишити своє дівоче прізвище, юнак наполягає на тому, щоб обидва після укладення шлюбу взяли його прізвище, а батьки дівчини пропонують компромісний варіант — поєднати прізвища. Яке рішення, на вашу думку, відповідає закону? (Закону відповідатимуть всі три варіанти, тому розв'язати суперечки — справа молодих.)

2. Після одруження чоловік у категоричній формі почав вимагати від своєї жінки залишити роботу і займатися виключно домашнім господарством. Жінка не погодилася з цим, більше того, вона вирішила переїхати від чоловіка, з яким проживала в однокімнатній квартирі разом зі свекрухою, до своїх батьків в приватний будинок. Чоловік не погоджується з цим і наполягає на своєму, вважаючи дії дружини порушенням її обов'язку. (Згідно із Сімейним кодексом кожен з подружжя самостійний у вирішенні питань щодо своєї роботи, місця проживання, навчання тощо, отже, дії жінки юридично можливі, вимоги ж чоловіка юридичних підстав не мають. З іншого боку, подружжя має враховувати не лише юридичний, але й моральний бік справи, намагаючись спільно розв'язувати такі проблеми.)

2 Недійсність шлюбу

1. Випадки, за яких шлюб є недійсним.

2. Випадки, за яких шлюб визнається недійсним судом.

3. Випадки, за яких шлюб може бути визнано недійсним судом.

3 Права та обов'язки подружжя

Подружжя має особисті немайнові права та обов'язки, право особистої приватної власності дружини та чоловіка, право спільної сумісної власності подружжя, права та обов'язки подружжя на утримання.

До особистих немайнових прав і обов'язків подружжя належать:

- право дружини на материнство і право чоловіка на батьківство. За законом, небажання чоловіка мати дитину або нездатність його до зачаття дитини, так само як відмова дружини від народження дитини або нездатність її до народження дитини, може бути причиною розірвання шлюбу;

- обов'язок подружжя піклуватися про сім'ю (не тільки матеріально, а передусім через побудову сімейних відносин на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги, відповідальності за свою поведінку);

- право дружини та чоловіка на: повагу до своєї індивідуальності, фізичний та духовний розвиток, зміну прізвища, розподіл обов'язків та спільне вирішення питань життя сім'ї, особисту свободу. Останнє право включає право дружини і чоловіка на вибір місця свого проживання та припинення шлюбних відносин. Важливим аспектом цього права є законодавче положення про те, що примушування до припинення шлюбних відносин або їх збереження, в тому числі примушування до статевого зв'язку за допомогою фізичного або психічного насильства, є порушенням права дружини, чоловіка на особисту свободу і може мати наслідки, встановлені законом.

Визначення змісту права особистої приватної власності дружини та чоловіка пов'язане з тим, що кожен з подружжя може мати майно, яке є його особистою приватною власністю. Особливістю цього майна, з правової точки зору, є те, що режим володіння та користування таким майном визначають не спільно дружина і чоловік, а той з подружжя, хто є власником майна. При цьому при користуванні та розпорядженні таким майном мають враховуватися інтереси сім'ї, насамперед дітей.

Особистою приватною власністю одного з подружжя є:

- майно, набуте ним до шлюбу;
- майно, набуте ним за час шлюбу, але на підставі договору дарування або в порядку спадкування, або за кошти, які належали йому особисто;
- речі індивідуального користування, в тому числі коштовності, навіть тоді, коли вони були придбані за рахунок спільних коштів подружжя;
- премії, нагороди, які дружина, чоловік одержали за особисті заслуги; кошти, одержані як відшкодування за втрату (пошкодження)
- речі, яка їй (Йому) належала, а також на відшкодування завданої їй (йому) моральної шкоди;
- страхові суми, одержані нею (ним) за обов'язковим або добровільним особистим страхуванням. Суд може визнати особистою приватною власністю одного з подружжя й інше майно.

Право спільної сумісної власності подружжя означає, що обидва з подружжя є співвласниками певного майна, яке є для них спільним.

Особливістю правового режиму сумісної власності є те, що у спільному майні не визначається частка кожного з подружжя.

На праві спільної сумісної власності дружині та чоловікові належить майно, набуте ними за час шлюбу. При цьому визнання такого майна спільною сумісною власністю не залежить від того, що один з подружжя не мав з поважної причини (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самостійного заробітку (доходу).

Об'єктами права спільної сумісної власності подружжя є:

- заробітна плата, пенсія, стипендія, інші доходи, одержані одним із подружжя і внесені до сімейного бюджету або внесені на його особистий рахунок у банківську (кредитну) установу;
- речі для професійних занять (музичні інструменти, оргтехніка, лікарське обладнання тощо), придбані за час шлюбу для одного з подружжя.

Дружина та чоловік мають рівні права на володіння, користування і розпоряджання майном, що належить їм на праві спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено домовленістю між ними. Вони розпоряджаються спільним майном за взаємною згодою.

Розірвання шлюбу не припиняє права спільної сумісної власності на майно, набуте під час шлюбу, а також те, що дружина і чоловік мають право на поділ такого майна, незалежно від розірвання шлюбу. Порядок поділу зазначеного майна визначається законом або домовленістю між подружжям, шлюбним договором.

Право спільної сумісної власності на майно, набуте під час спільного проживання, виникає також у жінки та чоловіка, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою.

Права та обов'язки подружжя на утримання базуються на таких принципах побудови сімейних відносин, як взаємодопомога та підтримка. Правовим обов'язком дружини та чоловіка є матеріальна підтримка один одного.

Право на утримання (аліменти) має той із подружжя, який є непрацездатним, потребує матеріальної допомоги, за умови, що другий із подружжя може надавати матеріальну допомогу.

Таким, що потребує матеріальної допомоги за законом вважається той із подружжя, заробітна плата, пенсія, доходи від використання майна, інші доходи не забезпечують йому прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Закон також передбачає особливі випадки виникнення права на утримання. Так, дружина має право на утримання від чоловіка під час вагітності, а дружина, з якою проживає дитина, має право на утримання від чоловіка-батька дитини до досягнення дитиною трьох років. Якщо дитина має вади фізичного або психічного розвитку, з якою проживає дитина, має право на утримання від чоловіка до досягнення дитиною шести років. Якщо дитина проживає з батьком, то цей чоловік має право на утримання від дружини-матері дитини.

Право особи на утримання зберігається і після розірвання шлюбу. Утримання одному з подружжя надається другим із подружжя у натуральній або грошовій формі за їхньою згодою, за рішенням суду аліменти присуджуються одному з подружжя, як правило, в грошовій формі. Право на утримання може бути припинено за законом або за домовленістю подружжя.

4 Права та обов'язки батьків, дітей, інших членів сім'ї та родичів

Права і обов'язки батьків і дітей ґрунтуються на походженні дитини, засвідченому державним органом реєстрації актів цивільного стану. Закон регулює:

- 1) особисті немайнові права і обов'язки батьків та дітей;
- 2) права батьків та дітей на майно;
- 3) обов'язок батьків утримувати дітей;
- 4) обов'язок дітей утримувати батьків.

Головними положеннями особистих немайнових прав і обов'язків батьків та дітей є те, що мати і батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини, а діти мають рівні права та обов'язки щодо батьків. При цьому, зазначений паритет не залежить від того, чи перебували батьки дитини у шлюбі між собою.

До особистих немайнових прав і обов'язків батьків та дітей належать:

1) обов'язки батьків:

- належно виховувати дитину — в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини;
- піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток;
- забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя;
- поважати дитину.

Забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини, фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини. Батьківські права не можуть здійснюватися всупереч інтересам дитини;

2) переважне право батьків перед іншими особами на особисте виховання дитини;

3) обов'язок дитини, повнолітніх дочки і сина піклуватися про батьків, виявляти про них турботу та надавати їм допомогу;

4) права дитини:

- на належне батьківське виховання;
- протидіяти неналежному виконанню батьками своїх обов'язків щодо неї;
- звернутися за захистом своїх прав та інтересів до органу опіки та піклування, інших органів державної влади, органів місцевого

самоврядування, громадських організацій, а також безпосередньо до суду (якщо дитина досягла 14 років).

Невиконання батьками своїх обов'язків або неналежне здійснення прав стосовно дітей може бути підставою для позбавлення батьківських прав. Мати, батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо вони: не забрали дитину з пологового будинку без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування; ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини; жорстоко поводяться з дитиною; є хронічними алкоголіками або наркоманами; вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва; засуджені за вчинення умисного злочину щодо дитини.

Права батьків і дітей на майно базуються на тому, що батьки і діти, зокрема ті, які спільно проживають, можуть бути самотійними власниками майна. При цьому у регулюванні майнових відносин між батьками і дітьми у законі пріоритет надається правам дітей. А саме, встановлено, що майно, придбане батьками для забезпечення розвитку, навчання та виховання дитини (одяг, інші речі особистого вжитку, іграшки, книги, музичні інструменти, спортивне обладнання тощо), є власністю дитини, батьки зобов'язані передати у користування дитини майно, яке має забезпечити її виховання та розвиток.

В законі закріплене ще одне правило майнових відносин батьків та дітей: майно, набуте батьками і дітьми їхньою спільною працею чи за спільні кошти, належить їм на праві спільної сумісної власності.

Батьки управляють майном малолітньої дитини без спеціального на те повноваження. Але вони зобов'язані вислухати думку дитини щодо способів управління її майном.

Закон встановлює для батьків обов'язок утримувати дитину до досягнення нею повноліття. Способи такого утримання визначаються батьками за домовленістю між собою. За рішенням суду можуть присуджуватися аліменти.

У визначених законом випадках батьки зобов'язані утримувати також повнолітніх дітей. Йдеться про непрацездатних дітей та дітей, які продовжують навчання (до досягнення ними двадцяти трьох років). Це утримання можливе за умови, що батьки можуть надавати матеріальну допомогу.

Повнолітні діти зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги. Обов'язок не виникає, якщо мати, батько були позбавлені батьківських прав або якщо буде встановлено, що вони ухилялися від виконання своїх обов'язків. Розмір аліментів на утримання батьків визначається судом.

Злісне ухилення від сплати встановлених рішенням суду аліментів на утримання дітей, а так само коштів на утримання непрацездатних батьків є злочином і тягне за собою кримінальну відповідальність.

Інші члени сім'ї також мають відповідні права та обов'язки. Зокрема, баба, дід, прабаба, прадід мають право спілкуватися зі своїми внуками, правнуками, брати участь у їх вихованні.

Права та обов'язки, встановлені законом для братів, сестер, мають рідні (повнорідні, неповнорідні) брати та сестри. А саме, вони мають право на спілкування. Повнолітні особи мають право брати участь у вихованні своїх неповнолітніх братів та сестер, незалежно від місця їхнього проживання.

Мачуха, вітчим, які проживають однією сім'єю з малолітніми пасинком, падчеркою, мають право брати участь у їхньому вихованні. Сестра, брат, мачуха, вітчим, баба, дід мають право на самозахист своїх малолітніх, неповнолітніх, повнолітніх непрацевдатних братів, сестер, пасинка, падчерки, внуків, чи звернутися за захистом їх прав та інтересів до органу опіки та піклування або до суду. Всі спори участі баби, діла, прабаби, прадіда, брата, сестри, мачухи, вітчима у вихованні дитини вирішуються судом відповідно до законодавства.

Члени родини повинні піклуватися про своїх родичів. На родичів покладається обов'язок по утриманню інших членів сім'ї та родичів. Розмір аліментів, що стягуються з інших членів сім'ї та родичів на дітей і непрацевдатних повнолітніх осіб, які потребують матеріальної допомоги, визначається судом у частці від заробітку (доходу) або у твердій грошовій сумі.

Семінарське заняття № 7

Тема: Законодавство України про банки і банківську діяльність

Мета: ознайомити студентів з поняттям та джерелами фінансового права, з структурою банківської системи, формувати відповідальність як платника податків

План:

- 1 Банківська система України
- 2 Види банківської діяльності.

Основні поняття та категорії для засвоєння теми: Банк, Національний Банк, депозит, кредит; лізинг.

Матеріально-технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:

підручник, презентації, мультимедійний комплекс

Література:

- 1 Конституція України.
- 2 Коровіна Л.Д. Основи правознавства. Навчальний посібник, К., 2008 р.
- 3 Правознавство: Підручник/За редакцією В.В.Копейчикова, А. М. Колодія - К.: "Юрінком Інтер" 2006 р.

Законодавство України про банки і банківську діяльність

Банки - це установи, функцією яких є кредитування суб'єктів господарської діяльності та громадян за рахунок залучення коштів підприємств, установ, організацій, населення та інших кредитних ресурсів, касове й розрахункове обслуговування народного господарства, виконання валютних та інших банківських операцій, передбачених чинним законодавством. Банки складають головну ланку у фінансовій системі держави.

Правовий статус банків та порядок здійснення банківської діяльності в Україні визначаються статтями 99,100 Конституції України та Законом України " Про банки і банківську діяльність" від 20 березня 1991 р.

Банки є юридичними особами, економічно самостійними і повністю незалежними від виконавчих і розпорядчих органів державної влади в рішеннях, пов'язаних з їхньою оперативною діяльністю, а також щодо вимог і вказівок, які не відповідають чинному законодавству. Банки не відповідають за зобов'язаннями держави, а держава не відповідає за зобов'язаннями банків, окрім випадків, коли сторони беруть на себе таку відповідальність.

Банківська система є дворівневою і складається з Національного банку України та комерційних банків, у тому числі Зовнішньоекономічного банку України, Ощадного банку України, республіканських та інших комерційних банків різних видів і форм власності.

Національний банк є центральним банком держави, р емісійним центром. Він проводить єдину державну політику в царині грошового обігу, кредиту, зміцнення грошової одиниці, організує міжбанківські розрахунки, координує діяльність банківської системи в цілому, визначає курс грошової одиниці відносно валют інших країн. Йому належить монопольне право на випуск грошей в обіг, а також випуск національних грошових знаків за рішенням Верховної Ради України. Основною функцією Національного банку України є забезпечення стабільності грошової одиниці України.

Національний банк створює Державну скарбницю республіки і організує її діяльність, зберігає резервні фонди грошових знаків, дорогоцінні метали та золотовалютні запаси.

Національний банк представляє інтереси України у відносинах із центральними банками інших країн, у міжнародних банках та інших фінансово-кредитних організаціях, де міждержавне співробітництво передбачене на рівні центральних банків.

Національний банк згідно з законодавством України: нагромаджує золотовалютні резерви, що зараховуються на його баланс, здійснює операції з їх розміщення (в тому числі і в іноземних банках) самостійно або через банки, уповноважені ним на виконання зовнішньоекономічних операцій.

Рада Національного банку України розробляє основні засади грошово-кредитної політики та здійснює контроль за її проведенням. Правовий статус Ради Національного банку України визначається законом.

Керівним органом Національного банку є Правління Національного банку яке розглядає стан грошового обігу і розробляє пропозиції щодо основних напрямів державної грошово-кредитної політики; ухвалює рішення про рівень резервних вимог і нормативів, процентних ставок на кредити, що надаються комерційним банкам; веде економічні розробки в царині грошового обігу та банківської справи, методики бухгалтерського обліку і звітності; проводить іншу діяльність із виконання своїх функцій згідно зі Статутом Національного банку України.

Правління Національного банку складається з голови Правління, його заступників і членів Правління.

Комерційні банки різних видів і форм власності створюються на акціонерних або пайових засадах. Суб'єкти підприємницької діяльності без реєстрації їх у Національному банку України відповідно до законодавства не мають права використовувати у своїх назвах термін "банк" та похідні від нього словосполучення.

Засновниками, акціонерами (учасниками) комерційних банків можуть бути юридичні та фізичні особи, за винятком рад народних депутатів усіх рівнів, їхніх виконавчих органів, політичних і профспілкових організацій, спілок і партій, громадських фондів. Частка будь-кого з засновників, акціонерів (учасників) не повинна перевищувати 35% статутного фонду комерційного банку.

Банківська система України складається з Національного банку України та інших банків, а також філій іноземних банків, що створені і діють на території України відповідно до положень цього Закону.

Банки в Україні можуть функціонувати як універсальні або як спеціалізовані. За спеціалізацією банки можуть бути ощадними, інвестиційними, іпотечними, розрахунковими (кліринговими).

Банк самостійно визначає напрями своєї діяльності і спеціалізацію за видами операцій. Національний банк України здійснює регулювання діяльності спеціалізованих банків через економічні нормативи та нормативно-правове забезпечення здійснюваних цими банками операцій.

Банк набуває статусу спеціалізованого банку у разі, якщо більше 50 відсотків його активів є активами одного типу. Банк набуває статусу спеціалізованого ощадного банку у разі, якщо більше 50 відсотків його пасивів є вкладками фізичних осіб.

Національний банк України здійснює регулювання та банківський нагляд відповідно до положень Конституції України, цього Закону, Закону України "Про Національний банк України", інших законодавчих актів та нормативно-правових актів Національного банку України.

Банк – це установи, функцією яких є кредитування суб'єктів господарської діяльності та громадян за рахунок залучення коштів підприємств,

установ, організацій, населення та інших кредитних ресурсів, касове й розрахункове обслуговування народного господарства, виконання валютних та інших банківських операцій. Джерелами законодавчого регулювання банків є Конст Ук та ЗУ “Про банки і банківську діяльність” від 20 березня 1991 року. Банки є юр особами, економічно самостійними і повністю незалежними від виконачих і розпорядчих органів держ влади в рішеннях, пов’язаних з їхньою оперативною діяльністю, а також щодо вимог і вказівок, які не відповідають чинному законодавству.

Банк- кредитно-фінансова установа, яка зберігає кошти і капіталовкладення, надає кредити та здійснює послуги по фінансових операціях для фізичних та юридичних осіб.

Світова практика виробила два *принципи побудови* комерційних банків:

-принцип сегментування, коли банківська діяльність обмежена певним видом операцій чи сектором грошового ринку;

-принцип універсальності, коли будь-які обмеження щодо діяльності банків на грошовому ринку знімаються

У ринковій економіці функціонують різні види банків, які класифікуються за певними ознаками:

За формою власності/бізнес-моделлю: **державні**(Державний банк - це банк, сто відсотків статутного капіталу якого належать державі. Державний банк засновується за рішенням Кабінету Міністрів України.);**приватні/комерційні** (Комерційні банки різних видів і форм власності створюються на акціонерних або пайових засадах.);**кооперативні** (Кооперативні банки створюються за принципом територіальності і поділяються на місцеві та центральний кооперативні банки.)

За масштабами операцій: **роздрібні** (акумулюють кошти численних клієнтів, невеликі за обсягом. При цьому потрібна розвинута інфраструктура);**оптові**. Обслуговують незначну кількість великих клієнтів, а необхідні ресурси залучають на фінансовому ринку.

За територіальним охопленням: **міжнародні; регіональні;** банки, що ведуть діяльність у **національному** масштабі (колишні спеціалізовані банки).

За колом виконуваних операцій: **спеціалізовані; універсальні.**

За порядком формування статутного фонду комерційні банки поділяються на акціонерні товариства відкритого і закритого типу та пайові банки. Характерні ознаки цих господарських товариств регламентуються Законом України «Про господарські товариства» від 16.12.93.

За наявністю мережі філій або безфілійні.

В Україні функціонують два державні банки: Український експортно-імпорتنний банк та Ощадний банк України. Решта банків є приватними і мають статус акціонерних товариств і товариств з обмеженою відповідальністю.

Міністерство освіти і науки України
Чернігівський промислово-економічний коледж
Київського національного університету технологій та дизайну

ЗАТВЕРДЖУЮ

Заступник директора з НР

_____ С.В.Бондаренко

_____ 20__ р.

Методичні вказівки щодо організації
самостійної роботи студентів
з дисципліни Основи правознавства
спеціальностей:

022 «Дизайн»

133 «Галузеве машинобудування»

141 «Електроенергетика, електротехніка та електромеханіка»

151 «Автоматизація та комп'ютерно-інтегровані технології»

161 «Хімічні технології та інженерія»

071 «Облік і оподаткування»

Уклав

Григор'єва О.І.

Розглянуто на засіданні
циклової комісії гуманітарних та соціально-економічних дисциплін
Протокол №__ від _____ 20__ року
Голова циклової комісії Л. М. Чубич

Самостійне заняття №1

Тема: Загальна характеристика права України

Питання, що виносяться на самостійне вивчення:

1 Загальна характеристика основних галузей права України:

1.1 Основні джерела права;

1.2 Суб'єкти галузей права.

Література:

1 Конституція України.

2 Корові на Л.Д. Основи правознавства. Навчальний посібник, К., 2008 р.

3 Правознавство: Підручник/ За редакцією В.В.Копейчикова, А.М. Колодія К.: "Юрінком Інтер" 2006.

1 Загальна характеристика основних галузей права України

Система права України, залежно від предмета та методу правового регулювання, поділяється на ряд галузей права, для кожної із яких характерні свої ознаки.

Основними галузями сучасного права України є:

1) конституційне право — це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини, що пов'язані з основами конституційного ладу, державним і територіальним устроєм, правовим статусом людини і громадянина, порядком організації та функціонування органів державної влади, загальними засадами місцевого самоврядування.

Конституційне право — це провідна галузь національного права України, її норми є основоположним для всіх інших галузей права, їх базовим нормативним матеріалом. Норми конституційного права мають зобов'язальний, заборонний та дозвільний характер.

Джерелами конституційного права є Конституція України та конституційні закони ("Про всеукраїнський і місцевий референдум", "Про громадянство України", "Про статус народного депутата України", "Про вибори народних депутатів України" та ін.);

2) адміністративне право — це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини у сфері державноуправлінської діяльності

органів виконавчої влади всіх рівнів, а також органів місцевого самоврядування.

Неодмінною ознакою суспільних відносин, які регулюються адміністративним правом, є наявність у їх складі суб'єкта, який наділений державновладними повноваженнями.

Джерелами адміністративного права є Конституція України, відповідні закони України, укази і розпорядження Президента України, постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, акти центральних органів виконавчої влади, Кодекс України про адміністративні правопорушення тощо;

3) цивільне право — це сукупність правових норм, які регулюють майнові та пов'язані з ними особисті немайнові відносини, що ґрунтуються на юридичній рівності та майновій самостійності їх учасників, з метою задоволення останніми власних матеріальних і духовних потреб та інтересів.

Неодмінною ознакою суспільних відносин, які регулюються цивільним правом, є наявність у них вільних і рівних суб'єктів права та відсутність між ними відносин влади і підпорядкованості.

Джерелами цивільного права є Конституція України, Цивільний Кодекс України, а також інші закони України цивільноправового змісту;

4) кримінальне право — це сукупність правових норм, що визначають, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які види та межі покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили.

Норми кримінального права встановлюють правомочність компетентних органів держави щодо осіб, які вчинили злочини, підстави та умови притягнення їх до відповідальності, види і систему санкцій, склад конкретних діянь тощо.

Джерелом кримінального права є Конституція України, Кримінальний кодекс України;

5) трудове право — це сукупність правових норм, які регулюють трудові й тісно пов'язані з ними суспільні відносини незалежно від форм власності, господарювання чи галузевої підпорядкованості підприємств, установ, організацій.

Суб'єкти трудових відносин можуть бути як рівноправними, так і знаходитись (один з них) у стані підлеглості.

Джерелами трудового права є Конституція України, Кодекс законів про працю, інші закони та підзаконні нормативно-правові акти України;

6) сімейне право — це сукупність правових норм, які регулюють та охороняють особисті й пов'язані з ними майнові відносини громадян, що виникають зі шлюбу та належності до сім'ї.

Норми сімейного права встановлюють порядок і умови укладання шлюбу, регулюють особисті немайнові і майнові відносини в сім'ї — між подружжям, між батьками і дітьми, між іншими членами сім'ї, відносини, які виникають у зв'язку з усиновленням, опікою та піклуванням, патронатом над дітьми, порядок та умови припинення шлюбу.

Джерелом сімейного права є Конституція України, Сімейний Кодекс України;

7) фінансове право — це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини у сфері фінансової діяльності держави.

Суб'єктами фінансових відносин можуть бути як органи держави, так і всі юридичні та фізичні особи.

Норми фінансового права регулюють порядок формування і розподілу бюджетних коштів, порядок грошового обігу, оподаткування, діяльності банків тощо.

До джерел фінансового права належать Конституція України, інші закони та підзаконні нормативно-правові акти України;

8) земельне право — це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини, що пов'язані з володінням, користуванням та розпорядженням землею.

Норми земельного права регулюють питання землекористування і землеустрою, зберігання і розподілу земельного фонду, визначення правового режиму різних видів землі відповідно до їх адміністративно-господарського призначення.

Джерелом земельного права є Конституція України, Земельний кодекс України та інші нормативно-правові акти про надра, ліса, воду, рослинний і тваринний світ, атмосферне повітря ("Лісовий кодекс України", "Кодекс України про надра", "Водний кодекс України" тощо);

9) екологічне права — це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини у сфері освоєння, використання і охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки.

Норми екологічного права забезпечують конституційне право кожної людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Джерелом екологічного права є Конституція та закони України ("Про охорону навколишнього природного середовища", "Про охорону атмосферного повітря", "Про екологічний аудит", "Про екологічну експертизу" тощо);

10) цивільне процесуальне право — це сукупність правових норм, які регулюють порядок здійснення судочинства у цивільних справах, а також порядок виконання судових рішень.

Норми цивільного процесуального права визначають мету, завдання, права і обов'язки суду при здійсненні правосуддя; закріплюють правове становище учасників цивільного процесу; регламентують хід судового розгляду; порядок винесення і оскарження судового рішення.

Джерелом цивільного процесуального права є Конституція України, Цивільний процесуальний кодекс України;

11) кримінально-процесуальне право — це сукупність правових норм, які регулюють діяльність органів попереднього слідства, прокуратури і суду щодо розслідування злочинів і розгляду кримінальних справ у суді.

Норми кримінально-процесуального права встановлюють чітку регламентацію прав і обов'язків компетентних органів та їх посадових осіб у процесі розслідування і судового розгляду.

Джерелом кримінально-процесуального права є Конституція України, Кримінально-процесуальний кодекс України;

12) кримінально-виконавче право — це сукупність правових норм, які регулюють порядок та умови відбуття покарання засудженими, а також порядок діяльності установ, що виконують вироки.

Джерелом кримінально-виконавчого права є Конституція України, Кримінально-виконавчий кодекс України.

Наведений перелік галузей права України не є вичерпним, існують й інші галузі права.

Питання для самоконтролю:

- 1 Що є основним джерелом права України?
- 2 Визначте суб'єкти окремих галузей права та основні джерела права цих галузей.

Самостійне заняття №2

Тема: Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації»

Питання, що виносяться на самостійне вивчення:

- 1 Основні положення Закону в області захисту прав громадян.
- 2 Порядок створення релігійних організацій в Україні.
- 3 Права релігійних організацій та громадян.

Література:

- 1 Конституція України.
- 2 Корові на Л.Д. Основи правознавства. Навчальний посібник, К., 2008 р.
- 3 Правознавство: Підручник/ За редакцією В.В.Копейчикова, А.М. Колодія К.: "Юрінком Інтер" 2006.
http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/T098700.html

ЗАКОН УКРАЇНИ
Про свободу совісті та релігійні організації

Закон введено в дію з дня опублікування - 6 червня 1991 року
(згідно з Постановою Верховної Ради Української РСР
від 23 квітня 1991 року N 988-XII)

Із змінами і доповненнями, внесеними
Законами України

від 19 лютого 1992 року N 2140-XII,
від 23 квітня 1992 року N 2295-XII,
Декретом Кабінету Міністрів України
від 26 грудня 1992 року N 12-92,

Законами України

від 5 травня 1993 року N 3180-XII,
від 23 грудня 1993 року N 3795-XII,
від 22 грудня 1995 року N 498/95-ВР,
від 17 грудня 1996 року N 608/96-ВР,
від 16 січня 2003 року N 429-IV,
від 15 січня 2009 року N 875-VI,
від 16 жовтня 2012 року N 5461-VI,
від 16 січня 2014 року N 721-VII

(зміни, внесені Законом України від 16 січня 2014 року N 721-VII,
втратили чинність у зв'язку з втратою чинності Законом України від 16
січня 2014 року N 721-VII згідно із Законом України від 28 січня 2014
року N 732-VII),

від 23 лютого 2014 року N 767-VII, від 28 грудня 2014 року N 77-VIII

(У назві і тексті цього Закону слова
"Української Радянської Соціалістичної
Республіки", "Української РСР",
"Українською РСР", "Українській РСР",
"Українська РСР" замінено відповідно
словами "України", "Україною", "Україні",
"Україна" згідно із Законом України від 23
грудня 1993 року N 3795-XII)

Положення частини п'ятої статті 21 визнано такими, що
не відповідають Конституції України (є неконституційними)
(згідно з Рішенням Конституційного Суду України
від 8 вересня 2016 року N 6-рп/2016)

Розділ I

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Завдання Закону

Завданнями цього Закону є:

гарантування права на свободу совісті громадянам України та
здійснення цього права;

забезпечення відповідно до Конституції України, Декларації про
державний суверенітет України та норм міжнародного права, визнаних

Україною, соціальної справедливості, рівності, захисту прав і законних інтересів громадян незалежно від ставлення до релігії;

визначення обов'язків держави щодо релігійних організацій;

визначення обов'язків релігійних організацій перед державою і суспільством;

подолання негативних наслідків державної політики щодо релігії і церкви;

гарантування сприятливих умов для розвитку суспільної моралі і гуманізму, громадянської злагоди і співробітництва людей незалежно від їх світогляду чи віровизнання.

Стаття 2. Законодавство України про свободу совісті та релігійні організації

В Україні усі правовідносини, пов'язані із свободою совісті і діяльністю релігійних організацій, регулюються законодавством України.

Законодавство України про свободу совісті та релігійні організації складається з цього Закону та інших законодавчих актів України, виданих відповідно до нього.

Стаття 3. Право на свободу совісті

Кожному громадянину в Україні гарантується право на свободу совісті. Це право включає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання.

Ніхто не може встановлювати обов'язкових переконань і світогляду. Не допускається будь-яке примушування при визначенні громадянином свого ставлення до релігії, до сповідання або відмови від сповідання релігії, до участі або неучасті в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, навчання релігії.

Батьки або особи, які їх замінюють, за взаємною згодою мають право виховувати своїх дітей відповідно до своїх власних переконань та ставлення до релігії.

Здійснення свободи сповідувати релігію або переконання підлягає лише тим обмеженням, які необхідні для охорони громадської безпеки та порядку, життя, здоров'я і моралі, а також прав і свобод інших громадян, встановлені законом і відповідають міжнародним зобов'язанням України.

Ніхто не має права вимагати від священнослужителів відомостей, одержаних ними при сповіді віруючих.

Стаття 4. Рівноправність громадян незалежно від їх ставлення до релігії

Громадяни України є рівними перед законом і мають рівні права в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя незалежно від їх ставлення до релігії. В офіційних документах ставлення громадянина до релігії не вказується.

Будь-яке пряме чи непряме обмеження прав, встановлення прямих чи непрямих переваг громадян залежно від їх ставлення до релігії, так само як і розпалювання пов'язаних з цим ворожнечі й ненависті чи ображення почуттів громадян, тягнуть за собою відповідальність, встановлену законом.

Ніхто не може з мотивів своїх релігійних переконань ухилятися від виконання конституційних обов'язків. Заміна виконання одного обов'язку іншим з мотивів переконань допускається лише у випадках, передбачених законодавством України.

Стаття 5. Відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави

В Україні здійснення державної політики щодо релігії і церкви належить виключно до відання України.

Церква (релігійні організації) в Україні відокремлена від держави.

Держава захищає права і законні інтереси релігійних організацій; сприяє встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості й поваги між громадянами, які сповідують релігію або не сповідують її, між віруючими різних віросповідань та їх релігійними організаціями; бере до відома і поважає традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, якщо вони не суперечать чинному законодавству.

Держава не втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, не фінансує діяльність будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії.

Усі релігії, віросповідання та релігійні організації є рівними перед законом. Встановлення будь-яких переваг або обмежень однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації щодо інших не допускається.

Релігійні організації не виконують державних функцій.

Релігійні організації мають право брати участь у громадському житті, а також використовувати нарівні з громадськими об'єднаннями засоби масової інформації.

Релігійні організації не беруть участі у діяльності політичних партій і не надають політичним партіям фінансової підтримки, не висувають кандидатів до органів державної влади, не ведуть агітації або фінансування виборчих кампаній кандидатів до цих органів. Священнослужителі мають право на участь у політичному житті нарівні з усіма громадянами.

Релігійна організація не повинна втручатися у діяльність інших релігійних організацій, в будь-якій формі проповідувати ворожнечу, нетерпимість до невіруючих і віруючих інших віросповідань.

Релігійна організація зобов'язана додержувати вимог чинного законодавства і правопорядку.

Стаття 6. Відокремлення школи від церкви (релігійних організацій)

Державна система освіти в Україні відокремлена від церкви (релігійних організацій), має світський характер. Доступ до різних видів і рівнів освіти надається громадянам незалежно від їх ставлення до релігії.

Не допускається обмеження на ведення наукових досліджень, у тому числі фінансованих державою, пропаганду їх результатів або включення їх до загальноосвітніх програм за ознакою відповідності чи невідповідності положенням будь-якої релігії або атеїзму.

Громадяни можуть навчатися релігійного віровчення та здобувати релігійну освіту індивідуально або разом з іншими, вільно обираючи мову навчання.

Релігійні організації мають право відповідно до своїх внутрішніх настанов створювати для релігійної освіти дітей і дорослих навчальні заклади і групи, а також проводити навчання в інших формах, використовуючи для цього приміщення, що їм належать або надаються у користування.

Викладачі релігійних віровчень і релігійні проповідники зобов'язані виховувати своїх слухачів у дусі терпимості і поваги до громадян, які не сповідують релігії, та до віруючих інших віросповідань.

Розділ II

РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Стаття 7. Релігійні організації

Релігійні організації в Україні утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру і діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури, обирають, призначають і замінюють персонал згідно із своїми статутами (положеннями).

Релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій. Релігійні об'єднання представляються своїми центрами (управліннями).

На інші організації, утворені за релігійною ознакою, дія цього Закону не поширюється.

Стаття 8. Релігійна громада

Релігійна громада є місцевою релігійною організацією віруючих громадян одного й того ж культу, віросповідання, напрямку, течії або толку, які добровільно об'єдналися з метою спільного задоволення релігійних потреб.

Держава визнає право релігійної громади на її підлеглість у канонічних і організаційних питаннях будь-яким діючим в Україні та за її межами релігійним центрам (управлінням) і вільну зміну цієї підлеглості.

Повідомлення державних органів про утворення релігійної громади не є обов'язковим.

Стаття 9. Релігійні управління і центри

Релігійні управління і центри діють на підставі своїх статутів (положень), що реєструються у порядку, встановленому статтею 14 цього Закону.

Релігійні організації, керівні центри яких знаходяться за межами України, можуть керуватись у своїй діяльності настановами цих центрів, якщо при цьому не порушується законодавство України.

Не регламентовані законом відносини держави з релігійними управліннями і центрами, в тому числі й тими, що знаходяться за межами України, регулюються відповідно до домовленостей між ними і державними органами.

Стаття 10. Монастирі, релігійні братства і місії

Релігійні управління і центри мають право відповідно до своїх зареєстрованих статутів (положень) засновувати монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), які діють на підставі своїх статутів (положень), що реєструються у порядку, встановленому статтею 14 цього Закону.

Монастирі та релігійні братства можуть бути утворені також у порядку, передбаченому цим Законом для утворення релігійних громад, з реєстрацією їх статутів (положень).

Стаття 11. Духовні навчальні заклади

Релігійні управління і центри відповідно до своїх зареєстрованих статутів (положень) мають право створювати духовні навчальні заклади для підготовки священнослужителів і служителів інших необхідних їм релігійних спеціальностей. Духовні навчальні заклади діють на підставі своїх статутів (положень), що реєструються у порядку, встановленому статтею 14 цього Закону.

Громадяни, які навчаються у вищих і середніх духовних навчальних закладах, користуються правами і пільгами щодо відстрочення проходження військової служби, оподаткування, включення часу навчання до трудового стажу в порядку і на умовах, встановлених для студентів та учнів державних навчальних закладів.

Стаття 12. Статути (положення) релігійних організацій

Статут (положення) релігійної організації, який відповідно до цивільного законодавства визначає її правоздатність, підлягає реєстрації у порядку, встановленому статтею 14 цього Закону.

Статут (положення) релігійної організації приймається на загальних зборах віруючих громадян або на релігійних з'їздах, конференціях.

Статут (положення) релігійної організації повинен містити відомості про:

- 1) вид релігійної організації, її віросповідну приналежність і місцезнаходження;
- 2) місце релігійної організації в організаційній структурі релігійного об'єднання;
- 3) майновий стан релігійної організації;
- 4) права релігійної організації на заснування підприємств, засобів масової інформації, інших релігійних організацій, створення навчальних закладів;

5) порядок внесення змін і доповнень до статуту (положення) релігійної організації;

б) порядок вирішення майнових та інших питань у разі припинення діяльності релігійної організації.

Статут (положення) може містити й інші відомості, пов'язані з особливостями діяльності даної релігійної організації.

Статут (положення) релігійної організації не повинен суперечити чинному законодавству.

Документи, які визначають віросповідну діяльність, вирішують інші внутрішні питання релігійної організації, не підлягають реєстрації в державних органах.

Стаття 13. Релігійна організація - юридична особа

Релігійна організація визнається юридичною особою з дня її державної реєстрації.

(частина перша статті 13 із змінами, внесеними згідно із Законом України від 16.10.2012 р. N 5461-VI)

Релігійна організація як юридична особа користується правами і несе обов'язки відповідно до чинного законодавства і свого статуту (положення).

Стаття 14. Реєстрація статутів (положень) релігійних організацій

Для реєстрації статуту (положення) релігійної громади громадяни в кількості не менше десяти чоловік, які утворили її і досягли 18-річного віку, подають заяву та статут (положення) на реєстрацію до обласної, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а в Автономній Республіці Крим - до Ради міністрів Автономної Республіки Крим.

(частина перша статті 14 із змінами, внесеними згідно із Законами України від 23.12.93 р. N 3795-XII, від 16.10.2012 р. N 5461-VI)

Релігійні центри, управління, монастирі, релігійні братства, місії та духовні навчальні заклади подають на реєстрацію статут (положення) до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії.

(частина друга статті 14 із змінами, внесеними згідно із Законом України від 16.10.2012 р. N 5461-VI)

Орган, який здійснює реєстрацію, в місячний термін розглядає заяву, статут (положення) релігійної організації, приймає відповідне рішення і не пізніше як у десятиденний термін письмово повідомляє про нього заявникам.

У необхідних випадках орган, який здійснює реєстрацію статутів (положень) релігійних організацій, може зажадати висновок місцевої державної адміністрації, виконавчого органу сільської, селищної, міської ради, а також спеціалістів. У цьому разі рішення про реєстрацію статутів (положень) релігійних організацій приймається у тримісячний термін.

(частина четверта статті 14 із змінами, внесеними згідно із Законами України від 23.12.93 р. N 3795-ХІІ, від 16.10.2012 р. N 5461-VI)

Перевищення встановленого цим Законом терміну прийняття рішень про реєстрацію статутів (положень) релігійних організацій може бути оскаржено в суд у порядку, передбаченому цивільним процесуальним законодавством України.

Зміни і доповнення статутів (положень) релігійних організацій підлягають реєстрації в тому ж порядку і в ті ж терміни, що і реєстрація статутів (положень).

У разі необхідності в розгляді питання про реєстрацію статуту (положення) можуть брати участь з дорадчим голосом представники релігійної організації.

Стаття 15. Відмова в реєстрації статуту (положення) релігійної організації

У реєстрації статуту (положення) релігійної організації може бути відмовлено, якщо її статут (положення) або діяльність суперечать чинному законодавству.

Рішення про відмову в реєстрації статуту (положення) релігійної організації із зазначенням підстав відмови повідомляється заявникам письмово в десятиденний термін. Це рішення може бути оскаржено в суд у порядку, передбаченому цивільним процесуальним законодавством України.

Стаття 16. Припинення діяльності релігійної організації

Діяльність релігійної організації може бути припинено у зв'язку з її реорганізацією (поділом, злиттям, приєднанням) або ліквідацією.

Реорганізація або ліквідація релігійної організації здійснюється відповідно до її власних настанов. Реєстрація статутів (положень) новоутворених після реорганізації релігійних організацій здійснюється в порядку, встановленому статтею 14 цього Закону.

У разі порушення релігійною організацією, що є юридичною особою, положень цього Закону та інших законодавчих актів України її діяльність може бути припинено також за рішенням суду.

У судовому порядку діяльність релігійної організації припиняється лише у випадках:

1) вчинення релігійною організацією дій, недопустимість яких передбачена статтями 3, 5 і 17 цього Закону;

2) поєднання обрядової чи проповідницької діяльності релігійної організації з посяганнями на життя, здоров'я, свободу і гідність особи;

3) систематичного порушення релігійною організацією встановленого законодавством порядку проведення публічних релігійних заходів (богослужінь, обрядів, церемоній, походів тощо);

4) спонукання громадян до невиконання своїх конституційних обов'язків або дій, які супроводжуються грубими порушеннями

громадянського порядку чи посяганням на права і майно державних, громадських чи релігійних організацій.

Суд розглядає справу про припинення діяльності релігійної організації порядком позовного провадження, передбаченого Цивільним процесуальним кодексом України, за заявою органу, уповноваженого здійснювати реєстрацію статуту конкретної релігійної організації, або прокурора.

(статтю 16 доповнено частинами четвертою і п'ятою згідно із Законом України від 23.12.93 р. N 3795-ХІІ)

Розділ III

МАЙНОВИЙ СТАН РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Стаття 17. Користування майном, яке є власністю держави, громадських організацій або громадян

Релігійні організації мають право використовувати для своїх потреб будівлі і майно, що надаються їм на договірних засадах державними, громадськими організаціями або громадянами.

Культові будівлі і майно, які становлять державну власність, передаються організаціями, на балансі яких вони знаходяться, у безоплатне користування або повертаються у власність релігійних організацій безоплатно за рішеннями обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а в Республіці Крим - Уряду Республіки Крим.

(частина друга статті 17 із змінами, внесеними згідно із Законом України від 23.12.93 р. N 3795-ХІІ)

Культова будівля і майно, що є державною власністю, може передаватися у почергове користування двом або більше релігійним громадам за їх взаємною згодою. При відсутності такої згоди державний орган визначає порядок користування культовою будівлею і майном шляхом укладення з кожною громадою окремого договору.

(частина третя 3 статті 17 у редакції Закону України від 23.12.93 р. N 3795-ХІІ)

Культова будівля та інше майно, які становлять історичну, художню або іншу культурну цінність, передаються релігійним організаціям і використовуються ними з додержанням установлених правил охорони і використання пам'яток історії та культури.

Клопотання про передачу релігійним організаціям культових будівель і майна у власність чи безоплатне користування розглядається в місячний термін з письмовим повідомленням про це заявників.

Релігійні організації мають переважне право на передачу їм культових будівель із земельною ділянкою, необхідною для обслуговування цих будівель.

Користування землею релігійні організації здійснюють у порядку, встановленому Земельним кодексом України та іншими законодавчими актами України. Земельні ділянки, що надаються релігійним організаціям у постійне користування для будівництва і обслуговування культових та

інших будівель, необхідних для забезпечення їх діяльності, забороняється використовувати для здійснення підприємницької діяльності.

(частина сьома статті 17 із змінами, внесеними згідно із Законами України від 05.05.93 р. N 3180-XII, від 15.01.2009 р. N 875-VI)

Договори про надання в користування релігійним організаціям культових та інших будівель і майна можуть бути розірвані або припинені в порядку і на підставах, передбачених цивільним законодавством України.

Самовільне захоплення культових будівель чи привласнення культового майна не допускається.

Рішення державних органів з питань володіння та користування культовими будівлями і майном можуть бути оскаржені до суду в порядку, передбаченому Цивільним процесуальним кодексом України.

(остання частина статті 17 у редакції Закону України від 23.04.92 р. N 2295-XII)

Стаття 18. Власність релігійних організацій

Релігійні організації володіють, користуються і розпоряджаються майном, яке належить їм на праві власності.

У власності релігійних організацій можуть бути будівлі, предмети культу, об'єкти виробничого, соціального і добродійного призначення, транспорт, кошти та інше майно, необхідне для забезпечення їх діяльності.

Релігійні організації мають право власності на майно, придбане або створене ними за рахунок власних коштів, пожертвуване громадянами, організаціями або передане державою, а також придбане на інших підставах, передбачених законом.

У власності релігійних організацій може бути також майно, що знаходиться за межами України.

Релігійні організації мають право звертатися за добровільними фінансовими та іншими пожертвуваннями і одержувати їх.

Фінансові та майнові пожертвування, як і інші доходи релігійних організацій, не оподатковуються.

(частина шоста статті 18 втратила чинність з 01.01.96 року в частині звільнення від сплати ввізного мита, митних та акцизних зборів і податку на добавлену вартість з підакцизних товарів, що імпортуються, згідно із Законом України від 22.12.95 р. N 498/95-ВР)

(частина шоста статті 18 втратила чинність в частині звільнення від сплати ввізного мита, митних та акцизних зборів і податку на добавлену вартість з товарів, що ввозяться (пересилаються) на митну територію України, згідно із Законом України від 17.12.96 р. N 608/96-ВР)

Релігійні організації не мають права проводити примусове обкладання віруючих.

Право власності релігійних організацій охороняється законом.

Стаття 19. Виробнича і господарська діяльність релігійних організацій

Релігійні організації у порядку, визначеному чинним законодавством, мають право для виконання своїх статутних завдань засновувати видавничі, поліграфічні, виробничі, реставраційно-будівельні, сільськогосподарські та інші підприємства, а також добродійні заклади (притулки, інтернати, лікарні тощо), які мають право юридичної особи.

Прибуток від виробничої діяльності та інші доходи підприємств релігійних організацій оподатковуються відповідно до чинного законодавства в порядку і розмірах, установлених для підприємств громадських організацій. Суми їх прибутку, які використовуються в добродійних цілях, не оподатковуються.

(дію частини другої статті 19 зупинено в частині звільнення від оподаткування прибутку згідно із Декретом Кабінету Міністрів України від 26.12.92 р. N 12-92)

Будівництво культових та інших будівель релігійними організаціями здійснюється в порядку, встановленому чинним законодавством для об'єктів цивільного призначення.

Реставрація і ремонт культових будівель - пам'яток історії та культури здійснюються з додержанням установлених правил охорони і використання пам'яток історії та культури.

Стаття 20. Розпорядження майном релігійних організацій, що припинили свою діяльність

У разі припинення діяльності релігійної організації майнові питання вирішуються відповідно до її статуту (положення) і чинного законодавства.

Після припинення діяльності релігійних організацій майно, надане їм у користування державними, громадськими організаціями або громадянами, повертається його колишньому власнику.

На майно культового призначення, що належить релігійним організаціям, не може бути звернено стягнення за претензіями кредиторів.

При відсутності правонаступників майно релігійної організації, що припинила свою діяльність, переходить у власність держави.

У разі припинення діяльності релігійної організації у зв'язку з порушенням цього Закону та інших законодавчих актів України майно, що перебуває в її власності, за винятком культового, може безоплатно переходити у власність держави. Культове майно передається іншим релігійним організаціям.

Розділ IV

ПРАВА РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ГРОМАДЯН, ПОВ'ЯЗАНІ ЗІ СВОБОДОЮ ВІРОСПОВІДАННЯ

Стаття 21. Релігійні обряди і церемонії

Релігійні організації мають право засновувати і утримувати вільно доступні місця богослужінь або релігійних зібрань, а також місця, шановані в тій чи іншій релігії (місця паломництва).

Богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії безперешкодно проводяться в культових будівлях і на прилеглий території, у місцях

паломництва, установах релігійних організацій, на кладовищах, в місцях окремих поховань і крематоріях, квартирах і будинках громадян, а також в установах, організаціях і на підприємствах за ініціативою їх трудових колективів і згодою адміністрації.

Командування військових частин надає можливість військовослужбовцям брати участь у богослужіннях і виконанні релігійних обрядів.

Богослужіння та релігійні обряди в лікарнях, госпіталях, будинках для престарілих та інвалідів, місцях попереднього ув'язнення і відбування покарання проводяться на прохання громадян, які перебувають в них, або за ініціативою релігійних організацій. Адміністрація зазначених установ сприяє цьому, бере участь у визначенні часу та інших умов проведення богослужіння, обряду або церемонії.

В інших випадках публічні богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії проводяться щоразу з дозволу відповідної місцевої державної адміністрації, виконавчого органу сільської, селищної, міської ради. Клопотання про видачу вказаного дозволу подається не пізніше як за десять днів до призначеного строку проведення богослужіння, обряду, церемонії чи процесії, крім випадків, які не терплять зволікання.

(частина п'ята статті 21 із змінами, внесеними згідно із Законами України від 23.12.93 р. N 3795-ХІІ, від 16.10.2012 р. N 5461-VI)

(положення частини п'ятої статті 21 визнано такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними) згідно з Рішенням Конституційного Суду України від 08.09.2016 р. N 6-рп/2016)

Стаття 22. Література і предмети релігійного призначення

Громадяни та релігійні організації мають право на придбання, володіння і використання релігійної літератури мовою на свій вибір, а також інших предметів й матеріалів релігійного призначення.

Релігійні організації мають право виготовляти, експортувати, імпортувати і розповсюджувати предмети релігійного призначення, релігійну літературу та інші інформаційні матеріали релігійного змісту.

Релігійні організації користуються виключним правом заснування підприємств для випуску богослужбової літератури і виробництва предметів культового призначення.

Стаття 23. Добродійна і культурно-освітня діяльність релігійних організацій

При релігійних організаціях можуть утворюватися товариства, братства, асоціації, інші об'єднання громадян для здійснення добродійництва, вивчення та розповсюдження релігійної літератури та іншої культурно-освітньої діяльності. Вони можуть мати свої статuti, що реєструються в порядку, встановленому для громадських об'єднань.

Релігійні організації мають право здійснювати добродійну діяльність і милосердя як самостійно, так і через громадські фонди. Суми витрат на цю мету оподаткуванню не підлягають.

Стаття 24. Міжнародні зв'язки та контакти релігійних організацій і віруючих

Релігійні організації і віруючі, одноосібно або разом з іншими, мають право встановлювати і підтримувати міжнародні зв'язки та прямі особисті контакти, включаючи виїзд за кордон для паломництва, участі в зборах та релігійних заходах.

Учасники цих контактів і заходів можуть в порядку, встановленому чинним законодавством, придбавати, одержувати і везти з собою релігійну літературу та інші інформаційні матеріали релігійного змісту.

Релігійні організації можуть направляти громадян за кордон для навчання в духовних навчальних закладах і приймати з цією метою іноземних громадян.

Священнослужителі, релігійні проповідники, наставники, інші представники зарубіжних організацій, які є іноземними громадянами і тимчасово перебувають в Україні, можуть займатися проповіданням релігійних віровчень, виконанням релігійних обрядів чи іншою канонічною діяльністю лише в тих релігійних організаціях, за запрошенням яких вони прибули, і за офіційним погодженням з державним органом, який здійснив реєстрацію статуту (положення) відповідної релігійної організації.

(статтю 24 доповнено частиною 4 згідно із Законом України від 23.12.93 р. N 3795-ХІІ)

Розділ V

ТРУДОВА ДІЯЛЬНІСТЬ У РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ ТА НА ЇХ ПІДПРИЄМСТВАХ

Стаття 25. Трудові правовідносини у релігійних організаціях

Релігійна організація має право приймати на роботу громадян.

Умови праці встановлюються за угодою між релігійною організацією та працівником і визначаються трудовим договором, який укладається у письмовій формі.

Релігійна організація зобов'язана в установленому порядку зареєструвати трудовий договір.

У такому ж порядку реєструються документи, що визначають умови оплати праці священнослужителів, церковнослужителів і осіб, які працюють у релігійній організації на виборних посадах.

Громадяни, які працюють у релігійній організації за трудовим договором, можуть бути членами профспілки.

Стаття 26. Трудові права громадян, які працюють у релігійних організаціях та створених ними підприємствах і закладах

На громадян, які працюють у релігійних організаціях та створених ними підприємствах, добродійних закладах на умовах трудового договору, поширюється дія законодавства про працю, загальнообов'язкове державне соціальне страхування, оподаткування.

(стаття 26 із змінами, внесеними згідно із Законом України від 23.12.93 р. N 3795-ХІІ, у редакції Закону України від 16.01.2003 р. N 429-ІV)

Стаття 27. Виключена

(стаття 27 із змінами, внесеними згідно із Законом України від 23.12.93 р. N 3795-ХІІ, виключена згідно із Законом України від 16.01.2003 р. N 429-ІV)

Стаття 28. Право на соціальний захист громадян, які працюють у релігійних організаціях та створених ними підприємствах і закладах

Громадяни, які працюють у релігійних організаціях, створених ними підприємствах, закладах на умовах трудового договору, а також священнослужителі, церковнослужителі та особи, які працюють у релігійних організаціях на виборних посадах, підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню на умовах і в порядку, встановлених законодавством про загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

Релігійні організації, їх підприємства та заклади, а у випадках, передбачених законом, також і працівники цих організацій, підприємств, закладів сплачують страхові внески до Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття, Фонду соціального страхування України, а також збір на обов'язкове державне пенсійне страхування до Пенсійного фонду України в порядку і розмірах, установлених законодавством.

(частина друга статті 28 із змінами, внесеними згідно із Законом України від 28.12.2014 р. N 77-VIII)

Усім громадянам, які працюють у релігійних організаціях, їх підприємствах і закладах, державна пенсія призначається і виплачується на загальних підставах відповідно до законодавства.

(стаття 28 із змінами, внесеними згідно із Законом України від 23.12.93 р. N 3795-ХІІ, у редакції Закону України від 16.01.2003 р. N 429-ІV)

Розділ VI

ДЕРЖАВНІ ОРГАНИ ТА РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Стаття 29. Державний контроль за додержанням законодавства про свободу совісті та релігійні організації

Забезпечення виконання та додержання законодавства про свободу совісті, світогляду, віросповідання та релігійні організації здійснюють у межах компетенції центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сфері релігії, інші центральні органи виконавчої влади, органи прокуратури, місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування.

(стаття 29 у редакції Закону України від 16.10.2012 р. N 5461-VI)

Стаття 30. Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії

Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії, забезпечує проведення державної політики щодо релігій і церкви шляхом:

здійснення реєстрації статутів (положень) релігійних організацій, зазначених у частині другій статті 14 цього Закону, а також змін і доповнень до них;

офіційного погодження можливості зайняття проповідницькою чи іншою канонічною діяльністю, виконання релігійних обрядів священнослужителями, релігійними проповідниками, наставниками, іншими представниками зарубіжних релігійних організацій, які є іноземними громадянами і тимчасово перебувають в Україні;

здійснення контактів і координаційних зв'язків із відповідними органами інших держав;

забезпечення релігієзнавчої експертизи за участю представників релігійних організацій та відповідних спеціалістів;

сприяння зміцненню взаєморозуміння і терпимості між релігійними організаціями різних віросповідань;

сприяння участі релігійних організацій у міжнародних релігійних рухах, форумах, ділових контактах із міжнародними релігійними центрами та зарубіжними релігійними організаціями.

(стаття 30 із змінами, внесеними згідно із Законами України від 19.02.92 р. N 2140-XII, від 23.12.93 р. N 3795-XII, у редакції Закону України від 16.10.2012 р. N 5461-VI)

Стаття 31. Відповідальність за порушення законодавства про свободу совісті та релігійні організації

Особи, винні в порушенні законодавства про свободу совісті та релігійні організації, несуть відповідальність, встановлену законодавством України.

(стаття 31 із змінами, внесеними згідно із Законом України від 16.10.2012 р. N 5461-VI)

Стаття 32. Міжнародні договори

Якщо міжнародним договором, в якому бере участь Україна, встановлено інші правила, ніж ті, що їх містить законодавство про свободу совісті та релігійні організації, то застосовуються правила міжнародного договору.

Питання для самоконтролю:

- 1 Як ви розумієте вислів «свобода совісті»?
- 2 У чому проявляється положення про відокремлення церкви від держави та школи від церкви?
- 3 На яких засадах церква отримує майно?

Самостійне заняття №3

Тема: Конституційні обов'язки

Питання, що виносяться на самостійне вивчення:

- 1 Конституційні обов'язки громадян України.
- 2 Конституційні обов'язки кожної людини, що проживають в Україні.

Література:

- 1 Конституція України.
- 2 Корові на Л.Д. Основи правознавства. Навчальний посібник, К., 2008 р.
- 3 Правознавство: Підручник/ За редакцією В.В.Копейчикова, А.М. Колодія К.: "Юрінком Інтер" 2006.

Конституційні обов'язки людини і громадянина

Обов'язки, закріплені в Основному законі, називаються конституційними. Це встановлена державою в інтересах усіх членів суспільства й закріплена в Конституції держави необхідність, яка приписує кожній особі певні вид і міру поведінки й відповідальність за невиконання або неналежне їх виконання.

Обов'язки є невід'ємною складовою частиною конституційно-правового статусу людини і громадянина. Обов'язки тісно пов'язані з правами та свободами. Це підтверджує і закріплення прав, свобод і обов'язків людини і громадянина в єдиному розділі Конституції України.

1. Обов'язок дотримуватися Конституції і законів України. Це один із найважливіших обов'язків людини і громадянина, має загальне значення і не має винятків. Він стосується всіх осіб, які знаходяться на території України.

Цей конституційний обов'язок передбачає дотримання, насамперед, Конституції України як акта прямої дії, тобто дотримання конституційної законності. Водночас він поширюється і на виконання інших законів України, які складають систему чинного законодавства.

2. Обов'язок захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів. Законом України «Про оборону України» передбачається, що кожний громадянин України, незалежно від національності, расової приналежності, віросповідання, ідеологічних переконань, трудової чи іншої діяльності зобов'язаний захищати Україну від посягань, підтримувати громадський порядок та інше.

Дуже близьким і до певної межі похідним від конституційного обов'язку захисту Вітчизни, її територіальної цілісності і незалежності - є загальний військовий обов'язок.

Зміст і сутність загального військового обов'язку викладено в окремому Законі України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 року зі змінами.

Загальний військовий обов'язок охоплює:

- підготовку громадян до військової служби;
- приписку до призовних дільниць;
- призов на військову службу;
- проходження військової або альтернативної служби;
- виконання військового обов'язку в запасі;
- дотримання правил військового обліку.

Відстрочка від призову на строкову військову службу надається громадянам за рішенням районної (міської) призовної комісії:

- за сімейними обставинами;
- за станом здоров'я;
- для продовження навчання;
- у зв'язку з депутатською діяльністю.

Відстрочка надається також призовникам-вчителям з вищою педагогічною освітою на весь період їх роботи в сільській школі.

3. Обов'язок охорони культурної спадщини, відшкодування завданих збитків спрямований насамперед на збереження матеріальних і духовних цінностей українського народу, його культурний розвиток.

4. Обов'язок не заподіювати шкоди природі передбачається є одним з найголовніших завдань як держави, так і кожної людини. Це пов'язано зі значними негативними наслідками, до яких призводить невиконання екологічних вимог. Обов'язок дотримання вимог екологічної безпеки, раціонального природокористування й охорони екологічного середовища став загальнонаціональним завданням.

5. Обов'язок поважати честь і гідність інших людей, не посягати на їхні права і свободи. Цей конституційний обов'язок є найважливішою умовою дотримання законності і правопорядку в суспільстві та державі. Дотримання цього обов'язку значною мірою унеможливує конфлікти між окремими особами або мінімізує їх.

6. Обов'язок набуття повної загальної середньої освіти. Нарівні з визначенням права кожної особи в Україні на освіту, Конституція передбачає обов'язок кожного мати повну загальну середню освіту. Цей обов'язок забезпечується насамперед державою та батьками неповнолітніх дітей.

7. Обов'язок піклування про дітей та про непрацездатних батьків: Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Кодексом законів про шлюб та сім'ю передбачається обов'язок батьків у вихованні дітей, обов'язок утримувати своїх неповнолітніх дітей і непрацездатних повнолітніх дітей, які потребують матеріальної допомоги.

Водночас, конституційним обов'язком є піклування повнолітніх дітей про своїх непрацездатних батьків. Утримання непрацездатних батьків,

якими визнаються інваліди 1 і 2 групи та пенсіонери, які потребують допомоги, є обов'язком їх повнолітніх дітей, які досягли 18-річного віку.

8. Конституція зобов'язує кожного сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом. Крім того, усі громадяни зобов'язані щорічно подавати до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за кожен минулий рік у порядку, визначеному законодавством. Система оподаткування в Україні, види податків, зборів та інших обов'язкових платежів й інші питання податкового характеру регулюються Законом України від 25 червня 1995 р. «Про систему оподаткування». Стосовно особливостей сплати податків громадянами, то вони визначаються законодавством України.

Питання для самоконтролю:

- 1 Визначте основні обов'язки громадянина України.
- 2 Чи є положення про охорону довкілля обов'язком людини і громадянина?
- 3 Чим відрізняються конституційні обов'язки громадянина від конституційних обов'язків людини без громадянства?

Самостійне заняття №4

Тема: Адміністративне правопорушення. Накладання адміністративних стягнень

Питання, що виносяться на самостійне вивчення:

- 1 Поняття адміністративного стягнення.
- 2 Види адміністративних стягнень
- 3 Загальні правила накладення стягнення

Література:

- 1 Конституція України.
- 2 Корові на Л.Д. Основи правознавства. Навчальний посібник, К., 2008 р.
- 3 Правознавство: Підручник/ За редакцією В.В.Копейчикова, А.М. Колодія К.: "Юрінком Інтер" 2006.

Адміністративні стягнення – це міра відповідальності, якій піддається правопорушник за вчинене неправомірне діяння. Адміністративне стягнення носить виховний, каральний і попереджувальний характер.

Орган, що розглядає справу про адміністративне правопорушення, може призначити тільки те адміністративне стягнення, яке визначене в статті, що передбачає відповідальність за скоєне діяння.

При цьому необхідно пам'ятати, що деякі з перерахованих у ст. 24 КУпАП стягнення взагалі не можуть застосовуватися до зазначених, точно визначених у законі категорій громадян і посадових осіб (див., зокрема, ст.ст.15, 30, 32 КУпАП).

Стаття 24 КУпАП встановлює такі **види адміністративних стягнень**:

- попередження;
- штраф;
- оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення;
- конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; грошей, одержаних внаслідок вчинення адміністративного правопорушення;
- позбавлення спеціального права, наданого даному громадянинуві (права керування транспортними засобами, права полювання);
- громадські роботи;
- виправні роботи;
- адміністративний арешт.

Всі стягнення можуть бути основними, але тільки оплатне вилучення і конфіскація можуть бути додатковими. При накладенні стягнення можна накласти тільки одне основне і одне додаткове стягнення в межах, передбачених статтею.

Попередження – це офіційне, від імені держави, осудження протиправних дій. Не зачіпає майнових прав. Застосовується при малозначних правопорушеннях.

Попередження як стягнення оформляється у письмовій формі. Усне попередження не є стягненням, а заходом, який може використовуватись при звільненні від відповідальності через малозначність діяння.

Штраф (ст. 27 КУпАП) — це грошове стягнення, що накладається на громадян і посадових осіб за адміністративні правопорушення у випадках, установлених законодавством України. Необхідно зазначити, що це виключно грошове стягнення. Обчислюється в НМДГ (неоподатковуваний мінімум доходів громадян). Наразі становить 17 гривень.

Штраф має бути сплачений порушником не пізніше як через 15 днів від дня вручення йому постанови про накладення стягнення, а у випадку оскарження або опротестування – 15 днів від дня повідомлення про залицення скарги або протесту без задоволення. Якщо штраф накладено на особу віком від 16 до 18 років, яка не має самостійного заробітку, то штраф стягується з батьків або осіб, що їх замінюють.

У разі несплати штрафу у встановлений термін постанова про його накладення надсилається для примусового виконання до відділу державної виконавчої служби за місцем проживання порушника, роботи або за місцезнаходженням його майна.

Оплатне вилучення (ст. 28 КУпАП) застосовується за рішенням суду і тільки щодо предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення. Воно полягає у примусовому вилученні предмета, його наступній реалізації і передачі колишньому власнику вирученої суми з відрахуванням витрат по реалізації.

Конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, – це примусова безоплатна передача його у власність держави (ст. 29 КУпАП). Конфіскація здійснюється за рішенням суду.

Конфіскація провадиться тільки щодо речей, безпосередньо пов'язаних із проступком і прямо названих у законі.

У ст. 29 КУпАП підкреслено, що конфіскувати можна лише предмет, що є особистою власністю порушника, якщо інше не передбачено законодавчими актами.

Конфіскацію як адміністративне стягнення слід відрізнити від вилучення речей і документів як заходу припинення адміністративних правопорушень (статті 260 і 265 КУпАП).

Позбавлення спеціальних прав – це обмеження права здійснення певної діяльності, як наслідок протиправного його використання.

Серед стягнень КУпАП називає тільки *два види позбавлення спеціального права*: права керування (статті 108, 116, 122, 123, 124, 130 та ін.) і права полювання (ст. 85). Таке стягнення передбачається за грубе чи систематичне порушення порядку користування правом.

Позбавити права керування неможливо особу з обмеженими фізичними можливостями за винятком випадків керування транспортним засобом у нетверезому стані. Позбавити права полювання неможливо особу, для якої полювання – єдине джерело існування.

Громадські роботи (ст. 30-1 КУпАП). Виконання стягнення у вигляді громадських робіт здійснюється на основі участі порушників у суспільно корисній праці і полягає у виконанні правопорушником безоплатних робіт у вільний від роботи чи навчання час. Види таких робіт та об'єкти, на яких порушники відбуватимуть стягнення, визначають органи місцевого самоврядування.

Громадські роботи призначаються в судовому порядку на строк від двадцяти до шістдесяти годин і відбуваються не більш як чотири години на день. До відбутого строку громадських робіт зараховується тільки той час, протягом якого порушник виконував суспільно корисну працю на визначених об'єктах, що підтверджено повідомленням власника підприємства.

Громадські роботи не призначаються особам, визнаним інвалідами першої або другої групи, вагітним жінкам, а також жінкам, старше 55 років та чоловікам, старше 60 років.

У разі втрати працездатності, призову на строкову військову службу, взяття під варту, засудження до кримінального покарання у виді

позбавлення або обмеження волі, або якщо невідоме місцезнаходження особи, постановою суду громадські роботи замінюються штрафом. Розмір штрафу визначається з такого розрахунку: чотири години невідбутих громадських робіт дорівнюють одному неоподатковваному мінімуму доходів громадян.

Виправні роботи – стягнення майнового характеру, що триває певний час (ст. 31 КУпАП). Цей вид стягнення застосовується на термін до двох місяців із відбуванням за місцем постійної роботи винного і з відрахуванням до 20 відсотків його заробітку в дохід держави.

Ця санкція застосовується тільки до правопорушників, які мають постійну роботу, і не може застосовуватися до непрацездатних осіб (пенсіонерів за віком, інвалідів, до вагітних). Крім того, відповідно до ст. 15 КУпАП виправні роботи не можуть бути застосовані до військових, призваних на збори військовозобов'язаних, осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ.

Відрахування здійснюються із заробітку за основним місцем роботи, за сумісництвом, гонорарів, одержуваних за договорами і трудовими угодами. Вони не допускаються з пенсій, грошової допомоги, виплат одноразового характеру.

Крім відрахувань грошових сум у дохід держави, виправні роботи припускають ще низку обмежень прав майнового та трудового характеру. Так, у період відбування виправних робіт забороняється надання чергової відпустки, час їх відбування не зараховується у виробничий стаж, не допускається звільнення з роботи за власним бажанням, крім окремих випадків (перехід на роботу з кращими умовами праці, на роботу за фахом, тощо).

Адміністративний арешт – стягнення, яке встановлюється за адміністративні правопорушення, що за ступенем громадської небезпеки наближаються до злочинів (ст. 32 КУпАП). Арешт є найбільш суворим з усіх видів адміністративних стягнень. Тому законодавець прямо зазначає, що адміністративний арешт застосовується лише у виняткових випадках за окремі види адміністративних правопорушень. Цією ж обставиною пояснюється використання цього стягнення тільки в альтернативних санкціях.

Призначається адміністративний арешт тільки судом (суддею) терміном до 15 діб. Його не застосовують до вагітних жінок; жінок, що мають дітей віком до 12 років; осіб, які не досягли 18 років; інвалідів I і II груп (ст. 32); а також військовослужбовців, призваних на збори військовозобов'язаних; осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ (ст. 15).

За чинним законодавством адміністративний арешт передбачається за вчинення таких видів правопорушень: незаконні вироблення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів або психотропних речовин без мети збуту в невеликих розмірах (ст. 44); дрібне хуліганство (ст. 173); розпивання спиртних напоїв у громадських

місцях і поява у громадських місцях у п'яному вигляді (ч. 3 ст. 178); злісна непокора законному розпорядженню або вимозі працівника ОВС, члена громадського формування з охорони громадського порядку, військовослужбовця (ст. 185); порушення порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій (ст. 185-1); прояв неповаги до суду (ст. 185-3).

Крім того, адміністративний арешт передбачений як наслідок ухилення особи від відбування виправних робіт. Відповідно до ст. 325 КУпАП постановою судді невідбутий строк виправних робіт може бути замінено адміністративним арештом із розрахунку один день арешту за три дні виправних робіт, але не більш як на 15 діб.

Загальні правила накладення стягнення, які містяться у статті 33, є нормами-принципами, тобто основоположними засадами.

По-перше, законодавством встановлено, що стягнення за адміністративні правопорушення накладаються у межах, які визначені чинним законодавством (КУпАП та іншими законами України).

По-друге, при накладенні стягнень вимагається враховувати: а) характер вчиненого правопорушення; б) властивості особи порушника; в) ступінь його вини; г) майновий стан; д) обставини, що пом'якшують відповідальність; е) обставини, що обтяжують відповідальність.

Кодексом України про адміністративні правопорушення регулюється *накладення стягнень при вчиненні кількох (двох або більше) проступків* однією й тією ж особою. У відповідній статті (ст. 36) розглянуто два випадки щодо таких ситуацій.

Перший випадок: коли справи розглядаються різними суб'єктами юрисдикції або одним й тим самим суб'єктом юрисдикції, але не одночасно. У такому разі стягнення накладається за кожне правопорушення окремо.

Другий випадок: коли справи розглядаються одночасно одним і тим самим суб'єктом юрисдикції. У такому разі стягнення накладається в межах санкції, встановленої за більш серйозне правопорушення з числа вчинених. При цьому до основного стягнення може бути приєднано одне з додаткових, передбачених статтями про відповідальність за будь-яке з вчинених правопорушень.

Законодавством визначено строк, після закінчення якого особа вважається такою, що не була піддана адміністративному стягненню (ст. 39). Таким строком є один рік з дня закінчення виконання стягнення.

Накладення адміністративного стягнення не звільняє особу від обов'язку відшкодувати заподіяну шкоду.

Адміністративна комісія і виконавчий орган відповідної ради мають право прийняти рішення про відшкодування лише у разі, коли сума шкоди не перевищує двох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а суддя – незалежно від розміру шкоди, крім випадків коли шкоду заподіяно неповнолітнім.

Коли шкоду заподіяно неповнолітнім, який досяг шістнадцяти років і має самостійний заробіток, а сума шкоди не перевищує одного неоподаткованого мінімуму доходів громадян, суддя має право покласти на неповнолітнього відшкодування заподіяної шкоди або зобов'язати своєю працею усунути її.

Стаття 40-1 КУпАП регламентує справляння судового збору у провадженні по справі про адміністративне правопорушення. Він сплачується особою, на яку постановою суду накладено адміністративне стягнення. Судовий збір включається до складу судових витрат. Розмір і порядок сплати судового збору встановлюється Законом України «Про судовий збір» від 08.07.2011 р.

Питання для самоконтролю:

- 1 Які види адміністративних стягнень можна використовувати лише як основні?
- 2 Які види адміністративних стягнень не використовують до неповнолітніх?
- 3 Скільки основних та додаткових стягнень можна використовувати при притягненні до адміністративної відповідальності?

Самостійне заняття №5

Тема: Забезпечення виконання зобов'язань

Питання, що виносяться на самостійне вивчення:

- 1 Поняття і види забезпечення виконання зобов'язань.
- 2 Неустойка, її значення і види.
- 3 Застава. Предмет і види застави.
- 4 Зміст і форма договору застави.
- 5 Права і обов'язки заставодавця і заставодержателя.
- 6 Порука. Гарантія.
- 7 Завдаток.

Література:

- 1 Конституція України.
- 2 Коровіна Л.Д. Основи правознавства. Навчальний посібник, К., 2008 р.
- 3 Правознавство: Підручник/ За редакцією В.В.Копейчикова, А.М. Колодія К.: "Юрінком Інтер" 2006.

1. Поняття і види способів забезпечення виконання зобов'язань.

Під способами забезпечення виконання зобов'язань розуміють додаткові забезпечувальні заходи, які мають спеціальний (додатковий)

характер і дають можливість досягнути виконання незалежно від того, чи заповідяні кредиторіві збитки і чи є у боржника майно, на яке можна звернути стягнення за виконавчими документами.

Відповідно до ст. 178 ЦК до способів забезпечення належать:

- неустойка;
- застава;
- порука;
- гарантія;
- завдаток.

Такий перелік є вичерпним, інші механізми, формально до способів забезпечення не належать.

Однак меті забезпечення виконання зобов'язань може слугувати застосування а й будь-яких інших, передбачених законом або договором правових заходів (механізмів), які сприяють виконанню обов'язків боржника за договором або обов'язків, що випливають з інших підстав виникнення зобов'язань. В такому розумінні коло цих способів забезпечення виконання зобов'язань можна тлумачити значно ширше.

Саме виходячи з цього, в ст. 570 проекту ЦК України передбачається, що виконання зобов'язання може забезпечуватися не тільки тими способами, які прямо передбачені ЦК, іншими правовими актами, а й тими, які встановили сторони в самому договорі.

Класифікація способів забезпечення виконання зобов'язання проводиться за різними ознаками .

2. Неустойка, її значення і види.

Відповідно до ст. 179 ЦК **неустойкою** визнається певна грошова сума, визначена законом або договором, яку боржник зобов'язаний сплатити кредиторіві у разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання, зокрема у випадку прострочення виконання зобов'язання.

Переваги (значення) неустойки :

- сума, на яку може претендувати кредитор, у разі невиконання зобов'язання боржником, визначена заздалегідь;
- стягнення неустойки не пов'язується з необхідністю доводити розмір заповідяних збитків, а також причинний зв'язок між збитками, які можуть виникнути у кредитора, і порушенням зобов'язання з боку боржника;
- стягнення неустойки не перешкоджає можливому відшкодуванню збитків, якщо кредитор доводив наявність цих збитків, їх розмір і причинний зв'язок з правопорушенням;
- неустойка є засобом оперативного впливу на недбайливого боржника, оскільки дає можливість відразу після порушення зобов'язання швидко стягнути передбачену законом або договором грошову суму, яку боржник мав би сплатити незалежно від того, були якісь інші негативні наслідки в майновій сфері кредитора, чи ні.

Різновид неустойки виступають **штрафи та пеня** .

Штрафом називається визначена договором грошова сума, яку боржник зобов'язується сплатити кредитору у наперед визначеному розмірі або в процентному відношенні до суми боргу або всього предмету виконання (суми договору).

Пенею називається визначена договором грошова сума, яку боржник зобов'язується сплатити кредитору у процентному відношенні до суми простроченого платежу за кожний день або інший період прострочення.

Види неустойки .

Залежно від джерела встановлення неустойка поділяється на:

- *законну* , тобто встановлену в нормативному порядку — в законі або іншому правовому акті;

- *договірну* , яка встановлюється безпосередньо в нормах договору (угоди), укладеного між сторонами.

Залежно від можливого стягнення збитків неустойка згідно із ст.204 ЦК поділяється на чотири види;

- 1) залікова;
- 2) штрафна;
- 3) виключна;
- 4) альтернативна.

Заліковою називається неустойка, що передбачає можливість стягнення як неустойки, так і збитків, але в тій частині, яка не покрита сумою неустойки.

Штрафною, або *кумулятивною*, визнається неустойка, яка підлягає сплаті понад розмір збитків, які заподіяні невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання.

Виключна неустойка обмежує відповідальність за невиконання або неналежне виконання зобов'язань тільки сплатою неустойки і взагалі виключає можливість стягнення збитків.

Альтернативна неустойка передбачає можливість стягнення або неустойки, або збитків; але в цьому випадку кредитор повинен зробити вибір ще до того, як буде допущено порушення зобов'язання і встановлено розмір збитків.

Що стосується **розміру неустойки**, то відповідно до ст.3 Закону України “Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань” від 22 листопада 1996 року він обчислюється від суми простроченого платежу, та не може перевищувати подвійної облікової ставки Національного банку України, що діяла у період, за який сплачується пеня.

Для стягнення неустойки ст.72 ЦК встановлено скорочений строк – 6 місяців.

3. Застава. Предмет і види застави.

В силу **застави** кредитор (заставодержатель) має право в разі невиконання боржником (заставадавцем) забезпеченого заставою зобов'язання одержати задоволення з вартості заставленого майна переважно перед іншими кредиторами.

Предметом застави може бути майно, яке відповідно до українського законодавства заставодавець може відчужувати та на яке може бути звернуто стягнення.

У випадках передбачених договором предметом застави може бути майно, яке стане власністю заставодавця після укладення договору застави, в тому числі продукція, плоди та інші прибутки (майбутній урожай, приплід худоби тощо).

Предметом застави може бути і майно, яке перебуває на праві спільної власності. Майно, яке перебуває у спільній власності, може бути предметом застави лише за згодою всіх співвласників. За ст. 6 Закону України "Про заставу", майно, яке перебуває у спільній частковій власності (частки, паї), може бути самостійним предметом застави за умови виділення його в натурі.

Щодо застави вимог, то предметом застави може бути лише відчужувана вимога. До невідчужуваних, невіддільних від особи вимог, які з цих причин не можуть бути предметом застави, належать, наприклад, вимоги потерпілого від каліцтва до особи, яка спричинила каліцтво, про відшкодування шкоди; вимоги, що виникають із спадкових прав.

Відповідно до ст. 4 Закону України "Про заставу" предметом застави можуть бути майнові права.

Заміна предмета застави може здійснюватися тільки за згодою заставодержателя.

Не можуть бути предметом застави:

- національні культурні та історичні цінності, що перебувають у державній власності і занесені або підлягають занесенню до Державного реєстру національного культурного надбання.

- вимоги, які мають особистий характер, а також інші вимоги, застосування яких забороняється законом.

- об'єкти державної власності, приватизація яких заборонена законодавчими актами, а також майнові комплекси державних підприємств та їх структурних підрозділів, що знаходяться у процесі корпоратизації;

- за чинним законодавством, предметом застави не може бути майно громадян, на яке не можна звернути стягнення за виконавчими документами. Перелік його поданий у додатку № 1 до ст. 379 Цивільно-процесуального кодексу України;

- згідно із ст.5 ЗУ "Про приватизаційні папери" заборонено використовувати приватизаційні папери як заставу для забезпечення платежів або кредитів.

Види застави :

- 1) іпотеку застосування земель, нерухомого майна, при якій земля та (або) майно, що становить предмет застави, залишається у заставодавця або третьої особи;

2) заставу товарів в обороті або у переробці (предметом застави товарів в обороті або у переробці можуть бути сировина, напівфабрикати, комплектуючі вироби, готова продукція тощо);

3) заклад - застава рухомого майна, при якій майно, що складає предмет застави, передається заставодавцем у володіння заставодержателя;

4) заставу майнових прав;

5) заставу цінних паперів.

4. Зміст і форма договору застави.

Зміст договору застави становлять умови на яких укладено цю угоду.

Відповідно до ст.12 ЗУ "Про заставу" у договорі застави має бути вказано найменування (прізвище, ім'я та по батькові), місцезнаходження (місце проживання) сторін, суть забезпеченої заставою вимоги, її розмір та строк виконання забезпеченого зобов'язання, опис предмета застави.

Також у договорі застави можуть міститися й інші умови, щодо яких за заявою однієї із сторін має бути досягнуто згоди.

Договір про заставу може бути самостійним, тобто відокремленим від договору, за яким виникає забезпечене заставою зобов'язання. Однак умову про заставу може бути включено і до основного договору.

Договір застави вимагає письмової **форми**, яка може бути простою і нотаріальною.

Коли предметом застави є нерухоме майно, транспортні засоби, космічні об'єкти, договір має бути нотаріально посвідчений на підставі відповідних правоустановчих документів.

Посвідчення застави нерухомого майна відбувається у нотаріальних органах за місцезнаходженням цього майна, договір застави транспортних засобів та космічних об'єктів — за місцем реєстрації їх.

Законодавством України можуть бути передбачені й інші випадки нотаріального посвідчення застави.

Сторони здійснюють нотаріальне посвідчення застави і тоді, коли це не є обов'язковим, але на цьому наполягає один із контрагентів.

Недодержання нотаріального оформлення тягне за собою недійсність угоди з наслідками, які передбачені ст. 48 ЦК України.

Тобто встановлено, що при недійсності угоди кожна із сторін зобов'язана повернути іншій стороні все отримане за угодою, а коли неможливо повернути отримане в натурі — відшкодувати його вартість у грошах, якщо інші наслідки недійсності угоди не передбачені Законом.

Проте згідно із ст.47 ЦК, якщо одна із сторін повністю або частково виконала угоду, а інша сторона ухиляється від нотаріального оформлення угоди, суд має право на вимогу сторони, яка виконала угоду, визнати угоду дійсною. Наступне нотаріальне оформлення не вимагається. Таким чином, заставодавець має право звернутися до суду про визнання угоди дійсною, якщо заставодержатель ухиляється від нотаріального оформлення застави.

5. Права і обов'язки заставодавця і заставодержателя.

Припинення застави. Сторонами договору застави є заставодавець і заставодержатель. Відповідно до ст. 11 Закону України "Про заставу" сторонами договору застави можуть бути фізичні, юридичні особи та держава.

З моменту укладення договору між його сторонами виникає ряд взаємних **прав та обов'язків**, які можна поділити на дві групи:

- 1) права та обов'язки, що є загальними для всіх видів застави;
- 2) права та обов'язки, що залежать від виду застави.

Щодо прав та обов'язків, які загальні для всіх видів застави, детальніше слід зупинитися на можливості розпоряджатися предметом застави та наступної застави (перезастави) предмета застави,

Відповідно до ст. 17 Закону України "Про заставу"

Права заставодавця:

- розпорядження заставленим майном, якщо інше не встановлено законом чи договором

- відчужувати заставлене майно тільки за згодою заставодержателя за умови переходу до нового заставодавця основного боргу, який забезпечений заставою. Однак заставодавець втрачає право розпорядження предметом застави в момент виникнення у заставодержателя права звернути стягнення на заставлене майно

- при іпотеці заставодавець має право: володіти і користуватися предметом застави відповідно до його призначення; достроково виконати основне зобов'язання, якщо це не суперечить змісту зобов'язання; передати предмет застави в оренду або реалізувати його з переведенням на набувача основного боргу, забезпеченого заставою. Однак останні два повноваження заставодавець може здійснити лише на підставі письмової згоди заставодержателя

Обов'язки заставодавця

- заставодавець зобов'язаний повідомити кожного із заставодержателів про всі попередні застави та про характер і розмір забезпечених цими заставами вимог. Якщо заставодавець не зробив цього, то на нього покладається зобов'язання відшкодувати всі збитки, які виникли внаслідок цього у кого-небудь із заставодержателів;

- заставодавець при продажу заставленого майна повинен попередити покупця про те, що майно заставлене, оскільки за правом слідування застава слідує за річчю. Цей обов'язок продавця базується не лише на вищезгаданому законі, а й на ст. 229 ЦК України, відповідно до якої при укладенні договору купівлі-продажу продавець зобов'язаний попередити покупця про всі права третіх осіб на річ, що продається (у тому числі право застави). Невиконання цього правила надає покупцеві право вимагати зменшення ціни або розірвання договору і відшкодування збитків

- при іпотеці заставодавець, якщо інше не встановлено законом або договором, зобов'язаний:

1) по-перше, вживати заходів, необхідних для збереження предмета застави, включаючи проведення поточного та капітального ремонту.

2) по-друге, на період дії договору застрахувати заставлене майно за свій рахунок у повному обсязі і на користь заставодержателя.

3) по-третє, у разі загибелі предмета застави надати аналогічне за вартістю нерухоме майно чи незалежно від настання терміну виконання виконати зобов'язання в повному обсязі.

4) по-четверте, одержувати згоду заставодержателя на вчинення дій, що пов'язані зі зміною права власності на предмет застави

5) заставодавець майнового комплексу підприємства зобов'язаний на вимогу заставодержателя надати йому річний баланс

- при заставі прав, якщо інше не передбачено договором, заставодавець зобов'язаний: виконати дії, необхідні для забезпечення дійсності заставленого права; не поступатися заставленим правом; не виконувати дій, що можуть призвести до припинення заставленого права або зменшення його вартості; захищати заставлене право від третіх осіб; надавати заставодержателю відомості про зміни в заставленому праві, про його порушення третіми особами та про домагання третіх осіб на це право

Права заставодержателя

· **звернути стягнення на предмет застави, якщо** в момент настання строку виконання зобов'язання, що забезпечене заставою, воно не буде виконано, якщо інше не передбачено законом або договором

· **при іпотеці** вимагати дострокового виконання забезпеченого іпотекою зобов'язання у разі порушення заставодавцем узятих на себе зобов'язань по зберіганню предмета застави (йдеться про порушення, що пов'язані з невжиттям заходів по збереженню предмета іпотеки та з відмовою його застрахувати)

· при невиконанні зобов'язання, забезпеченого іпотекою майнового комплексу підприємства, заставодержатель має право вжити передбачених договором іпотеки заходів щодо оздоровлення фінансового становища підприємства, включаючи призначення своїх представників до керівних органів підприємства, обмеження в праві розпоряджатися виробленою продукцією та іншим майном підприємства. Якщо вказані заходи не дали бажаних результатів, заставодержатель має право звернути стягнення на майно підприємства, яке перебуває в іпотеці

· заставодержатель може вступати у справу як третя особа в судовому спорі, в якому розглядається позов про заставлене право, а також самостійно вживати всіх заходів, необхідних для захисту заставленого права проти порушень з боку третіх осіб

· якщо предметом застави є рухоме майно, заставодержатель зареєстрованої застави має переважне право на задоволення вимог із заставленого майна перед заставодержателем ми неза реєстрованих застав і заставодержателем ми застав, які зареєстровані пізніше.

Обов'язки заставодержателя

- у разі переходу предмета застави у володіння заставодержателя наприклад при закладі на нього покладаються такі обов'язки, як належне збереження і вжиття необхідних заходів для збереження заставленого майна;

- заставодержатель повинен негайно повідомити заставодавця про виникнення загрози загибелі, зменшення вартості чи пошкодження майна;

- при закладі зобов'язаний страхувати предмет закладу в обсязі його вартості за рахунок та в інтересах заставодавця, сплачувати податки та збори, пов'язані з володінням заставленою річчю

Припинення застави відбувається у таких випадках:

.. з припиненням забезпеченого заставою зобов'язання;

.. в разі загибелі заставленого майна;

.. в разі придбання заставодержателем права власності на

.. заставлене майно;

.. в разі примусового продажу заставленого майна;

.. при закінченні терміну дії права, що складає предмет застави;

.. У разі відмови кредитора прийняти виконання забезпеченою заставою грошової вимоги відповідна сума вноситься заставодавцем у депозит державної нотаріальної контори, приватного нотаріуса. Якщо внесена в депозит сума повністю покриває борг, застава припиняється.

6. Поручка. Гарантія.

Відповідно до ст. 191 ЦК України **за договором поручки** поручитель зобов'язується перед кредитором іншої особи відповідати за виконання нею свого зобов'язання в повному обсязі або в певній частині.

Поручкою може бути забезпечена лише *дійсна вимога*.

Поручка має акцесорний (додатковий) характер: визнання недійсним основного зобов'язання, тягне за собою недійсність і поручки.

Поручка завжди вимагає *простої письмової форми*.

У разі невиконання зобов'язання боржник і поручитель відповідають перед кредитором як *солідарні боржники*, якщо інше не передбачено договором поручки (ст.192 ЦК). Таким чином, при укладенні договору поручки виникає множинність осіб на боці боржника.

Поручитель відповідає в тому самому обсязі, як і боржник. Тобто він відповідає за основний борг, сплату відсотків, а також за заподіяні збитки та неустойку, якщо інші умови не передбачені договором поручки.

За боржника можуть одночасно поручитися кілька осіб — поручителів. У цьому разі відповідно до ч.3 ст.192 ЦК такі поручителі між собою є солідарними боржниками перед кредитором.

Якщо у зв'язку з невиконанням основного зобов'язання боржником кредитор звертається до поручителя, який виконає зобов'язання, поручитель за таких умов набуває всіх прав кредитора по цьому зобов'язанню.

Якщо кілька поручителів виконали зобов'язання перед кредитором, то кожен з них має право зворотної вимоги до боржника в розмірі виплаченої цим поручителем суми (ч. 2 ст. 193ЦК).

Підстави припинення поруки :

- 1) припинення забезпеченого порукою зобов'язання;
- 2) якщо кредитор протягом трьох місяців з дня настання строку зобов'язання не пред'явить позов до поручителя;
- 3) у випадках, коли строк виконання зобов'язання не зазначений або визначений моментом вимоги, то за відсутності іншої угоди відповідальність поручителя припиняється після закінчення одного року з дня укладення договору поруки,
- 4) переведення боргу, припиняє поруку, якщо поручитель не виявив згоди відповідати за нового боржника (ст. 201 ЦК).

Гарантія. За договором гарантії гарант зобов'язується перед кредитором іншої особи відповідати за виконання нею свого зобов'язання в повному обсязі або в частині.

Гарантія може забезпечувати лише дійсну вимогу.

Договір **гарантії** повинен бути укладений у письмовій формі.

Недодержання письмової форми тягне недійсність договору поруки.

На відміну від поруки, гарантія встановлювалася лише у відносинах між соціалістичними організаціями.

На відміну від поручителя, гарант виступає не солідарним, а субсидіарним боржником. Тобто гарант несе відповідальність лише за умови, коли основний боржник не може відповідати за невиконання зобов'язання у зв'язку з відсутністю у нього майна.

7. Завдаток.

Завдатком визнається грошова сума, що її видає одна з договірних сторін у рахунок належних з неї за договором платежів другій стороні на підтвердження укладення договору і на забезпечення його виконання (ст.195)

Завдаток виконує кілька функцій:

- платіжна функція - оскільки завдаток видається в рахунок належних платежів, він виступає передусім засобом платежу.

- факт передачі завдатка від однієї до іншої договірної сторони підтверджує, що між сторонами укладено угоду, що й закріплюється передачею завдатку;

- по-третє, завдаток виступає як спосіб забезпечення виконання зобов'язання.

Якщо за невиконання договору відповідальною є сторона, яка передала завдаток, він залишається у другій стороні.

Якщо за невиконання договору відповідальною є сторона, яка одержала завдаток, вона повинна сплатити іншій стороні подвійну суму завдатку.

Відмінність завдатку від авансу. Тобто, якщо сторона, що одержала аванс не виконала своїх зобов'язань за договором, інша сторона має право вимагати лише повернення авансу, а не сплати його подвійної суми. Аналогічно, якщо у разі невиконання зобов'язання відповідальною буде

сторона, яка передала аванс, вона незалежно від невиконання цього зобов'язання має право вимагати повернення авансу.

Таким чином, можемо зробити висновок, що аванс не виконує забезпечувальну функцію і тому не є способом забезпечення виконання зобов'язання, він обмежується виключно платіжною і засвідчувальною функціями. При цьому, практика виходить з того, що передана в рахунок майбутніх платежів грошова сума презюмується як аванс, поки не буде доведено, що ця сума передавалася з метою забезпечити в майбутньому виконання зобов'язання.

У разі невиконання договору, забезпеченого завдатком, сторона, відповідальна за невиконання договору, зобов'язана відшкодувати другій стороні збитки, але з зарахуванням суми завдатку, якщо в договорі не передбачено інше (ч.3 ст.195 ЦК).

Питання для самоконтролю:

- 1 Що не може бути об'єктом застави?
- 2 Що таке порука? Якої форми вимагає порука?
- 3 Які функції виконує завдаток?

Самостійне заняття № 6

Тема: Поняття, принципи та джерела трудового права

Питання, що виносяться на самостійне вивчення:

- 1 Поняття, предмет і метод трудового права.
- 2 Джерела трудового права.
- 3 Основні принципи трудового права.

Література:

- 1 Конституція України.
- 2 Коров на Л.Д. Основи правознавства. Навчальний посібник, К., 2008 р.
- 3 Правознавство: Підручник/ За редакцією В.В.Копейчикова, А.М. Колодія К.: "Юрінком Інтер" 2006.

1 Поняття, предмет і метод трудового права

Трудове право — провідна галузь українського права, яка є системою правових норм, що регулюють сукупність трудових відносин працівників¹ із роботодавцями, а також інші відносини, що впливають із трудових або тісно пов'язані з ними і встановлюють права й обов'язки в галузі праці на

підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності та відповідальність у разі їх порушення.

Предмет трудового права — це основа, база, з огляду на яку постає потреба з'ясувати взаємозв'язок працівників із роботодавцями з приводу праці, причому не всякої праці, а лише тієї, що пов'язана з її суспільною організацією або впливає з неї, створюючи відповідний комплекс, де трудові відносини є головними. Інакше кажучи, предмет трудового права відповідає на питання, що є об'єктом його регулювання, які відносини він охоплює. Саме це й обумовлює значення, роль і місце трудового права в загальній системі національного права України.

Особливість сучасного розвитку суспільно-трудових відносин як основи предмета трудового права полягає в тому, що монополія державних підприємств як роботодавців втрачає усталені позиції, оскільки Конституція України від 28 червня 1996 р. законодавчо закріпила існування трьох форм власності: державної, комунальної та приватної (статті 13, 14, 41, 142 і 143). Це змінює трудові відносини працівників.

До методів правового регулювання праці — невід'ємної другої складової трудового права як самостійної галузі у складі цілісної системи національного права України — належать дговірний порядок виникнення трудових відносин; рівноправність сторін трудового договору з підпорядкуванням їх у процесі праці правилам внутрішнього трудового розпорядку; специфічний правовий спосіб захисту трудових прав сторін трудового договору як органом трудового колективу (комісією з трудових спорів), так і державним органом (судом); участь працівників у правовому регулюванні праці через своїх представників, профспілок, трудових колективів. Цей спосіб реалізується шляхом встановлення і застосування норм трудового законодавства, контролю за їх виконанням, захисту трудових прав.

Невід'ємною складовою, що притаманна кожній галузі права, є її система, а точніше — правильне розташування тісно взаємопов'язаних частин, їх структурний ряд. Трудове право поділяється на дві групи.

Перша — *загальна частина*, до якої входять такі інститути:

- а) поняття та предмет трудового права;
- б) основні принципи трудового права;
- в) джерела трудового права;
- г) суб'єкти трудового права;
- г) трудові правовідносини;
- д) колективний договір;
- е) правова організація працевлаштування працівників.

Основна риса зазначених інститутів загальної частини трудового права полягає в тому, що вони поширюються на всі трудові відносини.

Друга група самостійних інститутів трудового права утворює *особливу частину* трудового права, до якої входять:

- а) трудовий договір;
- б) робочий час і час відпочинку;

- в) оплата праці;
- г) трудова дисципліна;
- г) матеріальна відповідальність;
- д) охорона праці;
- є) поєднання роботи з навчанням;
- є) нагляд і контроль за дотриманням законодавства про працю;
- ж) трудові спори.

Трудове право як самостійна галузь права у складі загальної системи права України має відповідні особливості щодо відмежування його від інших галузей права, зокрема: цивільного, адміністративного та інших.

Головне в цьому відмежуванні полягає в тому, що предметом цивільного права є конкретна річ, тобто уречевлений результат праці, і громадянин виконує певну роботу за власними правилами, у той час, як предметом трудового договору є сам процес праці робітника й службовця за певною спеціальністю чи кваліфікацією та з обов'язковим підпорядкуванням правилам внутрішнього трудового розпорядку.

Суттєву відмінність трудове право має і від адміністративного (останнім регулюється праця співробітників МВС України, Служби безпеки України, військовослужбовців Збройних Сил України тощо). Вона полягає в тому, що основним методом адміністративного права є виключно владні повноваження одного суб'єкта правовідносин і підлеглість йому другого суб'єкта цих самих правовідносин.

Демократизація трудового законодавства, розширення сфери його дії, закріплення норм міжнародно-правового регулювання праці, поглиблення диференціації правового регулювання праці (підтвердженням чого є норми права про державних службовців — Закон і Положення), а також розширення розвитку соціально-партнерських відносин у галузі праці, посилення захисту трудових прав працівників у індивідуально-договірному і колективно-договірному порядку стосуються тих гарантій, які стверджують, що сторони договору мають право поліпшувати умови праці й не мають права погіршувати їх.

2 Джерела трудового права

Джерела трудового права — це різноманітні нормативні акти органів державної влади та управління, що регулюють трудові та інші відносини, тісно з ними пов'язані. Проте оскільки джерело трудового права є формою вираження трудового законодавства у відповідному нормативному акті, такі нормативні акти за змістом можуть бути двох видів: а) що містять лише норми трудового права, наприклад Кодекс законів про працю України; б) що містять норми різних галузей права, у тому числі трудового (їх називають комплексними). З огляду на загальну теорію національного права України можна стверджувати, що джерела права, у тому числі й трудового, можуть мати нормативний і ненормативний характер. Наприклад, укази Президента України про персональне нагородження орденом Ярослава Мудрого або присвоєння почесного звання - «Заслужений працівник науки» — це правові акти правозастосовчого

характеру, у той час як Указ Президента України від 26 квітня 1995 р. «Про запровадження на території України регіональних графіків початку робочого дня» є нормативним актом трудового права.

За важливістю і підпорядкованістю джерела трудового права поділяються на закони й підзаконні акти трудового законодавства: конституційні (Конституція України від 28 червня 1996 р. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., Декларація прав національностей України від 1 листопада 1991 р. тощо) і звичайні (Закони України «Про зайнятість населення» від 1 березня 1991 р. і «Про відпустки» від 15 листопада 1996 р. тощо).

Джерела трудового права класифікуються також згідно з його системою та інститутами. Так, закони України про працю можуть бути кодифікованими (наприклад КЗпП України) і поточними, що стосуються окремих інститутів трудового права (зокрема Закон України «Про колективні договори і угоди» від 1 липня 1993 р., Закон України «Про відпустки» від 15 листопада 1996 р. тощо).

Якщо ж класифікувати закони як джерела трудового права згідно з його системою (загальною і особливою), то слід виділяти джерела, що належать як до загальної частини, так і до всіх інститутів особливої частини трудового права (це Конституція України і КЗпП України). Але є закони, що належать тільки до певного інституту трудового права (наприклад, Закони України «Про оплату праці» від 24 березня 1995 р. та «Про відпустки» від 15 листопада 1996 р.).

Серед основних джерел трудового права слід виокремити Конституцію України від 28 червня 1996 р. і КЗпП України.

Головна сутність Конституції України полягає в закріпленні основних трудових прав з обов'язковим урахуванням того, що вона має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй (ч. 2 ст. 8 Конституції України). Конституція України як Основний Закон нашої держави забезпечує єдність правового регулювання праці на всіх підприємствах незалежно від форми власності, закріплює принципи такого регулювання, які реально виявляються у конституційних трудових правах, в юридичних гарантіях щодо всієї системи трудового законодавства. Зокрема, Конституція України закріплює рівність перед законом (ст. 24); право на участь у профспілках з метою захисту своїх трудових прав та інтересів (ст. 36); рівне право доступу до державної служби (ст. 38); право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (ст. 42); право на працю, на належні, безпечні та здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу за визначену законом (ст. 43); право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (ст. 44); право на відпочинок (ст. 45); право на соціальний захист, зокрема при тимчасовій непрацездатності, безробітті, старості та в інших, передбачених законом випадках (ст. 46).

Основним Законом України від 28 червня 1996 р. не закріплені обов'язки в галузі праці. Вони передбачені другим за важливістю

нормативним актом у галузі праці — КЗпП України (статті 2,139, 143) з обов'язковим урахуванням того, що Конституція України має найвищу юридичну силу.

Головним джерелом трудового права є КЗпП України від 10 грудня 1971 р. Це кодифікований закон. Йому властива чіт послідовність розміщення інститутів у вигляді глав.

Поряд з КЗпП України діють також інші закони України прийняття яких зумовлене новими ринковими відносинами. Це зокрема, закони України «Про зайнятість населення» від 1 березня 1991 р., «Про колективні договори і угоди» від 1 липня, 1992 р., «Про оплату праці» від 24 березня 1995 р., «Про відпустки» від 15 листопада 1996 р. тощо.

3 Основні принципи трудового права

Трудове право України як складова частина загальної теорії національного права є самостійною галуззю права має певні принципи правового регулювання праці.

Основні принципи трудового права за спрямованістю умовно об'єднуються у три групи, кожна з яких базується на таких основних джерелах трудового права, як Конституція України та КЗпП України. Перша група містить принципи, що сприяють залученню до праці, забезпеченню зайнятості й раціональному використанню робочої сили. Друга група об'єднує принципи, спрямовані на забезпечення високого рівня умов праці й охорони трудових прав. Третя група включає принципи, що розкривають сутність виробничої демократії та сприяють розвиткові особистості працівника у процесі праці.

Кожний з основних принципів трудового права (свобода праці та зайнятості, захист від безробіття, рівноправність у праці, справедлива винагорода за працю, охорона праці, право

відпочинок, професійну підготовку, захист трудових прав, право на виробничу демократію, право роботодавця вимагати від працівника виконання обов'язку сумлінної праці тощо) належно спрямований і наповнений відповідним змістом. *Першу групу* складають три основних принципи трудового права:

свобода праці й зайнятості, заборона примусової праці (ст. 43 Конституції України, статті 5,21,49-4 КЗпП України);

право на працю, захист від безробіття, допомога у працевлаштуванні та матеріальна підтримка безробітних (ст. 43 Конституції України, статті 2,5, гл. III та III-A КЗпП України);

рівноправність у праці й зайнятості, заборона дискримінації в праці (ст. 24 Конституції України, статті 2,2¹ КЗпП України).

Головним змістом зазначених основних принципів трудового права є єдність можливостей працівника отримати роботу у роботодавця будь-якої форми власності відповідно до своєї спеціальності чи професії, у безпечних умовах праці, а за умови звільнення з роботи чи безробіття реалізується можливість сприяння держави у працевлаштуванні й матеріальної підтримки тимчасово непрацюючого. Інакше кажучи,

принцип забезпечення вільної праці стосується всіх суб'єктів трудового права, і головним його змістом є добровільне волевиявлення суб'єктів трудового права вступати в трудові відносини, змінювати чи припиняти їх, а конкретизація принципу забезпечення вільної праці відбувається в таких нормах інститутів, як працевлаштування, зайнятість, трудовий договір.

Друга група основних принципів трудового права, на відміну від першої, де йдеться про правове забезпечення виникнення трудових відносин, розкриває зміст тих основних принципів трудового права, що реалізуються за наявності трудових відносин. До цієї групи належать такі принципи:

справедлива винагорода за виконану роботу. Правове забезпечення здійснюється нормами інститутів: а) оплата праці; б) гарантії і компенсації;

охорона праці. Правове забезпечення цього принципу здійснюється нормами таких інститутів: а) трудовий договір (прийняття на роботу, переведення на іншу роботу); б) охорона праці як загальний інститут, і в тому числі як посилена охорона праці жінок та молоді контроль за охороною праці; в) норми матеріальної відповідальності роботодавця за шкоду, заподіяли працівникові в разі трудового каліцтва;

3) право на відпочинок. Правове забезпечення цього принципу здійснюється нормами таких інститутів: а) робочий час б) час відпочинку; в) поєднання роботи з навчанням; захист трудових прав. Цей принцип забезпечується нормами таких інститутів: а) нагляд і контроль за додержанням трудового законодавства; б) повноваження профспілок і трудових колективів; в) трудові спори.

До третьої групи належать такі принципи:

безплатна професійна підготовка, перепідготовка й підвищення кваліфікації. Правове забезпечення цього принципу здійснюється нормами таких інститутів: а) працевлаштування і зайнятість населення; б) трудовий договір; в) робочий час; г) оплата праці й гарантійні виплати;

виконання трудових обов'язків сторонами трудового договору. Правове забезпечення цього принципу здійснюється нормами таких інститутів: а) трудова дисципліна; б) трудовий договір (дисциплінарні звільнення); в) матеріальна відповідальність сторін трудового договору за заподіяну шкоду; г) розгляд трудових спорів.

Зазначені основні принципи трудового права України є передумовою розкриття правової сутності інституту суб'єктів трудового права та інститутів загальної і особливої його частин.

Питання для самоконтролю:

1 В чому проявляється метод трудового права?

2 Які основні джерела трудового права?

3 Визначте принципи трудового права?

Самостійне заняття №7

Тема: Нормування праці

Питання, що виносяться на самостійне вивчення:

1 Поняття нормування праці.

Література:

1 Конституція України.

2 Корові на Л.Д. Основи правознавства. Навчальний посібник, К., 2008 р.

3 Правознавство: Підручник/ За редакцією В.В.Копейчикова, А.М. Колодія К.: "Юрінком Інтер" 2006.

1 Поняття нормування праці

Нормування праці - поняття широке і об'ємне. Воно є одним з механізмів управління виробництвом, методом виявлення резервів зростання продуктивності праці, регулятором міри праці робітників і службовців. І яка б з цих сторін не підкреслювалась, сутність нормування праці проявляється у розробленні та встановленні особливих видів норм, які узагальнено прийнято називати нормами витрат праці, або нормами праці.

До норм праці відносяться норми виробітку, норми часу, норми обслуговування і нормативи чисельності робітників та службовців. Вони встановлюються відповідно до досягнутого рівня техніки, технології, організації виробництва і праці.

Норма виробітку відображає інтенсивність праці.

Норма часу відображає тривалість часу, протягом якого виконувалась праця. Ці норми встановлюються методом нормування, виходячи з найбільш раціонального технологічного виконання даної роботи і організації праці на певному робочому місці, за умови найбільш ефективного використання засобів виробництва і робочого часу, вважаються технічно обґрунтованими.

До технічно обґрунтованих норм виробітку і норм часу відносяться єдині і типові норми; місцеві норми, обчислені на підставі чинних міжгалузевих, галузевих або місцевих нормативів, встановлених методами технічного нормування праці. За відсутності відповідних нормативів технічно обґрунтовані норми можуть бути обчислені на підставі даних про технічну продуктивність обладнання, вивчення витрат робочого часу при виконанні певних робіт.

Норми праці встановлюються на невизначений строк і діють до моменту їх перегляду в зв'язку із зміною умов, на які вони розраховані. Тому в міру проведення атестації і раціоналізації робочих місць,

впровадження нової техніки, технології та організаційно-технічних заходів, що забезпечили зростання продуктивності праці, вони підлягають перегляду. У той же час досягнення високого рівня виробітку продукції окремими працівниками чи бригадою із застосуванням з власної ініціативи нових прийомів праці і передового досвіду, удосконалення своїми силами робочих місць не може бути підставою для заміни норм.

Уведення, заміна та перегляд норм праці здійснюються власником або уповноваженим ним органом за погодженням з профспілковим комітетом. Вони повинні роз'яснити працівникам причини перегляду норм праці, а також умови, за наявності яких мають застосовуватися нові норми.

Про введення нових і заміщення діючих норм праці власник або уповноважений ним орган повідомляє працівників не пізніше ніж за один місяць до введення.

Поряд з нормами, що встановлені на стабільні за організаційно-технічними умовами роботи, можуть застосовуватися тимчасові та одноразові норми. Тимчасові норми встановлюються на період освоєння тих чи інших робіт за відсутності затверджених нормативних матеріалів для нормування праці. Одноразові норми встановлюються на окремі роботи, що носять одиничний характер. Це можуть бути позапланові, аварійні та інші роботи.

Стаття 88 КЗпП визначає умови праці, що мають враховуватися при розробленні норм виробітку, норм часу і норм обслуговування. Ці умови повинні бути нормальними, якими вони є при справному стані машин, верстатів і пристроїв; при належній якості матеріалів та інструментів, необхідних для виконання роботи, і їх вчасному поданні; при своєчасному постачанні виробництва електроенергією, газом та іншим джерелом енергоживлення; при своєчасному забезпеченні технічною документацією; при здорових і безпечних умовах праці, коли дотримуються правил і норм техніки безпеки.

Перегляд норм виробітку, норм часу і норм обслуговування при незмінній тарифній ставці автоматично знижує розцінки на одиницю продукції або роботи. Незважаючи на це, норми часу необхідно періодично зменшувати, а виробітку - відповідно підвищувати. Будь-яка, навіть найдосконаліша і найобгрунтованіша у свій час норма рано чи пізно застаріває, відстає від рівня техніки, втрачає свою мобілізуючу роль і стимулюючий вплив на зростання продуктивності праці.

Зростання заробітків за рахунок легкого перевиконання застарілих, занижених норм не можна вважати закономірним. Продуктивність праці зростає не тільки за рахунок зусиль, майстерності самих робітників, а й за рахунок державних вкладень підприємств у підвищення технічної оснащеності, енергоозброєність праці робітників, підвищення їх кваліфікації. Відповідно економічний вигаш від зростання продуктивності праці повинен ділитися між працюючим і підприємством.

Нормативні завдання можуть встановлюватись також працівникам з почасовою системою оплати праці.

Питання для самоконтролю:

- 1 З яких показників складаються норми праці?
- 2 Хто здійснює введення, заміну та перегляд норм праці?

Самостійне заняття №8

Тема: Пенсійне забезпечення в Україні

Питання, що виносяться на самостійне вивчення:

- 1 Поняття пенсійного забезпечення
- 2 Види пенсій
- 3 Пенсійний фонд України

Література:

- 1 Конституція України.
- 2 Коровіна Л.Д. Основи правознавства. Навчальний посібник, К., 2008 р.
- 3 Правознавство: Підручник/ За редакцією В.В.Копейчикова, А.М. Колодія К.: "Юрінком Інтер" 2006.

1 Поняття пенсійного забезпечення

Одним із найважливіших завдань, які повинна вирішувати держава, є матеріальне забезпечення громадян у старості, в разі постійної втрати працездатності, втрати годувальника. Таке забезпечення здійснюється шляхом призначення виплати їм пенсій. В Україні нараховується понад 14 мільйонів пенсіонерів, до яких відносяться різні категорії громадян, зокрема ті, які досягли пенсійного віку, інвалідів, дітей-інвалідів, осіб, що втратили годувальника, громадян, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, військовослужбовців тощо.

З метою належної організації пенсійного забезпечення держава зобов'язана вишукувати відповідні джерела. До таких джерел в Україні належать Пенсійний фонд України, інші соціальні, благодійні та страхові фонди, а також бюджетні кошти. Однак, незважаючи на таку кількість джерел, коштів у державі для достатнього пенсійного забезпечення хронічно не вистачає, а потреба у додаткових джерелах має тенденцію до зростання,

В Україні визначено основні напрямки реформування системи пенсійного забезпечення, які включають збільшення мінімальних і максимальних пенсій, диференціацію пенсій залежно від стажу роботи та заробітної плати, перегляд надбавок до пенсій та пільг, пошук нових

джерел та форм пенсійного забезпечення, запровадження системи особистих пенсійних рахунків, створення приватних пенсійних фондів та інші. Реалізація цих напрямків потребує великої організаційно-економічної роботи.

2 Види пенсій

Згідно із Законом України «Про пенсійне забезпечення», громадяни України отримують такі види державних пенсій: а) трудові; за віком; по інвалідності; у разі втрати годувальника; за вислугу років; б) соціальні пенсії. Розмір пенсій за віком визначається в обсязі 55% від заробітку, але не нижче мінімальна величини, встановленої законодавством. За кожний повний рік роботи понад 25 років чоловікам і 20 років жінкам пенсія збільшується на 1 % від заробітку, але не менше 1 % від мінімального розміру пенсії. Для окремих пільгових категорій пенсіонерів згідно з чинним законодавством цей стаж може бути меншим.

Пенсії по інвалідності призначаються у разі настання інвалідності, що спричинило повну або часткову втрату працездатності внаслідок таких двох причин:

- трудового каліцтва або професійного захворювання;
- загального захворювання (у тому числі каліцтва, на пов'язаного з роботою, інвалідності з дитинства).

Розмір пенсії по інвалідності залежить від групи, середнього заробітку та встановленого проценту від заробітку. Так, інвалідам I групи пенсія встановлюється в обсязі 70%, II групи - 60%, III групи - 40% від середньомісячного заробітку.

Пенсія у разі втрати годувальника призначаються непрацездатним членам сім'ї померлого годувальника, які були на його утриманні.

Пенсії у разі втрати годувальника призначаються на кожного непрацездатного члена сім'ї в розмірі 30% від середньомісячного заробітку годувальника, але не менше соціальної пенсії встановленої для відповідної категорії непрацездатних. Круглим сиротам пенсія визначається із загальної суми заробітку обох батьків і не може бути меншою двократного розміру соціальної пенсії на кожну дитину.

Пенсія за вислугу років, встановлена окремим категоріям громадян, зайнятих на роботах, виконання яких призводить до втрати професійної працездатності до настання віку, що дає право на пенсію за віком.

Соціальні пенсії призначаються непрацюючим громадянам, крім інвалідів з дитинства за відсутності права на трудову пенсію.

Соціальні пенсії призначаються в таких розмірах:

- особам, які досягли пенсійного віку і не набули права на трудову пенсію без поважних причин - 30% від мінімального розміру пенсії за віком;

- особам, які досягли пенсійного віку і не набули права на трудову пенсію з поважних причин і інвалідам III групи - 50% від мінімального розміру пенсії за віком;

- інвалідам II групи, дітям-інвалідам віком до 16 років, дітям, або одній із осіб у разі втрати годувальника -100% мінімального розміру пенсії за віком;

- інвалідам I групи, а також матерям, яким присвоєно звання «Мати-героїня» - 200% мінімального розміру пенсії за віком.

Державні службовці, які досягли встановленого законодавством України пенсійного віку при наявності загального трудового стажу для чоловіків не менше 25 років, для жінок - 20 років, у тому числі стажу державної служби - не менше 10 років мають право на отримання пенсій в розмірі 80% від суми їхнього посадового окладу з урахуванням надбавок без обмеження граничного розміру пенсій. За кожний повний рік роботи понад 10 років на державній службі пенсія збільшується на 1 % від заробітку, але не більше 90% від посадового окладу з урахуванням надбавок.

Народним депутатам України при досягненні пенсійного віку призначається пенсія, яка становить 80% від місячного окладу, встановленого на той час, коли депутат працював у Верховній Раді України.

3 Пенсійний фонд України

Для забезпечення виконання Закону України «Про пенсійне забезпечення» було створено Пенсійний фонд України як самостійну фінансово-банківську систему. Кошти фонду не входять до державного бюджету і не можуть бути використані на інші цілі, крім виплати пенсій і допомоги. Бюджет цього фонду формується передусім за рахунок коштів, які відраховують підприємства, установи та організації. Кошти відносять на собівартість продукції, а в бюджетних установах це передбачено окремою статтею кошторису на утримання установи. Крім того, до надходжень Фонду належать обов'язкові страхові внески громадян які працюють, у розмірі 1% заробітної плати, а також кошти державного бюджету на виплату окремих видів пенсій та допомоги, добровільні внески підприємств, організацій, населення, інші надходження.

Головні завдання Пенсійного фонду України такі:

1. забезпечення фінансування витрат на виплату пенсій відповідно до Законів України «Про пенсійне забезпечення», «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», пенсій військовослужбовцям і працівникам органів внутрішніх справ, допомоги на дітей, а також інших витрат, покладених чинним законодавством на цей Фонд.

2. збирання і акумуляція внесків, призначених для пенсійного забезпечення і виплати допомоги.

3. розширене відтворення коштів Пенсійного фонду України на основі принципів самофінансування.

4. участь у фінансуванні державних, регіональних і обласних програм соціальної підтримки пенсіонерів, інвалідів, інших категорій населення та у страхуванні здоров'я пенсіонерів через страхові компанії.

5. організація міжнародного співробітництва у сфері пенсійного забезпечення, зокрема щодо виплати пенсій громадянам, які виїхали за межі України.

6. контроль за своєчасним і повним надходженням страхових внесків до цього фонду.

7. розробка одночасно з затвердженням Фонду соціального страхування України за погодженням з Мінфіном, Мінпраці та Мінсоцзабезом України пропозицій про запровадження тарифів внесків на соціальне страхування із урахуванням витрат на пенсійне забезпечення та соціальне страхування і внесення їх до Кабінету Міністрів України.

8. фінансування витрат, пов'язаних з виплатою державних пенсій, допомоги та інших виплат, передбачених законодавством України.

9. визначення порядку, використання і забезпечення контролю за правильним витрачанням коштів України.

10. прийняття разом з Мінпраці, Мінфіном та Мін соцзабезом України рішень про розміри відрахувань з підприємств і організацій на виплату пільгових пенсій залежно від небезпечності, шкідливості, тяжкості робіт та інших умов праці.

11. участь у підготовці пропозицій до державних програм соціального розвитку та підвищення рівня народного добробуту, в розробці проектів міжурядових договорів (угод) з питань пенсійного забезпечення та фін-ня витрат на виплату пенсій громадянам, які прибули на постійне проживання в Україні з інших держав і які виїхали за її межі.

12. участь у підготовці нормативних актів, спрямованих на удосконалення системи пенсійного забезпечення та порядку підвищення розміру пенсій у зв'язку зі зміною індексу споживчих цін і підвищення заробітної плати. Пенсійний фонд України має право займатися комерційною діяльністю, головними напрямками якої є такі:

1. вкладення коштів у короткострокові та довгострокові кредити, цінні папери державних органів, акціонерних товариств, фондів і то-варних бірж, до комерційних банків;

2. створення підприємств, участь у комерційних структурах (бан-ки, страхові компанії, торгові дома, спільні, підприємства, акціонерні товариства тощо).

3. проведення грошово-речових лотерей, благодійних вечорів, рекламно-інформаційних заходів (благодійні теле- і радіопрограми спеціальні випуски у періодичній пресі).

Підприємства, установи та організації незалежно від форм вчас-ності та господарювання, особи, які наймають для роботи окремих громадян за угодами, а також ті, що займаються підприємницькою діяльністю, заснованою на особистій власності фізичної особи та виключно її праці,

релігійні громади сплачують страхові внески до Пенсійної с фонду України у розмірах, установлених чинним законодавством.

Підприємства та організації, працівники яких мають право на пенсію за віком на пільгових умовах відповідно до ст. 13 Закону України "Про пенсійне забезпечення», крім страхових внесків вносять до Пенсійного фонду України податкові відрахування з коштів, призначених на оплату праці, у розмірах, встановлюваних фондом разом з Мінпраці, Мінфіном і Мінсоцзабезом України.

Порядок стягнення страхових внесків на пенсійне забезпечення, перерахування добровільних внесків та інших надходжень, зарахування коштів Пенсійного фонду України на відповідні рахунки, їхнього обліку і використання затверджує правління Фонду за погодженням з Мінфіном і НБУ.

Кошти Пенсійного фонду України використовуються на фінансування таких заходів:

1. виплата пенсій за віком (у тому числі працюючим пенсіонерам), за інвалідністю. У разі втрати годувальника, за вислугу років, соціальних та інших пенсій, установлених законодавством України;

2. виплата допомоги по догляду за дитиною і щомісячної допомоги на кожну дитину до досягнення нею віку, встановленого чинним законодавством.

3. підвищення пенсій у зв'язку зі зміною індексу споживчих цін і зростанням заробітної плати;

4. реалізація державних, регіональних і обласних програм соціальної підтримки пенсіонерів, інвалідів, дітей та інших категорій населення;

5. забезпечення поточної діяльності та утримання органів управління Фонду;

6. відтворення коштів Фонду;

7. зміцнення матеріально-технічної бази системи Фонду, органів і установ соціального забезпечення;

8. організація роз'яснювальної роботи серед населення і здійснення інших заходів відповідно до завдань Пенсійного фонду України.

Фонд організує облік і отримує необхідну інформацію від підвідомчих організацій і установ, подає зведені дані відповідним статистичним та іншим органам, несе відповідальність за своєчасне і повне фінансування витрат на виплату пенсій та допомоги за рахунок своїх коштів.

Пенсійний фонд України, його управління в Автономній Республіці Крим, областях і м. Києві є юридичними особами, мають штамп і печатку встановленого зразка, рахунки в установах банків.

Питання для самоконтролю:

1 Визначте види пенсійного забезпечення.

2 Які основні функції Пенсійного фонду?

Самостійне заняття №9

Тема: Українське кримінальне законодавство

Питання, що виносяться на самостійне вивчення:

- 1 Загальна характеристика Кримінального кодексу України.
- 2 Поняття та ознаки злочину.
- 3 Стадії вчинення злочину.

Література:

- 1 Конституція України.
- 2 Коровіна Л.Д. Основи правознавства. Навчальний посібник, К., 2008 р.
- 3 Правознавство: Підручник/ За редакцією В.В.Копейчикова, А.М. Колодія К.: "Юрінком Інтер" 2006.

1 Загальна характеристика Кримінального кодексу України.
Кримінальне право - галузь системи права України, яка визначає підстави кримінальної відповідальності, види злочинів та покарання за їх вчинення. Кримінальне право України кодифіковано, причому Кримінальний кодекс є єдиним джерелом права у цій галузі. У галузі кримінального права немає підзаконних актів, що не допускається застосування юридичних прецедентів чи правових звичаїв.

Кримінальний кодекс України було прийнято 5 квітня 2001 р. і введений в дію з 1 вересня 2001 р. кримінальний кодекс складається із Загальної та Особливої частини, які діляться на розділи і статті (всього 447 статей).

Загальна частина Кримінального кодексу складається з 15 розділів. Вона містить завдання Кримінального кодексу, підстави кримінальної відповідальності, поняття злочину і покарання, види кримінальних покарань, загальні засади призначення покарань та звільнення з них, особливості кримінальної відповідальності і покарання неповнолітніх та інші загальні положення.

Особлива частина Кримінального кодексу складається з 20 розділів. Вона містить вичерпний перелік діянь, які визнаються злочинами, і конкретні покарання за вчинення цих діянь. Кожен розділ Особливої частини Кримінального кодексу присвячений певній групі злочинів. Критерієм для виділення глав є *родовий об'єкт* - однорідні соціальні блага, цінності, суспільні відносини, на які посягає злочин. Наприклад, розділ I містить склади злочинів проти основ національної безпеки України, розділ II - злочини проти життя та здоров'я особи, розділ III - злочини проти волі, честі та гідності людини.

Кримінальний закон діє у часі, у просторі і по колу осіб. Дія кримінального закону в часі визначається наступними положеннями:

- 1) злочинність і караність діяння визначаються законом, який діяв *на час*

вчинення діяння. Наприклад, якщо крадіжка скоєно 5 травня 1999 р., то вид і міра кримінальної відповідальності винної особи буде визначатися відповідно до Кримінального кодексу України 1960 р. незалежно від часу залучення до кримінальної відповідальності;

2) закон, який скасовує злочинність діяння або пом'якшує кримінальну відповідальність, має зворотну дію у часі, тобто поширюється на осіб, які вчинили діяння до набрання цим законом чинності. Наприклад, на відміну від колишнього Кримінального кодексу нині чинний закон не встановлює покарання за наклеп. Отже, не притягується до кримінальної відповідальності особа, яка вчинила дане діяння, наприклад, 3 серпня 2001 р.;

3) закон, що встановлює злочинність діяння або посилює кримінальну відповідальність, не має зворотної дії в часі. Наприклад, новий Кримінальний кодекс запровадив кримінальну відповідальність за ряд комп'ютерних злочинів. Але його норми поширюються тільки на діяння, вчинені після вступу закону в силу, тобто з 1 вересня 2001 р.;

4) закон, який частково пом'якшує відповідальність, а частково її посилює, має зворотну силу тільки в тій частині, яка пом'якшує відповідальність.

Дія кримінального закону в просторі визначається територіальним принципом його застосування. Усі особи, які вчинили злочин на території України, підлягають кримінальній відповідальності за законами України. Інакше кажучи, дію Кримінального кодексу поширюється на громадян України, іноземних громадян і підданих, осіб без громадянства, які вчинили злочин *на території Української держави*. Виключення складають іноземні громадяни та піддані, користуються особистою недоторканністю (члени парламентських делегацій, дипломати). У разі вчинення ними злочину питання про їх відповідальність вирішується дипломатичним шляхом.

Дія кримінального закону в просторі тісно пов'язане з дією кримінального закону по колу осіб.

Громадяни України та особи без громадянства, які постійно проживають в Україні, які вчинили злочин за межами України, підлягають кримінальній відповідальності згідно з Кримінальним кодексом України, якщо інше не передбачено міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких дала Верховна Рада Україна. Якщо зазначені особи за вчинені злочини вже зазнали кримінального покарання за межами України, вони не можуть бути притягнені в Україні до відповідальності за ці ж злочини. Так у кримінальному праві України знаходить вираз відомий з часів Стародавнього Риму принцип: «Не можна засудити двічі за одне і те ж».

Інше становище діє по відношенню до іноземців та осіб без громадянства, які не проживають в Україні постійно. Якщо вони вчинили злочини за межами України, то вони підлягають відповідальності за законами України лише у випадках, передбачених міжнародними

договорами або в разі вчинення особливо тяжких злочинів проти громадян України або інтересів Української держави.

2 Поняття та ознаки злочину

Злочин - це передбачене Кримінальним кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.

Злочинне діяння може бути зроблено у формі дії або бездіяльності. *Злочинне дія* - це вид активного поведінки особи, коли вона вчиняє дії, прямо заборонені кримінальним законом. Наприклад, крадіжка, розбій, здирство - це злочини, вчинені у формі дії. *Злочинне бездіяльність* - це вид пасивної поведінки особи, коли воно не здійснює дій, прямо передбачених законом. Наприклад, злочином, вчиненим у формі бездіяльності, є ненадання допомоги хворому медичним працівником (ст. 139 Кримінального кодексу України).

Суб'єктом злочину визнається *фізична осудна особа, яка* вчинила злочин у *віці*, з якого може наставати кримінальна відповідальність. *Осудним* визнається особа, яка під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. Кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося *16 років*. Кримінальній відповідальності підлягають також особи, які досягли *14 років*, які вчинили злочини, соціальну небезпеку яких вони в змозі усвідомлювати. Вичерпний перелік таких злочинних діянь визначено Кримінальним кодексом (ч.2 ст.22 Кримінального кодексу України).

Не є злочином діяння, хоча і передбачене Кримінальним кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не завдало істотної шкоди, наприклад, крадіжка пачки масла, буханця хліба, пляшки води.

Ознаки злочину:

1) *кримінальна протиправність*. Ця ознака злочину вказує на те, що дане діяння передбачено кримінальним законом і заборонено їм під загрозою покарання;

2) *суспільна небезпека*. Злочин завдає чи створює загрозу заподіяння значної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі;

3) *винність*. Злочинним визнається лише винне діяння. Вина - психічне ставлення особи до здійснюваного їм діяння та її наслідків. Вина існує у формах умислу і необережності. Відсутність провини не дає можливості розглядати діяння як злочин;

4) *караніть*. Дана ознака злочину означає, що за вчинення конкретного злочину Кримінальним кодексом встановлено відповідне покарання.

Класифікація злочинів

Класифікація злочинів здійснюється в залежності від ступеня їх тяжкості:

1) злочином *невеликої тяжкості* є злочин, за який передбачено покарання у вигляді позбавлення волі не більше двох років або інше, більш м'яке покарання. Наприклад, до числа таких злочинів відноситься незаконне розголошення лікарської таємниці (ст. 145), незаконне використання товарного знаку (ст.229), жорстоке поводження з тваринами (ст.209);

2) злочином *середньої тяжкості* є злочин, за який передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на термін не більше п'яти років. Прикладами таких злочинів можуть бути підміна дитини (ст. 148), виготовлення, збут і використання підроблених недержавних цінних паперів (ч.1 ст.224), завідомо незаконне затримання або незаконний привід (ч.1 ст. 371);

3) *тяжким* злочином є злочин, за який передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше десяти років. Приклади тяжких злочинів - умисне тяжке тілесне ушкодження (ч.1 ст.121), розбій (ч.1-2 ст.137);

4) *особливо тяжким* злочином є злочин, за який передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад десять років або довічне позбавлення волі. Наприклад, до числа особливо тяжких злочинів відносяться державна зрада (ст. 111), умисне вбивство з обтяжуючими обставинами (ч.2 ст.115).

3 Стадії вчинення злочину

Стадії вчинення злочину - це етапи підготовки і здійснення *умисного* злочину. Злочин з необережності стадій не має. Кримінальний кодекс розрізняє наступні стадії злочинної діяльності: 1) *готування до злочину*. Під приготуванням розуміється підшукання або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умови для вчинення злочину. Наприклад, особа пристосовує інструменти для злому дверей, що не гниє транспортний засіб для вивозу викраденого майна, проводить спостереження за квартирою, яку збирається обікрасти;

2) *замах на злочин*. Замахом на злочин визнаються умисні дії (бездіяльність) особи, безпосередньо спрямовані на вчинення злочину, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з незалежних від нього причин. Наприклад, злодій проник у квартиру з метою викрадення майна, але був застигнутий і затриманий господарем;

3) *закінчений злочин*. Закінченим злочином визнається діяння, яке містить всі ознаки складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини Кримінального кодексу. Наприклад, злодій виніс викрадені речі з зламаної їм квартири і вкрив їх в заздальгідь підготовленому місці. Таким чином, він заволодів чужим майном і отримав можливість розпорядитися ним.

Кримінальна відповідальність за готування до злочину і замах на злочин настає за статтею закону, яка передбачає відповідальність за

закінчений злочин. При цьому слід враховувати, що готування до злочину невеликої тяжкості не тягне кримінальної відповідальності. При призначенні покарання суд враховує характер і ступінь суспільної небезпечності дій, вчинених винним, ступінь здійснення злочинного наміру та причини, в силу яких злочин не було доведено до кінця.

Склад злочину.

Поняття злочину конкретизується у формі окремих складів злочину. Склад злочину - це сукупність встановлених кримінальним законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, що характеризують суспільно небезпечне діяння як конкретний злочин. Значення складу злочину полягає в тому, що він є необхідною підставою кримінальної відповідальності.

Склад злочину утворюють чотири групи ознак:

- 1) об'єкт злочину;
- 2) об'єктивна сторона злочину;
- 3) суб'єкт злочину;
- 4) суб'єктивна сторона злочину.

Відсутність хоча б одного з цих елементів свідчить про відсутність складу злочину в цілому і виключає кримінальну відповідальність. Склади конкретних злочинів описані в статтях Особливої частини Кримінального кодексу України.

Питання для самоконтролю:

- 1 Визначте ознаки злочину.
- 2 З якого віку настає карна деліктоздатність?
- 3 Які стадії вчинення злочину визначає закон?
- 4 Яка мінімальна кількість ознак злочину повинна бути, щоб подія стала злочином?

Самостійне заняття №10

Тема: Поняття і завдання нотаріату України. Заповіт

Питання, що виносяться на самостійне вивчення:

- 1 Поняття, завдання і функції нотаріату України.
- 2 Основи спадкового права

Література:

- 1 Конституція України.
- 2 Коровіна Л.Д. Основи правознавства. Навчальний посібник, К., 2008 р.

1 Поняття, завдання і функції нотаріату України.

Стаття 59 Конституції України гарантує кожному громадянину право на отримання кваліфікованої правової допомоги. Поряд з іншими інститутами права, нотаріат забезпечує реалізацію цього конституційного права громадян. Правове регулювання діяльності нотаріату регулюється законом України «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 р. Положення, що містяться у цьому законі, стосуються організацій нотаріату, вони передбачають введення приватного нотаріату, порядок допуску осіб до нотаріальної діяльності, а також утворення державних нотаріальних архівів.

Відповідно до ст. 1 закону, нотаріат в Україні — це система органів і посадових осіб, на яких покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, і вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені законом, з метою надання їм юридичної вірогідності.

Нотаріат є інститутом, що забезпечує охорону та захист прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб шляхом вчинення нотаріальних дій від імені держави. Нотаріальна діяльність спрямована на надання офіційної сили, вірогідності юридичним правам, фактам і документам. Діяльність нотаріату має певну спільність з діяльністю інших органів цивільної юрисдикції.

Завданням нотаріату є забезпечення захисту та охорони власності, прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, сприяння у зміцненні законності та правопорядку, попередження правопорушень.

Три основні завдання, що їх виконує нотаріат.

Перше завдання — захист і охорона власності, прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб. Нотаріальні органи в основному виконують правоохоронну функцію, але нотаріальна діяльність може бути засобом захисту прав, наприклад, у разі вчинення виконавчих написів, протестів векселів, посвідчення несплати чеків. Виконання цього завдання буде ефективним, якщо воно реалізуватиметься відповідно до процесуальних норм, установлених законом України "про нотаріат", який гарантує захист прав та охоронюваних законом інтересів громадян і організацій при вчиненні нотаріальних дій. Порухення цих процесуальних норм веде до недійсності нотаріального акту.

Друге завдання - дії, що їх вчиняють нотаріальні органи, забезпечують захист і охорону важливих прав та інтересів громадян і організацій, які пов'язані з їхнім буттям, існуванням,

Діяльністю, бо стосуються їхніх майнових прав та гарантування подальшої реалізації інших суттєвих прав громадян.

Отже, підтверджуючи законність і достовірність нотаріальної дії, нотаріус виконує і третє завдання — запобігає можливим правопорушенням.

Третє завдання - запобігання правопорушенням виконується також через правові консультації, роз'яснення наслідків вчинення нотаріальної дії.

Виходячи із завдань, що їх виконують нотаріальні органи, можна зробити висновок, що сутність нотаріальної діяльності полягає в посвідченні та підтвердженні певних прав і фактів, у юридичному закріпленні цивільних прав із метою запобігання можливим порушенням або є засобом захисту вже порушених прав.

Органи нотаріату здійснюють тільки їм властиві функції, серед яких найбільш істотними є такі.

1 Функція забезпечення без спірності й доказової сили документів. Нотаріально засвідчений договір на випадок спору, що впливає з договору, в суді полегшує стороні можливість довести свої права, тому що зміст прав і обов'язків сторін договору, дійсність їх підписів, час здійснення договору офіційно підтверджені нотаріальним органом і тому є достовірними, безспірними.

2 Функція забезпечення законності при укладенні угод (контрольна функція). Нотаріус перевіряє наявність необхідного складу юридичних фактів, у тому числі правоздатність і дієздатність сторін, приналежність їм суб'єктивних прав, що вони передають іншим особам та ін. Відповідно до ч. 4 ст.5 закону, нотаріус зобов'язаний відмовити у вчиненні нотаріальної дії у разі невідповідності останньої законодавству України чи міжнародним договорам.

3 Функція надання правової допомоги особам, що звернулися за вчиненням нотаріальних дій. Таким чином інститут нотаріату покликаний не тільки засвідчувати факти чи фіксувати обставини, що мають юридичне значення, а й надавати суб'єктам правових відносин всебічну правову допомогу.

Предмет нотаріального процесуального права України.

Предметом нотаріального процесуального права є нотаріальні процесуальні правовідносини, що характеризуються такими особливостями:

- Обов'язковим їхнім суб'єктом є нотаріус;
- Загальним об'єктом — задачі нотаріальної діяльності;
- Їхній зміст складають процесуальні права й обов'язки суб'єктів нотаріального процесу, а також діяльність останніх;
- Виникають такі правовідносини тільки тоді, коли існує норма права, що безпосередньо передбачає можливість їхньої появи.

Отже, предметом нотаріального процесуального права є суспільні відносини, що складаються між нотаріусами (нотаріальними органами), з одного боку, та суб'єктами нотаріального провадження — з іншого, з приводу посвідчення прав і фактів, що мають юридичне значення, а також здійснення інших нотаріальних дій з метою надання їм юридичної вірогідності.

Предметом цивільного процесуального права є суспільні відносини, що виникають при здійсненні правосуддя по цивільних справах, що не виключає, однак, деяку спільність предметів цивільного процесуального й нотаріального процесуального права, зумовлену єдністю спірної і безспірної юрисдикцій. А. Г. Гойхбарг, наприклад, зазначав, що суд, розглядаючи безспірні справи в порядку окремого провадження, діє скоріше як орган нотаріальний, який засвідчує певні факти, що є підставою для зумовлених ними прав певних осіб.

До елементів методу процесуального правового регулювання належать:

А) загальне юридичне положення сторін (правосуб'єктність). Особи, що звертаються за здійсненням нотаріальних дій, повинні бути визнані правоздатними і дієздатними;

Б) специфіка юридичних фактів. Специфіка юридичних фактів як елементу методу правового регулювання полягає в їх правостворюючому значенні для розвитку нотаріального процесу, оскільки вони являють собою процесуальні дії, які впливають на хід процесу (звернення до нотаріуса із заявою про прийняття спадщини в порядку ст. 67 закону);

В) зміст правових відносин. Такі правовідносини виникають лише тоді, коли існує норма права, що безпосередньо передбачає можливість їхньої появи;

Г) специфіка санкцій. Санкції, як елемент методу нотаріального регулювання в основному не відрізняється від цивільно-процесуальних: це санкції скасування і процесуальних важелів (міри захисту);

Д) процесуальна форма. Нотаріат як складова частина системи юстиції здійснює свою діяльність у процесуальній формі, що дозволяє говорити про існування нотаріального процесу і спричинює необхідність вирішення проблеми галузевої належності норм, що регулюють діяльність нотаріату. Нотаріальні норми передбачають визначений порядок і умови діяльності нотаріусів та інших суб'єктів нотаріального процесу.

Джерела нотаріального процесуального права.

Джерела нотаріального процесуального права — це нормативні акти, які регулюють організацію нотаріальних органів і процесуальний порядок вчинення ними нотаріальних дій.

Джерелом нотаріального процесуального права слід назвати конституцію України, яка закріпила низку важливих загальних положень принципового значення для діяльності нотаріальних органів.

Основні положення діяльності нотаріальних органів і посадових осіб, які вчиняють нотаріальні дії, врегульовано законом України "Про нотаріат", який був прийнятий Верховною радою України 2 вересня 1993 р. І набрав чинності 1 січня 1994 р.

Законом України "Про нотаріат" детально регламентовано питання організації діяльності нотаріальних органів. З метою вдосконалення діяльності нотаріату врегульовано створення приватної нотаріальної діяльності, що дає можливість розвантажити систему державних

нотаріальних контор, підвищити якість вчинення нотаріальних дій, а також піднести престиж професії нотаріуса.

2 Основи спадкового права

Поняття спадкування. Смерть фізичної особи припиняє її правоздатність і відкриває спадщину. Людина перестає існувати фізично, але значна кількість цивільних відносин, в яких вона була носієм прав та обов'язків, переходять до інших осіб. Такий перехід майна (спадщини) померлої особи (спадкодавця) до інших осіб (спадкоємців) називається спадкуванням.

Умови та порядок спадкування регламентуються низкою цивільно-правових норм, що в своїй сукупності складають окремий цивільно-правовий інститут - спадкове право.

Таким чином, *спадкове право* - це сукупність цивільно-правових норм, які регулюють відносини, що виникають внаслідок переходу майна, а також майнових прав та обов'язків померлого до інших осіб.

У ЦК 2003 р. з урахуванням суттєвих змін, що відбулися у суспільстві, спадкові відносини врегульовані, виходячи із забезпечення свободи волі особи, відмови держави від зазіхань на її приватну власність, сприяння через закон зміцненню родинних стосунків. Відповідні відносини регулюються у Книзі шостій ЦК України, а також у нормативних актах, які регулюють діяльність органів нотаріату.

Спадкове право надає можливість кожному громадянину розпорядитися своїм майном на випадок смерті, визначивши в заповіті його долю. Положення спадкового права спрямовані на захист особистих інтересів громадян. Водночас спадкове право всіляко захищає інтереси членів сім'ї померлого (зокрема, неповнолітніх та непрацездатних осіб), чим сприяє зміцненню сім'ї.

Значення спадкування полягає в тому, що кожному члену суспільства має бути гарантована можливість жити та працювати із свідомістю того, що після його смерті все надбане ним за життя (втілене у матеріальних благах і обтяжене боргами) перейде згідно з його волею, а якщо він її не виявить, то згідно з волею закону - до близьких йому людей. І тільки у випадках, прямо передбачених у законі, те, що належало спадкодавцеві за життя, у певній частині перейде до осіб, до яких сам спадкодавець не виявляв прихильності (так звані необхідні спадкоємці). Неухильне проведення цих положень забезпечує інтереси як самого спадкодавця та його спадкоємців, так і усіх третіх осіб (боржників та кредиторів спадкодавця, фіскальних органів тощо), для яких смерть спадкодавця може потягнути ті чи інші правові наслідки.

Основні поняття спадкового права

Спадкове правонаступництво. Правовим механізмом спадкових відносин є наступництво стосовно прав на майно померлого, тобто "майно" як сукупності майнових прав та обов'язків спадкодавця, що не припиняються із смертю останнього і переходять до його правонаступників. При цьому: по-перше, права та обов'язки померлого

переходять до його правонаступників як єдине ціле та одночасно, тобто у порядку універсального правонаступництва; по-друге, до спадкоємців переходять усі права та обов'язки спадкодавця, крім тих, що нерозривно пов'язані з особою спадкодавця та спадкування яких не допускається цивільним законодавством та іншими законами або суперечать самій природі цих прав та обов'язків.

Універсальному правонаступництву притаманна ознака безпосередності, яка виявляється в тому, що спадкоємець набуває спадщину без попередньої передачі останньої третім особам. Універсальний правонаступник (спадкоємець) не може прийняти тільки одну частину правомочностей і відмовитися від прийняття іншої. Внаслідок універсального правонаступництва право на майно переходить до спадкоємців разом з усіма обтяженнями, які лежать на спадщині. Так, якщо виконання зобов'язання забезпечене неустойкою або порукою, то вони зберігають силу і при переході прав кредитора за зобов'язанням до спадкоємців. Так само коли майно, що входить до складу спадщини, перебуває у заставі, то зміна власника застави майна не припиняє.

Від універсального правонаступництва слід відрізнити наступництво сингулярне (часткове). Сингулярний правонаступник, на відміну від універсального, набуває лише окреме право із складу спадщини - право, зміст якого чітко визначений. Таке право сингулярного правонаступника не обтяжується боргами і переходить до нього не безпосередньо від спадкодавця, а опосередковано - на підставі норми закону (статті 1237, 1238 ЦК), що покладає на спадкоємця обов'язок виконання на користь певної особи (відказоодержувача) певного зобов'язання.

Прийняття спадщини є реалізацією волі особи на набуття відповідних прав та обов'язків і стосується всієї спадщини, у чому б вона не була вираженою і у кого б вона не знаходилась. Прийняття спадщини з умовою або із застереженням не допускається. Прийняттю спадщини надається зворотна сила, тобто якщо спадкоємець приймає спадщину, то вона вважається прийнятою ним вже з моменту відкриття спадщини.

Підстави спадкування.

Спадкування здійснюється за заповітом або за законом (ст. 1217 ЦК). Однак зрозуміло, що підстави спадкування не можна протиставляти. Крім того, для спадкування не тільки за заповітом, а й за законом потрібна ціла низка передбачених законом юридичних фактів. Підставою виникнення спадкування за заповітом є юридичний склад - складання заповіту, смерть спадкодавця, відкриття спадщини, прийняття спадщини. Осіб, які закликаються до спадкування в цьому випадку, визначає у своєму заповіті спадкодавець. Для спадкування за законом потрібні: по-перше, наявність певного ступеня спорідненості зі спадкодавцем або перебування на його утриманні протягом визначеного законом строку (тобто особа повинна входити в коло спадкоємців за законом); по-друге, факт смерті спадкодавця (тобто повинно відбутися відкриття спадщини); по-третє, прийняття спадщини.

Таким чином, спадкування виникає лише за наявності передбачених у законі юридичних фактів і тому безпосередньо із закону ніколи не виникає.

Спадщина.

Центральним у спадковому праві є поняття спадщини, під якою ст. 1218 ЦК визначає права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті. Усі майнові права, що входять до складу спадкового майна, становлять так званий спадковий актив. Сукупність обов'язків спадкодавця, що переходять до спадкоємців, становить спадковий пасив.

Щодо складу спадщини слід враховувати таке. По-перше, до спадщини входять лише ті права та обов'язки, носієм яких за життя був сам спадкодавець. Права та обов'язки, що виникають зі смертю спадкодавця, ґрунтуються на інших підставах. Так, у разі смерті застрахованої особи, якщо у договорі особистого страхування не вказаний інший вигодонабувач, страхова сума сплачується спадкоємцям застрахованої особи (ст. 1229 ЦК). У даному випадку спадкового наступництва не відбувається, оскільки право на отримання страхової суми виникає лише внаслідок смерті спадкодавця.

По-друге, не всі права та обов'язки, які належали спадкодавцеві за життя, здатні за своєю природою переходити до інших осіб. Так, не переходять у спадщину права, які є невід'ємними від особи спадкодавця (ст. 1219 ЦК), наприклад: право авторства; право на участь у товариствах та право членства в об'єднаннях громадян, якщо інше не встановлено законом або їх установчими документами; право на відшкодування шкоди у зв'язку із каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; права на аліменти, на пенсію, допомогу або інші виплати, встановлені законом; права та обов'язки особи як кредитора або боржника; права та обов'язки, що виникають із договору доручення, крім тих, які набуті спадкоємцем внаслідок виконаного доручення.

По-третє, перехід у спадщину окремих прав та обов'язків, які належали спадкодавцеві за життя та спроможні переходити у спадщину, можуть бути виключені або обмежені на підставі прямої вказівки закону. Так, ст. 1227 ЦК передбачає, що заробітна плата, пенсія, стипендія, аліменти, допомога у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, суми відшкодувань у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, інші соціальні виплати, нараховані спадкодавцеві, але не одержані ним за життя, передаються членам його сім'ї, а у разі їх відсутності - входять до складу спадщини.

По-четверте, у спадщину можуть переходити права та обов'язки не тільки з майновим, але і з немайновим змістом, як це має місце при успадкуванні голосуючих акцій в акціонерному товаристві, коли до спадкоємців переходить не тільки право на одержання дивідендів, а й право на участь в управлінні справами акціонерного товариства.

По-п'яте, у випадках, прямо передбачених законом, у спадщину можуть переходити охоронювані законом інтереси. Наприклад, коли громадянин почав приватизувати своє житло, та не встиг завершити цей процес до кінця - перешкодила смерть. У таких випадках спадкоємці мають право завершити розпочатий спадкодавцем процес приватизації та стати власниками майна. Оскільки спадкодавець за життя встиг виразити свою волю на приватизацію житла (подав належні документи), але помер, то право на приватизацію перейшло у стадію реалізації, зупинившись на шляху до суб'єктивного права, і тому може стати об'єктом спадкування. Ця позиція закріплена у ч. 5 п. 13 постанови Пленуму Верховного Суду України "Про судову практику по справах щодо захисту права приватної власності"¹ від 22 грудня 1995 року.

Якщо спадкодавець ніяких дій, спрямованих на приватизацію житла, не здійснював і помер, то право на приватизацію до спадкоємців не може перейти, тому що за життя спадкодавця це право не вийшло за межі його правоздатності, тобто не було реалізоване.

Другий приклад стосується набувальної давності. Для набуття власності за давністю володіння необхідно, крім всіх інших визначених законом умов, безперервно володіти майном протягом встановленого ст. 344 ЦК строку (рухомим - 5 років, нерухомим - 10 років). Володілець може додати до строку свого володіння також і час володіння свого попередника, від якого він отримав майно як його правонаступник. Це правило поширюється на випадки як сингулярного, так і універсального наступництва. І тут у порядку спадкового наступництва до спадкоємця переходить не саме право власності, якого ще немає, а тільки можливість його набуття у власність до спливу передбачених у законі строків.

У багатьох випадках порядок закликання тієї чи іншої особи до спадкування, а також зміст прав і обов'язків, які перейдуть до спадкоємця, визначаються не тільки загальними положеннями про спадкування, а й спеціальними правилами, які розраховані на окремі види спадкування. Ці правила зосереджені у законодавстві про господарські товариства, а також про інші юридичні особи, у земельному, житловому та інших галузях законодавства. Розглянемо деякі з цих правил.

Стаття 130 ЦК визначає порядок розрахунку із спадкоємцями учасника повного товариства, ч. 5 ст. 147 - перехід частки у статутному капіталі товариства з обмеженою відповідальністю до іншої особи, ч. 4 ст. 166 - припинення членства у виробничому кооперативі і перехід паю. Ці положення розвинуті і конкретизовані у законах та інших нормативних актах, які регулюють відносини у сфері виникнення та функціонування окремих організаційно-правових форм юридичних осіб.

В одних випадках спадкоємці можуть повністю зайняти місце спадкодавця у відповідному товаристві або кооперативі. Так, спадкоємець, який успадкував акції, набуває відповідних прав акціонера. Але такий акціонер не може автоматично замінити спадкодавця у наглядовій раді або виконавчому органі товариства. У товаристві власників житла у випадку

смерті громадянина - члена товариства його спадкоємці входять до товариства з моменту виникнення у них права власності на помешкання.

В інших товариствах та кооперативах питання щодо прийому в них спадкоємців залежить від умов, передбачених у законі та установчих документах. Так, у випадку смерті учасника повного товариства або повного учасника командитного товариства його спадкоємець може вступити у повне товариство лише за згодою інших учасників (ч. 1, ч. 2 ст. 127; ч. 1 ст. 135 та ст. 136 ЦК).

Спадкування права на земельну ділянку відбувається на загальних підставах зі збереженням цільового призначення відповідної ділянки. До спадкоємців житлового будинку, інших будівель та споруд переходить право власності або право користування земельною ділянкою, на якій вони розміщені. Інший розмір земельної ділянки може бути передбачений спадкодавцем у заповіті (ст. 1225 ЦК). Поряд із земельною ділянкою успадковується і земельний сервітут на ній.

Право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис) виникає на підставі договору між власником земельної ділянки і особою, яка виявила бажання користуватися цією земельною ділянкою. Емфітевзис та суперфіцій також можуть передаватися у порядку спадкування.

Щодо обов'язків, які переходять до спадкоємців, то ними можуть бути повернення грошей, які були позичені померлим, чи речі, якою він користувався за договором найму. Спадкоємці мають відшкодувати матеріальні збитки, завдані спадкодавцем у договірних чи позадоговірних зобов'язаннях, а також моральну шкоду, яка була присуджена за життя спадкодавця.

До спадкоємців переходить обов'язок сплатити неустойку (штраф, пеню), яка була присуджена судом кредиторів зі спадкодавця за його життя.

За позовом спадкоємців суд може зменшити розмір неустойки (штрафу, пені), розмір відшкодування майнової шкоди (збитків) та моральної шкоди, якщо вони є непропорційно великими порівняно із вартістю рухомого чи нерухомого майна, яке було одержане ними у спадщину (ч. 5 ст. 1231 ЦК).

Матеріальні збитки та моральна шкода відшкодовуються спадкоємцями у межах вартості рухомого чи нерухомого майна, яке було ними одержане.

Цивільним законодавством також передбачений обов'язок спадкоємців відшкодувати розумні витрати, зроблені одним із них або іншою особою на утримання, догляд, лікування та поховання спадкодавця. Витрати можуть бути стягнені не більш як за три роки до смерті спадкодавця (ст. 1232 ЦК). Відшкодування виплачується тільки тим особам, які їх фактично понесли.

До прийняття спадщини спадкоємцями її називають лежачою. У цей проміжок часу вона вже не належить спадкодавцеві, оскільки його немає в

живих. Не може вона також належати закликаним до спадкування спадкоємцям, бо у момент відкриття спадщини у них виникає лише право на її прийняття, але не право на спадщину. Тому з моменту відкриття спадщини до прийняття її спадкоємцями вона становить собою сукупність безсуб'єктних прав та обов'язків. Але таке становище є нетривалим. Воно існує доки спадщина не буде прийнятою спадкоємцями або не перейде до держави.

Спадкодавцями є фізичні особи, незалежно від віку, статі тощо, майно яких після смерті переходить у спадщину до інших осіб.

При спадкуванні за законом не має значення дієздатність спадкодавця. Інша справа при спадкуванні за заповітом, оскільки останній є одностороннім правочином, що вчиняється особою, яка має бажання зробити розпорядження своїм майном на випадок смерті. Тому заповідач повинен бути дієздатним у повному обсязі, враховуючи правила ч. 2 ст. 34 та ст. 35 ЦК.

Особи частково дієздатні (ст. 31 ЦК), а також обмежено дієздатні (ст. 36 ЦК) заповідальної дієздатності не мають. Не має юридичної сили заповіт, вчинений недієздатною особою в період значного нетривалого покращення здоров'я (ремісії). Якщо така особа у подальшому буде визнана недієздатною, ця обставина не впливає на юридичну силу заповіту, який спадкодавець склав, коли був дієздатним. Однак такий заповіт може бути оскаржений на підставах, передбачених ст. 225 ЦК. Визнання особи, яка склала заповіт, недієздатною у подальшому може мати значення і при вирішенні питання щодо усунення спадкоємця за заповітом від спадкування як негідного спадкоємця.

Спадкодавець за законом не є суб'єктом спадкового правовідношення, тому що на момент відкриття спадщини його немає в живих. У цьому полягає його відмінність від спадкодавця-заповідача.

Спадкоємці. Відкриття спадщини як юридичний факт має наслідком виникнення у певних осіб права на спадкування. Коло спадкоємців за заповітом визначає заповіт, коло спадкоємців за законом - закон. Оскільки право на спадкування виникає у день відкриття спадщини, яким є день смерті спадкодавця, це означає, що лише спадкоємці є суб'єктами спадкового правовідношення.

Коло спадкоємців значно ширше, ніж коло спадкодавців. Ними можуть бути як суб'єкти приватного права, так і суб'єкти публічного права, передбачені ст. 2 ЦК. Що стосується фізичних осіб, то при спадкуванні як за заповітом, так і за законом спадкоємцями можуть бути лише ті, які є живими на момент смерті спадкодавця.

Закон допускає закликання до спадкування не тільки осіб, які є живими на момент відкриття спадщини, але і тих, хто був зачатий за життя спадкодавця, але народився живим після відкриття спадщини, тобто вже після смерті спадкодавця. Так, діти спадкодавця, зачаті за його життя, але народжені вже після його смерті, можуть бути спадкоємцями як за заповітом, так і за законом, а інші особи - тільки спадкоємцями за

заповітом. Охорона інтересів таких осіб передбачена ст. 1222 ЦК. Але це не означає, що ненароджена дитина визнається суб'єктом права, тому що її інтереси будуть враховуватися лише за умови, якщо вона народиться живою. Якщо вона народиться мертвою, то факт зачаття втрачає будь-яке юридичне значення, оскільки його правоздатність так і не виникла. У даному випадку вона взагалі не вважається закликаною до спадкування, і тому не підлягають застосуванню ні правила щодо спадкової трансмісії, ні правила щодо прирощення спадкових часток, ні інші правила, які розраховані на той випадок, коли спадкоємець, закликаний до спадкування, вмирає, не встигнувши прийняти спадщину. Якщо на користь ненародженої дитини було складено заповіт, а дитина народилася мертвою, заповіт втрачає силу.

Для набуття статусу спадкоємця недостатньо самого факту наявності заповіту на користь певної особи чи зарахування її до спадкоємців певної черги. Від особи вимагається ще й добропорядна поведінка. У зв'язку з цим ст. 1224 ЦК передбачає перелік обставин, за наявності яких право на спадкування у певних осіб не виникає, тобто вони усуваються від права на спадкування як за заповітом, так і за законом, і називаються негідними спадкоємцями. До них віднесені особи, які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на життя спадкоємців. Це не стосується осіб, які вчинили такий замах, але спадкодавець, знаючи про це, все ж призначив їх своїми спадкоємцями за заповітом (тобто пробачив такий вчинок).

Не мають також права на спадкування ні за заповітом, ні за законом особи, які своїми протизаконними діями умисно перешкоджали спадкодавцеві скласти заповіт, внести до нього зміни або скасувати його і цим сприяли виникненню права на спадкування у них самих чи в інших осіб або ж сприяли збільшенню їх частки у спадщині. Ці обставини мають бути підтверджені судом.

Спадкоємцями за законом не можуть стати: - батьки після дитини, щодо якої вони позбавлені батьківських прав і не були поновлені у цих правах на момент відкриття спадщини;

- батьки (усиновлювачі) та повнолітні діти (усиновлені), інші особи, які ухилялися від виконання обов'язків щодо утримання спадкодавця, якщо ці обставини встановлені в судовому порядку. Але ці особи можуть одержати спадщину за заповітом.

У осіб, шлюб між якими визнаний недійсним за рішенням суду, внаслідок чого не виникає правового зв'язку між ними, атому і права на спадкування однієї після другої, і навпаки, немає. Утім закон містить виняток із цього правила і дає можливість тому з подружжя, хто пережив померлого і не знав та не міг знати про перешкоди до реєстрації шлюбу, у разі визнання шлюбу недійсним після смерті одного з подружжя отримати право на спадкування частки того, хто помер, у майні, яке набуто ними за час фактичного шлюбу.

Передбачені правила щодо усунення за певних умов осіб від спадкування поширюються на всіх спадкоємців, у тому числі й на тих, хто має право на обов'язкову частку у спадщині, а також на відказоодержувачів, на користь яких зроблено заповідальний відказ.

Зазначені "негідні" спадкоємці усуваються від спадкування в судовому порядку. Обставини, які є підставою для позбавлення права на спадкування, також повинні бути встановлені судом.

Питання для самоконтролю:

- 1 Визначте основні функції нотаріату.
- 2 Які є підстави спадкування?
- 3 Що таке «негідні спадкоємці»?

Самостійне заняття №11

Тема: Шлюбний договір

Питання, що виносяться на самостійне вивчення:

- 1 Поняття та форма шлюбного договору.
- 2 Строки дії шлюбного договору.
- 3 Підстави визнання шлюбного договору недійсним.

Література:

- 1 Конституція України.
- 2 Корові на Л.Д. Основи правознавства. Навчальний посібник, К., 2008 р.
- 3 Правознавство: Підручник/ За редакцією В.В.Копейчикова, А.М. Колодія К.: "Юрінком Інтер" 2006.

1 Поняття та форма шлюбного договору

Шлюбний договір розглядається як згода наречених або подружжя щодо встановлення майнових прав та обов'язків подружжя, пов'язаних з укладенням шлюбу, його існуванням та припиненням.

Форма шлюбного договору

Згідно зі ст. 94 СК України шлюбний договір укладається у письмовій формі та нотаріально посвідчується. Існують деякі особливості укладення шлюбного договору, суб'єктом якого є неповнолітня особа. Для його укладення потрібна письмова згода батьків або піклувальника неповнолітнього, посвідчена нотаріусом (ч. 2 ст. 92 СК України).

Відповідно до ч. 1 ст. 92 СК України суб'єктами шлюбного договору можуть бути дві категорії осіб: які подали до державного органу

РАЦС заяву про реєстрацію шлюбу (наречені) та які зареєстрували шлюб (подружжя).

Щодо суб'єктного складу шлюбного договору пов'язані й особливості дії шлюбного договору у часі. Згідно із ст. 95 СК України дія шлюбного договору, що його було укладено до реєстрації шлюбу, починається з моменту реєстрації шлюбу. Якщо шлюбний договір укладено подружжям, він набирає чинності у день його нотаріального посвідчення. За бажанням сторін шлюбний договір, укладений до реєстрації шлюбу, може поширюватися на відносини, які виникнуть не з моменту реєстрації шлюбу, а пізніше, наприклад, через п'ять років після реєстрації шлюбу. Немає перешкод для того, щоб шлюбний договір, укладений в період шлюбу, за бажанням сторін поширював свою дію на відносини, що виникли раніше — з моменту реєстрації шлюбу. Такий договір не буде суперечити закону.

2 Строки дії шлюбного договору

Відповідно до ст. 96 СК України, у шлюбному договорі, по-перше, може бути встановлено загальний строк його дії, а також строки тривалості окремих прав та обов'язків подружжя та, по-друге, за бажанням сторін у договорі може бути встановлена чинність договору або окремих його умов і після припинення шлюбу.

Подружжя може укласти шлюбний договір лише на певний час, наприклад, на перші п'ять років після реєстрації шлюбу. Після їх спливу подружжя вправі укласти новий договір або погодитися з законним (легальним) режимом свого майна, який встановлено законодавством України. Важливим здається також правило щодо можливості встановлення сторонами в договорі прав та обов'язків, які будуть виникати після припинення шлюбу. В цьому відбиваються особливості подружніх стосунків, коли навіть після припинення сімейних відносин особи відчувають потребу добровільно взяти на себе певні обов'язки щодо колишнього чоловіка або дружини.

СК України встановлені певні межі договірної ініціативи подружжя. Також Кодексом визначаються положення, які не можуть включатися до шлюбного договору:

Предметом шлюбного договору є відповідно до частин 2, 3 ст. 93 СК України лише майнові відносини подружжя, встановлюються їхні майнові права й обов'язки. Тобто, шлюбний договір не може регулювати особисті відносини між ними, а також особисті відносини між батьками та дітьми. Тому не будуть відповідати закону умови шлюбного договору щодо встановлення права кожного з подружжя на віросповідання, виховання в дітях прихильності до певної релігії, визначення культурних та мовних пріоритетів тощо.

Шлюбний договір не може зменшувати обсягу прав дитини, які встановлені СК України (ч. 4 ст. 93). Вказана норма є відповідною гарантією майнових прав дитини. Тому батьки не вправі укласти шлюбний договір, за яким дитина буде позбавлена права на аліменти, права на

отримання майна у власність, права на проживання в певному житловому приміщенні тощо. Разом із тим, не викликає сумніву, що шлюбний договір не може зменшувати будь-яких майнових прав дитини, беззастережно до місця їх нормативного закріплення — в Сімейному кодексі або інших нормативних актах. Тому точнішим буде вказівка на те, що шлюбний договір не може зменшувати прав дитини, встановлених законодавством.

Шлюбний договір не може ставити одного з подружжя у надзвичайно невігідне матеріальне становище (ч. 4 ст. 93 СК).

У СК України окреслено три основних види майнових відносин, які можуть регулюватися шлюбним договором. Сторони у шлюбному договорі можуть визначити:

- а) правовий режим майна (ст. 97 СК України);
- б) порядок користування житлом (ст. 98 СК України);
- в) право на утримання (ст. 99 СК України).

Визначення у шлюбному договорі правового режиму майна подружжя має за мету встановлення правил, які не співпадають з тими, які встановлені законодавчими нормами або взагалі не передбачені законодавством. Наприклад, сторони можуть домовитися, що майно, набуте ними до шлюбу, буде входити до складу їх спільного, а не роздільного майна; у разі поділу майна частки кожного з подружжя будуть не рівними, а відповідно збільшеними або зменшеними; речі професійних занять одного з подружжя не будуть підлягати поділу і передаватимуться тому з подружжя, який їх використовував, тощо. За Сімейним кодексом регулювання відносин подружжя щодо укладення шлюбного договору в цілому базується на диспозитивних засадах.

Сторони вправі включити до шлюбного договору умови щодо порядку користування житлом (ст. 98 СК України). У даному разі йдеться не про перехід права власності на житлове приміщення від одного з подружжя до другого, а саме про користування житлом. Сторони шлюбного договору можуть домовитися про порядок користування житлом, яке належить на праві власності одному з них. В юридичному сенсі квартира (житловий будинок, садиба), яка належить одному з подружжя є чужою річчю для іншого з подружжя незалежно від часу його проживання в житловому приміщенні. Сторони можуть домовитися щодо користування або припинення користування житловим приміщенням у разі розірвання шлюбу. Відповідно до ч. 2 ст. 98 СК України сторони можуть домовитися про проживання у житловому приміщенні їхніх родичів.

Зміст шлюбного договору можуть також складати умови щодо права подружжя на утримання (ст. 99 СК України). Сенс шлюбного договору полягає у встановленні правил, які відрізняються від тих, що визначені законом. Тому сторони можуть домовитися про надання утримання одному з подружжя незалежно від тих умов, які передбачені законом, наприклад, непрацездатності одного з подружжя або його потреби у матеріальній допомозі (ст. 75 СК України). Можуть сторони передбачити

також конкретний порядок, розмір та строки надання утримання, визначити його натуральну або грошову форму тощо.

Зміни умов шлюбного договору.

У СК України закріплено загальне правило щодо цього. Згідно з ч. 1 ст. 100 СК України одностороння зміна умов шлюбного договору не допускається. Це можливо тільки у тому разі, якщо на таку зміну дають згоду обидві сторони. В ч. 2 ст. 100 СК України сказано, що шлюбний договір може бути змінено подружжям. У зв'язку з тим, що шлюбний договір підлягає нотаріальному посвідченню, усі внесені в нього зміни також мають бути посвідчені нотаріально. СК України передбачає також можливість зміни умов договору за рішенням суду (ч. 3 ст. 100 СК України).

Випадки визнання шлюбного договору недійсним.

Відповідно до ст. 103 СК України шлюбний договір на вимогу одного з подружжя або іншої особи, права та інтереси якої цим договором порушені, може бути визнаний недійсним за рішенням суду з підстав, встановлених Цивільним кодексом України. Хоча в СК України йдеться лише про ті підстави недійсності правочинів, які встановлені ЦК, обмежитися цим не можна, бо Сімейний кодекс України містить цілу низку власних умов, порушення яких без сумніву слугуватиме підставою визнання шлюбного договору недійсним.

3 Підстави визнання шлюбного договору недійсним

Основні підстави визнання шлюбного договору недійсним:

1) порушення нотаріальної форми договору, а також укладення шлюбного договору неповнолітніми особами, які беруть шлюб без згоди їх батьків або піклувальника;

2) неналежний суб'єктний склад (укладення договору недієздатними особами, або такими, що не мають необхідного обсягу дієздатності);

3) зменшення обсягу прав дитини, які встановлені СК України;

4) включення умов, які ставлять одного з подружжя у надзвичайно невігідне матеріальне становище;

5) укладення договору під впливом обману, насильства;

6) помилка однієї зі сторін договору;

7) порушення шлюбним договором норм закону (наприклад, включення в договір положень, що стосуються особистих прав і обов'язків подружжя або їх неповнолітніх дітей) тощо.

Треба зазначити, що визнання шлюбного договору недійсним не впливає на долю шлюбу: він продовжує своє існування незалежно від цього. І навпаки, визнання шлюбу недійсним тягне за собою недійсність шлюбного договору. Це свідчить про залежність шлюбного договору від шлюбу та певну підпорядкованість першого другому.

Питання для самоконтролю:

1 Чи можуть заключати шлюбний договір з неповнолітніми?

2 Які положення не можуть включатися до шлюбного договору?

3 Які підстави визнання шлюбного договору недійсним?

Самостійне заняття №12

Тема: Бюджет і бюджетна система. Система оподаткування в Україні

Питання, що виносяться на самостійне вивчення:

1 Поняття та джерела фінансового права.

2 Бюджетна система України

3 Податки в Україні

Література:

1 Конституція України.

2 Коровіна Л.Д. Основи правознавства. Навчальний посібник, К., 2008 р.

3 Правознавство: Підручник/За редакцією В.В.Копейчикова, А. М. Колодія - К.: "Юрінком Інтер" 2006 р.

1 Поняття та джерела фінансового права

Поняття фінансового права — сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини щодо мобілізації (отримання), розподілу та використання коштів держави та органів місцевого самоврядування. Джерела фінансового права:

- Конституція України;
- Бюджетний кодекс України;
- закони України;
- підзаконні нормативно-правові акти (зокрема акти Національного банку України).

2 Бюджетна система України

Бюджет — документ, який визначає джерела формування коштів держави або її складових частин та їх витрачання. *(Робота зі схемою)* Розповідь про бюджетну систему України з використанням схеми «Бюджетна система України»

Особливості бюджету:

- кожний бюджет є самостійним;
- кожний бюджет затверджується представницьким органом відповідного рівня;
- кожний бюджет має власні джерела надходження.

3 Податки в Україні

Загальнодержавні податки та збори в Україні

Податковий кодекс України у статті 8 встановлює види податків та зборів в Україні, а саме:

загальнодержавні податки та збори
місцеві податки та збори.

Загальнодержавні податки та збори є обов'язковими до сплати на усій території України.

Податковий кодекс України у статті 9 до загальнодержавних відносить такі податки та збори:

податок на прибуток підприємств;

- податок на доходи фізичних осіб;
- податок на додану вартість;
- акцизний податок;
- екологічний податок;
- рентна плата;
- мито.

Зарахування загальнодержавних податків та зборів до державного і місцевих бюджетів регулює Бюджетний кодекс України.

Загальнодержавні податки та збори може встановлювати лише Податковий кодекс України.

Права та обов'язки платників податків

Обов'язки платників податків:

- сплачувати встановлені податки;
- подавати декларації та інші документи, пов'язані з обчисленням податків;
- вести бухгалтерський облік (юридичні особи, фізичні особи-підприємці).

Права платників податків:

- подавати документи, які дають право на пільги;
- користуватися цими пільгами;
- отримувати та ознайомлюватися з актами перевірки податкової адміністрації;
- оскаржувати рішення податкових органів.

Питання для самоконтролю:

1 Дати визначення бюджету

2 Схарактеризувати систему податків в Україні.

3 Визначити права та обов'язки платників податків.